

ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԽԱՆԻՖԱԹԻ ԴԵՄ

748-750 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԻԱ. Իսմայելի տիրակալ Հեշմ (խալիֆը) Մեթի փոխարեն, որին Հարաշ էին անվանում, Հայաստան ուղարկեց Մրվանին՝ Մահմետի որդուն: Երբ Մրվանը հասավ Դվին քաղաքը, նրան դիմավորելու դուրս եկան Հայոց նախարարները, որոնց հետ նա խոսեց շատ սիրալիր: Նա իր մոտ կանչեց Բագրատունյա ց տոհմից Վասակի որդի Աշոտին և նշանակեց Հայաստանի պատրիկ և, Հեշմի հրամանով, բազմաթիվ պատիվներով պատվեց նրան:

Սմբատի տղաները, տեսնելով Հեշմի և գորավար Մրվանի կողմից Աշոտին ցույց տրվող մեծարանքը, սկսեցին խիստ նախանձել: Երբ Մահմետի որդին՝ (Մրվանն) իմացավ Աշոտի նկատմամբ նրանց այդ վարմունքը, անմիջապես հրամայեց ձերբակալել Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյաններին՝ և ուղարկեց Իսմայելի տիրակալին: Նա զրպարտագիր ուղարկեց, որ նրանք խռովարարներ են և չեն ենթարկվում Աշոտին: Հեշմը կարգադրեց տանել նրանց Եմանի անապատը, բանտարկել ու թողնել բանտում մինչև նրանց մահը:

Պատրիկության պաշտոնում հաստատվելուց հետո Աշոտը մեկնեց Իսմայելի տիրակալի մոտ՝ երկրի ծանր վիճակում գտնվելու պատճառով, որովհետև երեք տարի էր, ինչ գանձարանից չէին վճարում հայ իշխանների և հեծելագործի ռոճիկները: Ներկայանալով Հեշմին, նրա հետ խոսեց շատ խելացի և իմաստալից,

դրա համար խալիֆը մեծարեց նրան և կատարեց նրա խնդրանքը, կարգադրեց հաշվել և վճարել երեք տարվա (ռոճիկը)՝ տարեկան հարյուր հազար (դրամ): Սրանից հետո հայկական հեծելագործը մշտապես ստանում էր այդ ռոճիկը...:

Գլ. ԻԵ. Այն ժամանակ, երբ խալիֆություն տեղի էին ունենում անկարգություններ և ներքին կռիվներ, Սմբատի տղաները (Գրիգորը և Դավիթը — Ա. Ա.) Վլիթ խալիֆի կարգադրությամբ ազատվեցին կալանքից: Բայց մինչ նրանք կհեռանային Միրիայից, Վլիթ (խալիֆը) սպանվեց և նրանց նորից պահեցին և թույլ չտվին հեռանալ այդ երկրից: Բայց հետագայում շարունակվող կռիվների ընթացքում նրանց հաջողվեց (ազատվել և) գալ Հայաստան...:

Խռովությունները վերջանալուց հետո Սրվան խալիֆն Աշոտին նորից հաստատեց կառավարիչ և ուղարկեց Հայոց երկիր մեծ պատիվներով: Բայց այդ ժամանակից Գրիգորը դեռ չէր դադարում որոզայթ լարել Աշոտի դեմ իր եղբոր վրեժն առնելու համար: Թեպետև նա վախից, բռնության տակ, խոսքով հաշտվել էր Աշոտի հետ, բայց սրտում պահում էր ռիս և անհամբեր սպասում հարմար ժամի, որպեսզի իրագործի իր չար մտադրությունը:

Գլ. ԻԶ. Մինչ խալիֆայությունում կռիվները շարունակվում էին, մեր բոլոր իշխանները որոշեցին իրենց վրայից դեն նետել իսմայելական հպատակության լուծը (ապստամբություն բարձրացրին և դադարեցին հարկ վճարելուց — Ա. Ա.): Այդ գործին նրանց հրահրեց Գրիգորը Մամիկոնյան իշխանական տոհմից, չար մտադրությամբ ցանկանալով իսկ Աշոտից իշխանությունը:

Հայ իշխանները հավաքվելով Աշոտ իշխանի մոտ, հարկադրեցին նրան համաձայնվել և աջակցել իրենց անօգուտ ձեռնարկին: Աշոտը տեսնելով ազնվականների և նրանց հեծելագործի միաբանությունը, որովհետև նրանք բոլորն էլ ոգևորված էին դրանով, վարանեց հանձն առնել: Նախարարներին մեկ-մեկ նա իր մոտ կանչեց, թախանձագին շատ խնդրեց, որ չձեռնարկեն խճճված նման մի գործ: Նա ասաց. «Ես այդ գործում չեմ տեսնում խոհական միտք, այլ միայն ծուռ մտադրություն և ապարդյուն նպատակ: Մեր գործը իսմայելական գործի համեմատությամբ փոքրաթիվ է, մենք ի վիճակի չենք կռվելու նրանց հետ և ազատագրելու մեր երկիրը վիշապի երախից, այլ միայն կենթարկվենք նոր ճնշումների և վտանգների: Եթե ցանկանում եք լսել իմ խորհուրդը՝

թողնենք այդ ձեռնարկու՛մը, վճարենք հարկը և առաջվա պես հանգիստ տիրենք մեր ունեցվածքին, այգիներին, անտառներին և դաշտերին»: Բայց նրա իմաստուն խորհուրդը ընդունելություն չգտավ հայ ազնվականների կողմից, որոնք առարկեցին նրան, թե «Եթե դու չհամաձայնվես մեր առաջարկին, ոչ ոք չի մնա քո գորքի մեջ, որովհետև մենք չենք կարող տանել այն թշվառությունը, որի մեջ գտնվում է մեր երկիրը»:

Դրանից հետո, Աշոտն ակամա զիջեց նրանց, համաձայնվեց միանալ Գրիգորին և մյուս նախարարներին: Նրանք բոլորը, միջնորդությամբ Քրիստոսի խաչի, երդումով խոստացան անխախտ պահել մեր սերտ միաբանությունը²:

Եվ երբ այս դաշինքը կնքեցին, բաժանվեցին Հայաստանի կառավարչից, իրենց ընտանիքներով և ունեցվածքով տեղափոխվեցին Տայոց աշխարհի ամրությունները՝ հույս դնելով ավելի հունական թագավորի գորքի վրա, որը գտնվում էր Պոնտական երկրներում, քանի որ Կոստանդին կայսեր հրամանով նրանց հետ խաղաղության պայմանադիր ունեին կնքած: Հանցանաց բոլոր որդիները եկան և միացան ապստամբների գորքին, որոնք վախ չունեին ո՛չ Աստծուց, ո՛չ իշխաններից և ո՛չ էլ հարգանք ունեին ավագների նկատմամբ: Նրանք, այլազգիների նման, ասպատակ էին սփռում, գերեվարում էին իրենց եղբայրներին և ազգակիցներին ու բազում ավարառություններ կատարում՝ խռչտանգում էին, ծեծում և տանջում իրենց եղբայրներին: Այդ պատճառով դադարեց աստվածային հոգատարությունը, որը քանդեց նրանց միաբանությունը. ամբողջ տարվա ընթացքում գլուխ չեկավ նրանց անօրեն ձեռնարկը:

Իսկ այդ ժամանակ Աշոտը բաժանվելով նրանցից, մի քանի նախարարների հետ, եկավ Բագրևանդի Հագր գյուղը՝ ցանկանալով միաբանել Իսմայելի որդիների հետ: Մակայն նրա հետ եղած խարդախ նախարարներից ոմանք, նենգություն անելով՝ հայտնեցին չարասեր Գրիգորին նրա մտադրությունը: Իսկ նա, որ վաղուց ցանկանում էր գլուխ բերել դավադրությունը, անմիջապես հավաքեց իր գորքը, հետապնդեց նրան: Ագռավի նման անցնելով լեռներով, հասավ նրան գիշերը և շրջապատեց նրան այն ժամանակ, երբ նա կանգ էր առել հանգստանալու: Գրիգորը, համոզված լինելով նրա գորքի երկմտության վրա, որն իսկապես օգնություն

ցույց չտվեց, Աշոտին բռնելով՝ հանձնեց Դավիթի ծառաներին և հրամայեց կուրացնել: Եվ ստվերամած խավարով նա նսեմացրեց ողջ աշխարհի պարծանքին՝ խորը տխրություն պատճառելով ոչ միայն իրեն, այլև իր բոլոր ազգակից նախարարներին³: Բոլոր նրանք, ովքեր հետո իմացան այդ մասին, օգտակար ոչինչ անել չկարողանալով՝ նստած դառնապես լաց եղան նրա համար, որովհետև ընկավ նրանց գլխից պերճության պսակը և ջարդվեց, այսուհետ վերացավ հայոց ազգի փառքը: Իսկ ապերախտ Գրիգորը, որպես մեծ քաջագործությունից վերադարձող, եկավ Կարին քաղաքը և ամենուրեք տեղեկություններ էր տարածում իր հաղթության մասին: Շատ օրեր հետո Աստծո դատաստանը հասավ նրա վրա՝ արժանի իր գործերին. ուռավ նրա որովայնը վտանգավոր ցավով և շատ տանջանքներ պատճառեց նրան: Եվ այսպես նա մահացավ առանց հիշատակի:

1. Գրիգորը և Դավիթը Սմբատ Մամիկոնյանի որդիներն էին, որոնք թշնամական հարաբերությունների մեջ էին գտնվել Բագրատունիների իշխանական տան հետ: Ղևոնդը, որպես Բագրատունիների տան պատմիչ, աշխատում է պաշտպանել Բագրատունիների խալիֆայության հետ վարած բանակցությունները և մեղադրել Մամիկոնյաններին:

2. Հայկական ազատագրական այս շարժման տարեթվերի մասին հայագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել: Ս. Մելիք-Բախշյանի կարծիքով, այս շարժումն ավելի լայն շրջանակներ է ընդգրկել՝ սկսվել է 744-ից և տևել մինչև 754 թվականը:

3. Ըստ տեղեկությունների, Աշոտ Բաղրատունին կուրացումից հետո ապրել է 13 տարի և մահացել է 761 թվականին:

ԱԶՏՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Լ. Այն ժամանակ չէին դադարում երկրից անօրեն ազգի խժոժությունները: Քանի որ ամենուրեք Բելիարի հանցանաց որդիք չէին լքում իրենց չարագործության բնածին ձգտումը: Նրանցից մեկը, որի անունն էր Սուլեյման, իր հետ ունենալով հանցանաց որդիներին, Պարսկաստանի կողմից, դիմելով անաստվածության, օձի նման ասպատակում էր Վասպուրականի կողմերը՝ կատարելով ամոթալի արարքներ իրենց չար ծագման հա-

մաձայն: Նրանց դեմ դուրս եկան Արծրունիների տնից Սահակ և Համագասպ նախարարները փոքրիկ գորագնդով և ընկան թշնամու բանակի շրջապատման մեջ: Երբ նրանք նկատեցին, որ հայերը փոքրաթիվ են, շրջապատելով նրանց, կամենում էին կոտորել: Իսկ Սահակը և Համագասպը, շրջապատված թշնամիներով, տեսնելով, որ ոչ մի տեղից փրկություն չկա, գործի դրեցին իրենց սուրբ. շատերին խողխողեցին և իրենք մի կողմ քաշվելով՝ ջանացին դուրս գալ: Բայց այդ ժամանակ Համագասպը ծանր վիրավորված՝ ընկավ ձիուց: Թշնամին շրջապատեց նրան և սպանեց: Սահակը, երբ տեսավ իր եղբոր սպանությունը, որին անչափ սիրում էր, մահն աչքի առաջ առնելով, ցած իջավ ձիուց, կոտրեց ոտքի սրունքը և մենամարտելով, շատերին դիաթավալ արեց, մինչև որ կարողացավ եղբոր վրեժը լուծել: Վերջում պարսվելով մարտում՝ վախճանվեց: Այսպես վերջացրին իրենց կյանքը փառաբանված նախարարները՝ Վահան Արծրունու որդիները:

Երբ տեղեկություն հասավ նրանց եղբայր Գագիկին և այլ նախարարների, որոնք նրա հետ էին, դուրս եկան (կովի) վայրով ու ճիչով, բայց չկարողացան հասնել նրանց: Դրանից հետո նրանք վերադարձան ողբով և լացուկոծով, թաղեցին մահացածներին, իսկ թշնամիները վերադարձան իրենց եկած ճանապարհով:

Բայց Սուվելյանը, որոշ ժամանակ հետո ընկավ Գագիկ Արծրունու ձեռքը, որը սպանեց նրան ուրիշ շատերի հետ միասին:

774—776 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԼԴ. Այժմ կպատմեմ վայրենամիտ իսմայելական ազգի կատարած խստասիրտ դառնությունների մասին:

Այն ժամանակ, երբ հայ նախարարները տեսան իրենց սպանուացող վերահաս վտանգը, մահն աչքի առաջ առնելով, ձեռնարկեցին այնպիսի մի գործ, որը գլուխ բերել չէին կարող, քանի որ փոքրաթիվ էին: Սակայն նրանք լավ համարեցին մահանալ քաջությամբ, քան ապրել վտանգի մեջ, ուստի ձեռնամուխ եղան ապստամբության:

Այս գործի սկիզբը դրվեց Արտավազդի ձեռքով, որը Մամիկոնյան տոհմից էր: Մա գալով Դվին մայրաքաղաքը, լավ կազմակերպեց իր զորամասը, ստացավ այնտեղ զենք և պատերազմական այլ պիտույքներ և սպառազինվեց զրահով, սաղավարտով և բոլոր տեսակի սպառազինություններով: Ինքը իրեն մտերիմ մեկը ձևացրեց արաբական զորքին՝ ցույց տալով, որ իբրև թե ցանկանում է կռվել նրանց թշնամիների դեմ: Մակայն բաժանվելով նրանցից, եկավ Շիրակ գավառի Կումայրի գյուղը: Այստեղ նա սպանեց հարկահավաքին և ինչ որ գտավ նրա մոտ, վերցրեց և, իր հետ առած բոլոր տնեցիներին, գնաց Վրաց աշխարհի կողմերը՝ իր հետ տանելով երկրի նախարարներից ոմանց:

Երբ լուրը հասավ Դվին քաղաքը՝ թե ինչ ոճիր են գործել Հմայակի որդիները, Մահմետն անհապաղ, բազմաթիվ զորք վերցրած, հետապնդեց նրան: Հասնելով Վրաց երկրի այն գավառը, որը կոչվում է Մամցխե, բռնեց կիրճերի անցքերը, իսկեց տարած ավարի մի մասը և նրան փախստական դարձրեց, վտարեց Հայոց երկրից:

Փախստականները գնացին Եգերաց երկիրը¹: Արտավազդն այստեղ իշխանություն ստացավ Եգերաց և Վիռիայի, այսինքն՝ Վիրքի վրա: Այդ ավելի գրգռեց զորահրամանատար Հասանին, որը շտապ հարկահավաքներ ուղարկեց իր իշխանության տակ գտնվող բոլոր կողմերը և սկսեց մեծ բռնություններով հարկ հավաքել: Նման հարկահավաքից հույժ սաստկացավ երկրի թշվառությունը, որովհետև դժվար էր տվյալ ժամանակում արծաթ գտնել Հայոց աշխարհում:

Այդ ժամանակ հայ նախարարներից մեկի սիրտը լցվեց գայրույթով, դա Հրահատ կոմսի որդին էր՝ Մամիկոնյան տոհմից, որի անունն էր Մուշեղ: Նա, միաբանելով հայոց մի քանի նախարարների հետ, դուրս եկավ իսմայելացիների հպատակությունից և կռվել սկսեց նրանց հետ: Իր գավառում և իր տանը հանդիպելով Բամայելի որդիների, որոնք եկել էին սպանվածների արյան գինը պահանջելու, նրանց բոլորին էլ սրահար արեց և կոտորեց, իսկ ինքը ընտանիքի հետ տեղափոխվեց Արտագերս ամրոցը: Մայա նա գնաց Բագրևանդ գավառն՝ իր հետ ունենալով երկու հարյուր վաթսու մարտիկ, բռնեց տեղում գտնվող հարկահավաքին, որի անունն էր Ապումճուր, նրան և նրա հետ եղած զինվորներին բոլոր—

ըին էլ սրահար արեց և կոտորեց՝ ազատելով բնակչությանը հարկ վճարելուց:

Այն ժամանակ, երբ նա կատարում էր այդ գործերը, նրա մոտ հավաքվեցին բոլոր վշտակիր և հոգով վտանգված մարդիկ, բոլոր կողմերում ոտքի ելան թշնամիների վրա:

Բայց նախքան այս, Իսմայելի որդիները Կարին քաղաքից, թվով երկու հազար հոգի, շատ լավ սպառազինված, եկան Մուշեղի վրա: Մուշեղը նրանց շրջապատեց... այգեստանում, նրանք թշնամու վրա փլցրին այգեստանի պարիսպը, որը պատրաստված էր ոչ թե հողից, այլ քարերից: Դորոյունով ընկած քարերը դիպչելով ձիերին՝ խրտնեցրին նրանց, որոնք վայր ձգեցին հեծյալներին և կռիվառեցին: Մուշեղը վերցրեց ընկածների կողոպուտը, զենքը և ձիերը բաժանեց (իր զինվորներին), իսկ ինքը գնաց իր ամրոցը:

Այս աղետալի լուրը երբ հասավ Դվին քաղաքը, իսմայելացի գորավար Մահմետին և մյուս արաբներին, բոլորն էլ տագնապի մեջ ընկան: (Մահմետը) հավաքեց Դվին քաղաքում ունեցած իր զորքը, հանձնեց մի գորավարի, որի անունը Ապունճիպ էր և կարգադրեց գնալ Մուշեղի վրա՝ սպանվածների արյան վրեժը լուծելու:

Այդ գորավարը չորս հազար ընտիր հեծյալներ վերցրած, արքունի պողոտայով շարժվեց դեպի Բագրևանդ գավառը և կանգ առավ Բագավան գյուղում: Այստեղ նա հարձակվեց Մուշեղի վրա, որն իր հետ ուներ ընդամենը երկու հարյուր մարտիկ: Շուտով սկսվեց նրանց միջև մարտը: Մուշեղը, Տիրոջ օգնությամբ, վճռական պարտության մատնեց թշնամուն, իսմայելացիներից շատերին սպանեց, իսկ մնացածներին փախուստի մատնեց: Նա հետապնդեց նրանց մինչև Արուճ ավանը, ոչ մեկին կենդանի բաց չթողեց, այդ թվում և գորավարին, ու մեծ հաղթությամբ ետ վերադարձավ լիացած թշնամու թողած բազում ավարով:

Փախչողներից շատ քչերին հաջողվեց հասնել Դվին քաղաքը: Նրանց դիմավորելու դուրս եկան իրենց ազգականները, մարդ, կին, վառվ ու ճիչերով, հողը գլխներին լցնելով, ճակատներին հարվածելով, օձիքները պատառոտելով, ողբով և լացուկոծով լցվեցին քաղաքի փողոցները: Մեծ սարսափի մեջ ընկավ սարակինոսների գունդը: Նրանք համարձակ չէին կարողանում քաղաքից դուրս գալ, սկսեցին հոգ տանել քաղաքի ամրացման վրա:

Հայոց նախարարները, տեսնելով իրենց գործի այսպիսի հա-

ջողությունը, միասնաբար որոշեցին ապստամբության անմիտ ձեռնարկը, մանավանդ որ նրանց ոգևորում էր մի միայնակյաց, որը, մոլորված հոգով, սնտոի մարգարեություն էր անում, ասելով. «Ահա մոտենում է ձեր փրկության ժամը»:

Հայոց նախարարները ի մի հավաքվելով, երդվեցին, ուխտ և դաշինք կապեցին՝ ապրելու և մեռնելու իրար հետ: Հավաքվեց հինգ հազար հոգի: Նրանց գորագնդերի մեջ մտան զգալի թվով ռամիկ գյուղացիներ: Այստեղից նրանք շարժվեցին և պաշարեցին Թեոդուպոլիս քաղաքը, որ Կարինն է: Նրանք կառուցեցին աշտարակ և պատ քանդող մեքենայով անցքեր բաց արեցին պարսպի մեջ, բայց ոչինչ չկարողացան անել, միայն թե քար նետող մեքենայով սպանեցին քաղաքացիներից շատերին:

Աշոտ Բագրատունին, որը Բագրատունյաց տոհմից էր, իշխան Սահակի որդին, որը իմաստուն մեկն էր, ո՛չ միայն չմիացավ վնասակար և աղետավոր այս գործին, այլև խրատ տվեց նրանց՝ թողնել իրենց վտանգավոր մտահղացումը, որ ներշնչել էր նրանց մոլեկան միայնակյացը և մտածել իրենց մասին, իրենց ընտանիքի մասին, որովհետև նա ասում էր. «Դուք մանկահասակ եք, դեռևս չեք հասել չափահասության, և ես գիտեմ, որ դուք չեք կարող դիմադրել բազմազուխ վիշապի գործությանը: Մեծ է նրա ուժը և անթիվ է նրա ձեռքի տակ եղած գորքի բազմությունը, անչափ է զենքի պաշարը նրա զինանոցներում: Բոլոր այն թագավորությունները, որոնք հակառակեցին նրան, ջարդուփշուր են արվել, ինչպես բրուտի անոթներ: Հռոմների թագավորությունն էլ չհամարձակվեց ձեռք բարձրացնել նրանց վրա և դողում է նրանց առջև և չի համարձակվում գնալ Աստծու կամքի դեմ: Հունաց թագավորի գործության, անձնական քաջության և գորքերի բազմության ու պատրաստության հետ դուք տեղյակ չեք: Եվ սակայն նա բոլորովին չցանկացավ խլել Հայոց աշխարհը... Արդ, եթե հաճելի է ձեզ, ընդունեցեք իմ խորհուրդը, որովհետև ես տանջվում եմ ձեր օգտի և մեր աշխարհի կարիքների ու անդորրության համար: Ահա ինչ տեսակ ելք պիտի ունենա ձեր ձեռնարկությունը, կամ դուք կվերադառնաք և կհպատակվեք նրանց իշխանությանը և խաղաղ կապրեք մեր աշխարհում, կամ թե փախուստով հարկադրված կլինեք հեռանալ ձեր երկրից ձեր բոլոր ընտանիքների հետ, կլքեք ձեր հայրերի ժառանգությունը՝ ձեր անտառները, անդաս-

տանները և ձեր նախնիների գերեզմաններն ու կապրեք օտարության մեջ՝ Հունաց թագավորի իշխանության տակ: Իսկ եթե ոչ այս լինի, ոչ այն, դուք մի օր կընկնեք ձեր ճնշողների ձեռքը և դաժան մահով կմեռնեք, որովհետև ես լավ գիտեմ Իսմայելի իշխանի անաստված բարքը. նա չի դադարի, մինչև որ չկատարի իր անձի կամքը»:

Իսկ նրանք չընդունեցին նրա իմաստուն խորհուրդները, ուշադրություն չդարձրին նրա վրա, այլ այդ համարեցին նենգադավություն, որովհետև նրանք շատ էին հավատում կեղծ միայնակյաց մարդուն, որն ամեն օր հավատացնում էր նրանց, որ չպետք է կասկածեն գործի հաջողության վրա:

Նրանց համառությունը, ձեռնարկած գործի անտեղի լինելը շուտով դրսևորվեց, երբ առաջացավ անհամաձայնություն և նրանք բաժանվեցին իրարից: Արծրունյաց տոհմի նախարարներ Համազասպը և իր եղբայրներն իրենց գորամասերով, մնացին Վասպուրականում, իսկ Աշոտի որդի Վասակը, Ամատունյաց և Տրունյաց իշխանների հետ, իրենց գորամասերով մնացին Դարյունք գյուղի բերդում և Մակուի կիրճում, իսկ մի մասն ամրացավ Արագեղտում և այնտեղից ցրվեց հարևան շրջանները սննդամթերք ձեռք բերելու համար, ապա վերադարձան իրենց տեղերը: Իսկ արաբական զորքը, դուրս գալով Դվինից, ասպատակում էր մոտակա շրջանները, կատարում կողոպուտ և արյունահեղություն՝ Պտղունքում, Թալինում, Կողբում և շատ ուրիշ տեղերում, ամեն տեղ թափելով սրահարված դիակներ:

Հաջորդ գարնանը Իսմայելի տիրակալ (Աբդուլան) զորք հավաքեց Խորասանի երկրից՝ շուրջ երեսուն հազար ընտիր հեծելազոր և հանձնարարեց մի զորավարի, որի անունն էր Ամր: Նա սրան ուղարկեց իրենց ընդարձակածավալ և հռչակավոր Բաղդադ քաղաքից, որը կառուցել էր ինքը՝ Աբդուլան և շրջապատել անմատչելի պարիսպներով:

Զորավարը, դուրս գալով Ասորիքից, եկավ հասավ Հայոց աշխարհի Խլաթ քաղաքը՝ շարժվելով մեծ զգուշությամբ և զենքի մեծ պաշարով: Երբ նա մտավ քաղաք, հարցուփորձ արեց քաղաքացիներից, թե քանի՞ հոգի են նրանք և ովքե՞ր են նրանց ղեկավարները, արդյո՞ք միաբան են իրար հետ, թե՞ պառակտված են, քա՞ջ կռվողներ են, թե ոչ, պահեստված զենք ունե՞ն, թե ոչ: Այս ամենը

իմանալով, այս բոլորը հաշվի առնելով, նշանակեց իր գորահրամանատարներին:

Մահակի որդի Աշոտը, որը այդ քաղաքում էր, հայտնեց Հայոց նախարարներին թշնամու գալստյան մասին, որպեսզի նրանք միավորեն իրենց ցրված ուժերը և պաշտպանեն իրար մահվան դեմ:

(Աշոտի) գրության մեջ հայտնած լուրը անհավատալի թվաց Հայոց նախարարներին, նրանք կարծում էին, թե Աշոտը դավոդ խորամանկությամբ կամենում է փրկել Թեոդուպուլիս քաղաքը պաշարումից, որպեսզի դրանով իրեն մտերիմ ցույց տա իսմայելացիներին: Այս նկատի ունենալով, նրանք ընդունելի համարեցին նրա խորհուրդը և ձեռնարկեցին իրագործել իրենց մտադրությունը:

Մրանից հետո Արծրունյաց տոհմի նախարարները՝ Համագասարը և իր եղբայրները, հավաքեցին Վասպուրականի զորքը: Նրանց միացան Ամատունի եղբայրները իրենց զորամասերի հետ: Օգնության կանչեցին Աշոտի որդի Վասակին Բագրատունյաց տոհմից Սմբատ սպարապետի եղբորը, և նրա զորամասերով և հավաքված այս ուժերով շարժվեցին Արձեշ ավանի վրա ցանկանալով հիմնահատակ կործանել այն և այնտեղ գտնված իսմայելական զորքը սրի քաշել: Հասնելով Առբերանի գավառի Բերկրի գյուղը, նրանք կանգ առան, սպասելով մյուսների գալստյան: Ըստ որում, նրանց հաջողվեց բազմաթիվ գյուղացիների ընդգրկել զորամասերում և տանել իրենց հետ կռվի:

Դեռ նրանց չէր հաջողվել իրագործել իրենց մտադրությունը, երբ լուր ստացվեց իսմայելացիների զորքի գալստյան մասին: Ինչ-որ մեկը գալով պատմեց նրանց, որ «իսմայելական բազմաթիվ զորքեր եկել են և սպասում են ձեզ»: Արծրունյաց տեր Համագասարը չհավատաց լրաբերին և, որպես կեղծ լուրեր տարածողի, ենթարկեց նրան տանջանքի: Իսկ ինքը խրոխտացած՝ իր զորքով շարժվեց Արձեշ ավանի վրա:

Երբ նա հասավ գյուղաքաղաքին, սրա բնակիչներն իսկույն տեղեկացրին Խլաթ քաղաքում գտնվող արաբական Ամր զորավարին՝ Հայոց նախարարների իրենց վրա հարձակվելու մասին: Եվ սա մեծաթիվ զորքով եկավ և դա բան մտավ Արձեշի մոտ: Մինչ հայոց գունդը կռվում էր ամրոցի դեմ, արաբները դուրս եկան

թաքստոցից և հարձակվեցին հայոց գործերի վրա և փախուստի մատնեցին նրանց: Իսմայելացիները կոտորեցին հետևակ գործի զինվորների մեծ մասին, որոնք շինականներ էին, քանի որ անգեն էին և պատերազմի գործին անփորձ: Նրանք ճաշակեցին օրվա դառը պտուղները և, սրի մատնելով, անխնա կոտորվեցին: Շատերը վտանգից սարսափահարի իրենց գետը և ծովը զցեցին և խեղդվեցին: Տոհմիկ նախարարներից սպանվեցին չորս հոգի, որոնցից երեքը Տրունյաց տոհմից էին, մեկը՝ Հուրձա գյուղից: Իսկ հասարակ ժողովրդից սպանվեց հազար հինգ հարյուր հոգի: Մնացածները փախչելով՝ հազիվ կարողացան ազատել իրենց կյանքը: Այդ սարսափելի իրադարձությունը տեղի ունեցավ հրոտից ամսվա չորսին, շաբաթվա չորեքշաբթի օրը³: Թշնամին հետապնդեց հայոց գործին մինչև այն վայրը, որը կոչվում է Տայ գյուղ: Ապա նրանք ետ դարձան հետապնդումից և մեծ ուրախություն արեցին իրենց բանակում...:

Հայկական այն գործը, որը շրջապատել էր Կարին քաղաքը, հասցրել էր քաղաքացիներին ուժասպառության. քաղաքում ուժեղացրել էր սովը, և նրանք, ակամա, ցանկանում էին հանձնել քաղաքը: Բայց երբ պարտության բոթը հասավ Կարին քաղաք, հայոց կովող զինվորներն սկսեցին վիհատվել, թողեցին քաղաքի պաշարումը: Չնայած նրանք կարող էին անցնել Հունաց կողմը և ազատվել այլազգիների ապիրատությունից, սակայն լավ համարեցին մեռնել, քան տանել երկրի կորուստը և Քրիստոսի եկեղեցու ավերումը: Այսպես մտածելով, թեև նրանք փոքրաթիվ էին, քան թշնամին, ինքնակամ հոժարությամբ գնացին դեպի խորտակում: Հավաքելով իրենց զորագնդերը՝ շուրջ հինգ հազար հոգի, դուրս գալով Կարնո քաղաքից, անցան Բասենի սահմանը և հասան Բագրևանդի շրջանը: Այստեղ նրանք անցան Արածանի գետը, քաջասրտությամբ հարձակվեցին թշնամիների վրա: Կովի մեջ մտնելուց առաջ նրանք պատերազմի դաշտից բավական հեռու մի տեղ թողեցին իրենց ծանրոցներն ու ձիերը և հետևակ շարքերով, կատաղությամբ պատրաստվեցին հանդիպել թշնամուն: Բայց թշնամու գործն էլ դուրս եկավ նրանց առաջ մեծ պատրաստություններով: Արևը ծագելիս սկսվեց պատերազմը: Առաջին հարձակումով հայոց գունդը զերազանցություն ունեցավ. հայերը թշնամուն փախուստի մատնեցին և նրանցից շատերին կոտորեցին:

Բայց փախչողները, օգնություն ստանալով, կանգ առան ու կատաղությամբ ետ դարձան և սարսափ ազդեցին ռամիկ հետևականերին: Իշխաններից մի քանիսին նրանք փախուստի մատնեցին իրենց հեծյալների հետ, իսկ ռամիկներից շատերին կոտորեցին:

Իսկ քաջահաղթ նահատակները, թեև թվով մեծ չէին չարաշուք ոսոխների համեմատությամբ, բայց վախկոտություն ցույց չսովին դառն օրհասի պահին: Նրանք սեղմեցին իրենց շարքերը և իրար սիրտ տալով ասում էին. «Քաջությամբ մեռնենք մեր երկրի և ժողովրդի համար, մեր աչքերը թող չտեսնեն ոտնատակ արված մեր սրբությունները և մեր Աստծու փառաբանված տեղերը: Թող առաջ մեր դեմ ուղղված լինեն թշնամու սրերը, իսկ այնուհետև թող լինի այնպես, ինչպես լինելու է: Ձոռիվենք մեր ճշմարիտ հավատի համար, մեր մահը ժամանակավոր կլինի, իսկ կյանքը՝ հավիտենական»: Գոտևորված Վերինի օգնությամբ, նրանք ետ չկանգնեցին նախորոշված նպատակադրությունից, թեև հինգ հազար հոգի էին երեսուն հազար թշնամիների դիմաց... Հայերը իրենց վրեժը լուծում էին սարսափելի արյունահեղությամբ, որ կատարում էին թշնամու շարքերի մեջ: Բայց շուտով նրանց թևերը հոգնեցին զենքի ծանրությունից: Մյուսները, զրկվելով զենքից, ընկան թշնամիների ձեռքը: Այսպես նրանք հրաժեշտ տվին մեղանչական կյանքին:

Ձորքի քաջ առաջնորդներից նահատակվեցին հետևյալները, Բագրատունյաց տոհմից՝ Մմբատ սպարապետը և Սահակը, որը նրա բարձակիցն ու նիզակակիցն էր, Մամիկոնյան տոհմից՝ Մուշեղ գորավարը և Մամիկոնյանների տեր Սամուելը՝ դեռ երիտասարդ և գեղեցիկ մի տղամարդ, մեծ սպարապետի աները, Գնունյաց տոհմից՝ Վահանը: Եվ ուրիշ շատ ընկածներ նախարարներից և ռամիկներից, որոնց էս չեմ կարող անվանադիր հիշատակել՝ թվով երեք հազար: Նրանց մահը դառն էր և վիճակը ողբալի, որովհետև հող էլ չգտնվեց թշվառ դիակների թաղման համար, նրանք մնացին բաց դաշտում, զոհ դարձան արևին, փոշուն, անձրևին, փոթորիկներին և քամիներին:

Այդ ժամանակ Հայաստանում ամեն տեղ բարձրացան ողբ ու հեծեճանքներ, նրա մեծ գորավարները և գլխավոր առաջնորդները ոչնչացել էին մի ակնթարթում, և մեր երկիրը, ընկղմված խորին

տխրության մեջ, կոծելով կոծում էր, ողբում իր քաջ և Փառավոր պաշտպանների մահը: Զրկվելով նրանց օգնությունից, երկիրը թողնվեց գազանաբարո և անգութ թշնամիների կամայականությանը...:

Այդ դժբախտությունը տեղի ունեցավ հրոտից ամսի 14-ին⁴, երկուշաբթի, ոչ ուշ Արճեշի պարտությունից: Այսուհետև հարստահարությունն ավելի սաստկացավ. հնարավոր չէր անգամ մահացածների համար ողբալ և ոչ էլ սգո հաց տալ իրենց տներում կամ գերեզմանատներում:

1. Եզերաց աշխարհը ընդգրկել է այժմյան Արևմտյան Վրաստանի տերիտորիան, հատկապես՝ Փասիս գետի հովիտը:

2. Արտավազըը հետագայում վրեժխնդիր է եղել իր դեմ հարուցված հալածանքի համար, բյուզանդական արքունիքի կողմից նշանակվելով Անատոլիկոն թեմի ստրատեգ, 778 թ. բյուզանդական երեք հայ զորավարների՝ Տաճատ Անձևացու, Վարազդիրոցի և Գրիգորիսի գործակցությամբ, նա ծանր հարվածներ հասցրեց խալիֆայությանը արաբա-բյուզանդական պատերազմում՝ Գերմանիկ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում:

3. Արճեշի ճակատամարտը, ըստ Ղևոնդի տեղեկության, տեղի է ունեցել հրոտից ամսվա չորսին՝ շաբաթ օրը, որը լինում է 775 թ. ապրիլի 15-ին՝ շաբաթ օրը:

4. Ճակատամարտը Բագրևանդի Արձն գյուղի մոտ, ըստ Ղևոնդ պատմիչի տեղեկության, տեղի է ունեցել հրոտից ամսի 14-ին՝ երկուշաբթի օրը: Բնագրում սխալ է սպրդել. հրոտից ԺԳ-ն դարձել է ԺԴ, որն ուղղելուց հետո լինում է 775 թ. ապրիլի 24-ը՝ երկուշաբթի:

851 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՍՏԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԹՈՎՍԱ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԹՈՎՄԱ

Արծրունին Արծրունիների տան տոհմական պատմիչն է: Ապրել է X դարում: Եղել է եկեղեցական: Գրել է «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» երկասիրությունը:

Օգտվել է բազմաթիվ աղբյուրներից: Արծրունու Պատմությունը բաղկացած է չորս դպրությունից, որոնցից պատմական մեծ արժեք ունի IX—X դարերին վերաբերող չորրորդ դպրությունը: Պատմությունը գրել է Դերենիկ Արծրունու պատվերով, բայց չի ավարտել: Տարիներ հետո այն շարունակել և ավարտել է Գագիկ Արծրունու պահանջով: Պատմությունը հասցրել է մինչև 937 թվականը: Հավանական է, որ այդ

Թվականին էլ մահացել է: Շարադրության ոճը տեղ-տեղ պատկերավոր է և
գեղեցիկ, իսկ որոշ տեղերում՝ մանվածապատ և խրթին: Հրատարակվել է երեք
անգամ: Աշխարհաբար թարգմանու-

թյունը կատարել է Վ. Վարդանյանը (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն,
«Պատմություն Արծրունյաց տան», Երևան, 1978):

Թովմա Արծրունուց ստորև բերված հաստիքները տրվում են ըստ այս
հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏԱՆ

Դպր, II, գլ. Զ. Արդ մյուս տարի, վեցերորդ հորեյանին, 72-րդ օլիմպիադային, 20-րդ
ինդիկտոնին¹ և Հայոց թվականության 300-ին թագավորն իր սինկլիտոսների և
բարեկալի բոլոր մեծամեծների հետ հաստատ նպատակադրվեց Հայոց աշխարհի
իշխաններին զրկել իրենց իշխանությունից, որպեսզի իլեն նրանց
ժառանգությունը: (Կամեցան) ամենից առաջ ձեռք գցել Աշոտին իր տոհմի հետ, և
Բագարատին ու իր տոհմին: Որովհետև ասում էին՝ «Եթե նրանց վերացնենք
մեջտեղից, ոչ ոք չի կարող ընդդիմակայել մեզ»:

Նույն այդ ժամանակ արքան գումարեց գորք ընտիր հեծյալներից, գորեղ այրերից,
գորքով ու գորապետներով և տվեց ինչ-որ Հովսեփի², Ապուսեթի որդու ձեռքը: Նա
ստացավ Հայոց աշխարհը, փոխանակ հոր՝ Ապուսեթի, որովհետև սա մահացավ
ճանապարհին, Ասորեստանի կողմերում: Մտավ հայերի երկիրը, որպեսզի,
ինչպես մտադրվել էին, տանջեն նրանց: (Արքան) ասաց նրան. «Եթե քեզ հաջողվի
մեր խորհածը հայերի ու նրանց իշխանների վերաբերյալ, կկատարվեն մեր իդձերն
ու ցանկությունները, և (եթե) դու կարողանաս Հայոց իշխաններին, մանավանդ
Վասպուրականի Աշոտ իշխանին մեզ մոտ հասցնել կապանքներով, այդ երկիրը
կտամ քեզ և քո զավակին ի ժառանգություն: Ուրեմն փութա , պինդ կա՛ց, հասի
նրանց հետևից, մի՛ տատանվի ու թուլանա այդ գործում»:

Այնժամ գորապետը մեկնեց նրա մոտից և լցվեց չար դիտավորություններով ու
հնարինացությամբ: Ատրպատականի կողմից մտավ Վասպուրական երկրի Աղբակ
գավառը և բանակեց Արծրունյաց ոստան Աղամակերտում: Այնտեղից սկսեց
ասպատակներ սփռել, ավարի մատնել և ազահաբար իր մոտ հավաքել երկրից
կողոպտածը: Նա ձևացավ բարեկամ ու խաղաղասեր և արքունի հարկերի
պատրվակով իր մոտ կանչեց (Աշոտ) իշխանին: Բայց

արարները նույն գոր ա գնդից իմաց էին տվել իշխանին՝ չգնալ նրա մոտ, հասկացրել էին, թե ինչ էր նա խորհել իր մասին:

Իսկ (Աշոտ) իշխանը զինավառվեց, բազում պատրաստություններով, իր ազատագործով և իրեն ենթակա բոլոր տեղական իշխանների հետ խույս տվեց և շրջում էր Մարդաստանի³, Հասկոձորի⁴ կողմերը: Ապա գորապետի մոտ ուղարկեց դեսպանների և գրեց այսպիսի մի հրովարտակ.

«Թագավորների ու աշխարհակալների սովորությունն է մեծ հոգածությամբ խնամ տանել երկրի բարեշինության մասին, թեթևացնել իշխանության լուծը, ծանրությունները, մեղմացնել հարկերի համար կատարվող խոշտանգումները, որպեսզի իսպառ չվերանա երկրի բարեկարգությունն ու գորությունը, կուսակալների, քաղաքային պաշտոնյաների ծառայական պաշտոնավարությունը, հարկերի ու գորքերի հավաքումը, որպեսզի երկիրը լինի շենության ու խաղաղության մեջ, և անխափան ուղարկվեն արքունի հարկերը: Հույս ունենք, որ դուք էլ եք կամենում նույնը: Եվ մենք տեսնելով քո բարյացակամ խնամարկությունը երկրին և բարեկամության երախտիքը մեր հանդեպ, կծառայենք սիրահոժար, հավատարմորեն և մեծ փութով կկատարենք քո հրամանները»: Այսպիսի հաճելի ու դյուրընկալ շատ խոսքեր գրեց իր թղթում: Նույնպես և Աշոտ իշխանի մայրը՝ Սահակի և Տարոնի իշխան Բագարատի քույրը, որը իմաստուն կին էր՝ թե՛ խոսքի և թե՛ գործի մեջ, և հույժ խոհեմ ու աստվածասեր, մեկնեց բազմաթիվ ընծաներով և հանդիպեց Հովսեփին, խնդրեց հաշտություն, խաղաղություն հաստատել իր որդիների և ամբողջ Վասպուրական աշխարհի հետ: Իսկ նա ընդունեց պարզև և կատարեց խնդիրքը: Ապա պատանդներ վերցրեց անվանի ու պատվական մարդկանցից և մեծ պատվով վերադարձրեց Աշոտի մորը: Իսկ ինքը խաղաղությամբ, առանց մեծ վնասների անցավ Վասպուրական աշխարհի միջով և իր հետ տարավ պատանդներին: Ապա անցավ Բզնունական գավառով, մտավ Խլաթ⁵, քանզի կամենում էր սպասել պատեհ ժամի, որպեսզի նենգությամբ խաբի և որսա (իշխաններին):

Երբ ամիրան հասավ Խլաթ, մտավ և բանակեց քաղաքի մեջ եղած ամբոցում: Ապա բարևի թղթով հրավիրակներ ուղարկեց Բագարատի մոտ, որպեսզի առանց կասկածների ու վախի գա իր մոտ: Նույն թղթում գրում էր, թե Հայաստան աշխարհը վստահում է

նրան, քանի որ ինքը մեկնելու է արքունիք, իբր թե վերահաս ձմեռային եղանակի սաստկությունից և հյուսիսային սառնաշունչ օդի խստությունից, որոնց անընտել էր համարում իրեն:

Իսկ իշխան Բագարատը, քանզի չուներ նենգադրուժ կասկածներ թագավորի ու նրա զորքի հանդեպ, անխիղճ համարձակությամբ և տիրասեր մտածումով ելավ գնաց ժամանած կոչնակների հետ, որպեսզի կատարի զինվորական ծառայությունը ըստ աստվածային պատվիրանի ու թագավորական հրամանի: Ոչինչ չգիտեր նրա խաբեության մասին, ուստի սխալվեց: Հետը վերցրեց նաև Աստվածաշունչ գրքի սուրբ կտակարանները, քահանայական դասի պաշտոնյաների բազմության հետ: (Հովսեփը) բռնեց նրան և իր ամբողջ ազգատոհմը՝ Բագրատունյաց տոհմից, կապեց երկաթյա կապանքներով և ուղարկեց Մամառա: Իսկ ինքը եկավ ձմեռելու Տարոնի Մուշ քաղաքում, ունենալով իր հետ նաև պատանդներ Վասպուրականի Արծրունյաց նախարարներից և նրանց ազատներից: (Տարոն) գավառի բնակիչներին գերեվարեց, Ասորեստանի և արաբական տերության բոլոր կողմերում վաճառելու համար: Իսկ գերիների կեսին պահեցին իրենց մոտ, քաղաքում, որպեսզի իրենց համար ջրկիրություն անեն և փայտ կտորեն: Աշխատեցնում, չարչարում էին նրանց՝ ձմեռվա դառնաշունչ սառնամանիքին: Իսկ ազատվածները փախան երկրի տարբեր կողմերը: Ամբողջ գավառն ավերվեց, բացի լեռնակողմից, որի (բնակիչները) մնացին Խուրճ⁶ անվանված լեռների վրա, իրենց ամրոցներում:

Գլ. Է, Երբ ձմեռը կես եղավ, եղանակը խստացավ, դարձավ միգախառն ու մրրկալից: Թանձր ձյունը հարթ ու հավասար դիզվեց լեռան ստորոտներում, որտեղ կառուցված էր Տարոնի քաղաքը*: Այդտեղ էր ամրացել արաբների զորապետը, նման ծերացած արջի, որը ձմեռ ժամանակ սնվում է արմտիքներով և, անցնելով կենաց ու մահվան միջով, որջանում իր բնում: Իսկ երբ փչում է հարավային քամին, սփռում երկրի վրա իր ջերմության զորությունը, զվարթացնում է հողի տակ մնալուց և հյուսիսային սառնաշունչ օդից ընդարմացած արմատներն ու բույսերը: Գարնանը՝ զիշերահավասարին, որջացած գազանները, թռչունները, երբ զգում են օդի ջերմությունը, դուրս են գալիս յուրաքանչյուրն իրենց բներից:

* Այսինքն՝ Մուշը:

Եվ շատերը, նույն ժամանակ սաստկում են, իսկ մի մասը դյուրությամբ բռնվում է որսորդներից: Կենդանի մնացածները սաստիկ վնասներն են հասցնում ում որ հանդիպեն, թե՛ մարդկանց և թե՛ ուրիշ կենդանիների: Նույն ձևով այն մարդը՝ Հովսեփը, արաբների զորապետը, սպասում էր ձմեռն անցնի, որպեսզի հարձակվի Հայոց երկրի վրա, սրածությամբ, գերեվարությամբ ու մեծ-մեծ հարվածներով երկրի մեծամեծներին գերության տանի, երկրում նշանակի գործավարներ, որոնք իրենց հրամաններով պիտի հորինեին երկրի կարգերը և իրենց ընտանիքներով հանդերձ նստեին Հայաստանի ամրոցներում:

Այն ժամանակ լեռան բնակիչները, երբ տեսան, որ իշխանին տարան գերության, և իրենց ևս սպասում են նույն փորձությունները, ինչ կրեցին դաշտեցիները, եկան Խուրի մեկնագեներին բազմությունները, ձմեռային կարիքների համար ձեռք բերած արհեստի իրենց միջոցներով: Նրանք վերցրել էին իրենց նիզակները, որ միշտ կրում էին, ի զգուշություն անտառներում որջացած զագանների կամ իրենց վրա հարձակվող թշնամիների: Հարձակվեցին (Մուշ) քաղաքի վրա, պաշարեցին այն, զորքը մասնեցին սրի, արգելանոցից հանեցին Վասպուրականի պատանդներին, արձակեցին գերիներին և բաժանեցին իրենց մեջ ավարը:

Բայց ինքը՝ կարծեցյալ մարգապանը, փախավ ընկավ մեծ եկեղեցին, որը հանուն Փրկչի, մեծ ծախսով՝ 300 հազար (դահեկանով) կառուցել էր Բագարատ իշխանը: Եվ այն ժամանակ ևս սարսափից դողահար թաքնվեց գմբեթում: Մեկնագեները շրջապատեցին եկեղեցին, նրանցից ոմանք բարձրացան մինչև գմբեթի փորվածքը և ինչ-որ մեկը աշտեով հարվածեց (Հովսեփի) թիկունքի մեջտեղը և դուրս հանեց թևատակից՝ թոքերի միջով: Նա փչեց շունչը և թաղվեց էշի պես:

Ես իմ աչքով տեսել եմ այն մարդուն, ով հարվածել էր (Հովսեփին): Սրա մասին տեղեկացա նրանից:

Գուժկանը փութապես հասավ թագավորի մոտ և (գուժեց), թե սպանվել է քո զորապետը և Հայոց երկիրն ապստամբել է քո՝ պետության դեմ:

Այստեղ մի փոքր ցույց կտամ լեռան բնակիչների որպիսությունը՝ թե ինչպիսիք են և կամ ովքեր են, ինչպես են նրանք ծանր աշխատանքով և սաստիկ տառապանքներով ձեռք բերում իրենց

ապրուստը և բավարարում իրենց կարևոր պետքերը: Նրանք բնակվում են խոր ձորերում, լեռների փապարներում, անտառների թավուտներում և լեռների գագաթներին: Ապրում են առանձին, ազգատոհմերով և այնչափ հեռու են միմյանցից, որ եթե գորավոր տղամարդկանցից մեկը բարձր տեղից ուժգին բղավի, նրա ձայնի բուրբունը հազիվ կարող է որևէ տեղ լսվել և տպավորություն է թողնում, թե արձագանք է ժայռերի միջից: Նրանց կեսը խոտորել է հայրենի բնական լեզվից՝ հեռաբնակ լինելու պատճառով: Միմյանց հետ շփում չունեն, խոսում են իրար հետ կցկտուր և օտարոտի լեզվով: Եվ այնքան խրթնախոս են և միմյանց անձանոթ, որ մինչևիսկ կարիք ունեն թարգմանների: Կերակրի պետքերի համար գործ են ածում ինչ-որ սերմեր, առավելապես կորեկ կոչվող բույսը, որ սովի ժամանակ ոմանք անվանում են հաց: Այդ սերմերը նրանք ոռոգում են ոտքերով անտառների բացատներում կամ ցանում են երկմատանի փայտատներով: Իրենց մերկությունը ծածկելու համար հագնում են բրդյա շորեր. ոտնամաններ պատրաստում են կոշիկների ձևով՝ այծերի մորթուց: Ամառ թե ձմեռ բավարարվում են միևնույն սնունդով և միևնույն հա-

գուստով: Լեռներում բնակվող գազաններից պաշտանվելու համար ունեն աշտե զենքը, որ կրում են մշտապես:

Երբ թշնամիներն հարձակվում են իրենց երկրի վրա, լեռնականները միաբան գալիս են իրենց իշխաններին օգնության, քանզի տիրասեր են: Երկնքից վար թափվող անկայուն ձյան վրա ման գալու համար հնարել են փայտի կտորներ, որ օղակի պես չվանով ամրացնում են ոտքերի շուրջը և դյուրությամբ ընթանում ձյան վրայով՝ իբրև գետնի: Գազանաբարո են և արյունարբու, առ ոչինչ են համարում հարագատ եղբայրների, նույնպես և իրենց սպանությունը: Մրանք կոչվում են արագագնաց մեկնագեներ, բնակվում են այն լեռան վրա, որն Աղձնիքը բաժանում է Տարոնից: Խրթին և անհասկանալի խոսակցության, բարքերի պատճառով անվանվում են Խուրթ: Իրենց անունով լեռն էլ է Խուրթ անվանվում: Անզիր գիտեն հայոց վարդապետների թարգմանած հին սաղմոսները, որ մշտապես ունեն շուրթերին: Մրանք ասորեստանցի ռամիկներն են, որ գաղթեցին Ադրամելեքից և Աանասարից՝ Ասորեստանի և Նինվեի թագավոր Սենեբերիմի որդիներից հետո և նրանց անունով իրենց անվանադրեցին Սանասնայք: Հյուրասեր են և պատիվ տվող:

1. Բերված հաշվումների մեջ ինչ-որ անճշտություն է նկատվում. Հայոց Մեծ թվականի 300–ն (ներկա թվականության 851–ին) ինդիկտիոնը եղել է ո՛չ թե 20, այլ 14, Օլիմպիադայի 72–րդը ճիշտ կարելի է համարել, եթե ընդունելու լինենք, որ այն եղել է Օլիմպիադայի չորս տարիներից ոչ թե առաջինում, այլ չորրորդում:

2. Թովմա Արծրունու մոտ հիշված Հովսեփը՝ արաբական գորահրամանատար, ազգությամբ թուրք՝ Յուսուփ իբն Ապուսեթն է:

3. Մարդաստանը Վասպուրականի գավառներից մեկն է:

4. Հասկո ձորը գտնվել է Մարդաստանի հյուսիսում:

5. Խլաթը գտնվել է Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառում:

6. Խուրթեցիները Սասունի Խուրթի լեռնականներն են, որոնք հայտնի էին իրենց ինքնատիպ վարքուբարքով և քաջությամբ:

ԲՈՒՂԱՅԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏԱՆ

Դպր. III, գլ. Ա. Նույն ժամանակ թագավորի մոտից մեկնեց այդ մարդը՝ Բուդան՝,
որի ներսում որջացել էր սատանան իր գո-

րությամբ և որի բաղձանքն ու ախորժելի զբաղմունքն էր անմեղ մարդկանց միսն ու արյունը, ինչով հագեցնում էր իր չլսված, գազանաբարո կատաղությունը:

Գլ. Բ. Այն ժամանակ Բուդան եկավ մտավ Խլաթ քաղաքը, ճանապարհվեց դեպի Ապահունիքի² կողմերը: Զորքը բաժանեց երկու մասի և հրաման տվեց մտնել Վասպուրական երկիրը, ողողել, գերել, թալանել, ավերել ու բնաջինջ անել, սրի քաշել, մարդաթափ անել բազմամարդ գյուղերն ու ավանները, մնացածներին, կանանցով ու մանուկներով հանդերձ վարել գերության: Իսկ իշխան Աշոտին կապանքներով տանել թագավորի մոտ, որպեսզի վրեժով հատուցի իր արարքների և արաբացոց տերության դեմ ապստամբելու համար: Այնուհետև գորքի մի մասը տվեց Ժիրաք անունով ինչ-որ գորապետի ձեռքը և հղեց նրան Ռշտունիքի կողմերը:

Բայց քանի որ ՀողցիՅ պահպանությունն ամուր էր, Ժիրաքը փութապես եկավ հասավ Ռշտունյաց գավառ և գորքն առաջ շարժեց Առվանից ձորը⁴, Մոկաց կողմերը: Այնտեղ գտան Ռշտունիքի բնակիչներին, որոնք թափառական ընկել էին անողորմ, արյունարբու և զիջակեր շների ձեռքը: Նրանց սրակոտոր արեցին և արյամբ լցրեցին երկիրը: Կեսին գերի վերցրին և տարան իրենց հետ, հրդեհեցին շեները, ավաններն ու ագարակները, դարձրեցին մարդկանցից և անասուններից անբնակ: Իսկ Ռշտունիքի Նորագեղջ ավանի ռամիկներին վերցրեցին բերեցին Ռշտունյաց Ոստանի⁵ վաճառատեղին, չվանն անցկացրեցին պարանոցները և սրի քաշեցին, ապա այնտեղից գնացին Ածանա ձոր, փախստականներին որոնելու համար: Հասան ետներից և սրի քաշեցին ու գերի տարան նրանցից շատերին:

Իսկ ինքը՝ Բուդան շարժվեց (Աշոտ) իշխանի ետևից: Նրա հետ էին նաև Հայաստանի արաբները, որ բնակվում էին մեր աշխարհի այլևայլ կողմերում և առաջնորդում էին Բուդային՝ մեր երկրում ելումուտ անելիս:

Աշոտ իշխանը կամաց-կամաց ամփոփվեց ընտանյոք հանդերձ: Նրա հետ էին ոմանք իր ազատներից՝ Մուշեղ Վահևունին, որ ուներ տանուտերական պատիվ, Վահրամ սեպուհը՝ իշխանի թիկնապահը, Վահրամ Տրունին, Հասանը և պաշտոնավոր սեպուհներից ուրիշներ: Եկան մտան Նկան բերդ-որյակը⁶, որը Թոռնա-

վան գավառում էր: Փնտրում էին, քննում, թե ինչպես կարող են ելք գտնել վերահաս վտանգից:

Երբ արաբացոց գորքն իմացավ, որ իշխանը մտավ ամրոցը, այնուհետև բազմությամբ հետամտելով՝ իսկույն շրջապատվեց այդ անել վանդակի պես ամրոցը: Հիմնական զորաբանակն ուղարկեց Ղուկորվատ ավանը: Իրենց հետ ունեին գերիների բազմությունը, որ հավաքել էին ինչպես հողը: Իսկ Վահան Ամատունին գավառից փախավ ձորը, որը մոտ էր այն ամրոցին, ուր իրենց իշխանն էր:

Ապա փոքր-ինչ հետո զինեց գորքը՝ պատերազմելու բերդականների դեմ, ամրոցն առնելու համար: Եվ ինքն իսկ՝ զորապետ Բուղան, նստած երիվարին, զինավառվելով՝ ելիմացիների կորովի աղեղնավորներին ու ընտիր հեծյալներին իր հետ տանում էր պատերազմի ընդդեմ (Աշոտ) իշխանի: Նրա զինվորներն ունեին տեսակ-տեսակ վաղրեր, սուսերներ, սվիններ, տապարներ, քարհատ գործիքներ, մեքենաներ, քար նետող գործիքներ, վահաններ և նիզակներ: Վերցնում էին նաև կրակ, ծծումբ և նավթ պատերազմելու համար: Լուծույթը լցնում էին ապակեղեն անոթների մեջ, մանր ծծումբ խառնում նրա հետ և դնում մեքենայի պարաստիկի վրա, նրա հետ նաև՝ կրակը և հնար գտնում զցելու ամրոցի վրա: Եվ ովքեր որ ճակատում էին պարիսպների մոտ, ունեին բրոյա զգեստներ: (Բուրդը) բազուկների ուժով սեղմել և կպցրել էին միմյանց: Այդ նուրբ մազը կոչում էին թաղիք, որը ջրի մեջ դրվելիս ծծում է իբրև սպունգ, և նրանով զինված մարդիկ ավելի սաստիկ են կռվում, մնում են աներկյուղ հրից այրվելուց:

Իսկ (Աշոտ) իշխանը ելավ պարսպի վրա, հպարտությամբ ճեմում էր, ինչպես առյուծի կորյուն, առ ոչինչ համարելով հրոսակներին, որ վրա էին հասել ու շրջափակել իրեն: Որովհետև կարծում էր, թե իր նիզակակիրները, ազատագունդ գորքը, զորազուխները, որ մտել էին իր հետ Նկանի անձավը, համախոհ են ու գործակից իրեն: Մինչդեռ (արաբներն) ավելի ու ավելի էին սաստկացնում մարտը:

Մինչդեռ այսպես էին խոսում ու խորհում միասին, նույն ժամանակ բերդում արգելվածները՝ ազատ տոհմերից, որոնք մասնակցում էին խորհրդին, իսկույն անջատվեցին ուխտած միաբանությունից, մեջտեղ բերեցին չար մտադրություն, կեղծեցին բա-

րեկամությունը, ինչպես երեկ և նրանից էլ առաջ, ու հանձն առան մեկնել գորապետի մոտ և խնդրել խաղաղություն:

Այս լսելով, հաստատ իմացավ նրանց նենգագործությունը և աչքերը բարձրացնելով առ աստված, աղոթեց, ճաշակեց մի քիչ հաց ու զինի, գոհացավ և թախանձագին նայեց իր ընտանիքին, ապա վեր կացավ, իջավ ամրոցից, եկավ վայրի ոսոխի առջև...:

Գլ. Գ. Այն օրերին, մինչ մնում էին կապանքների մեջ (Աշոտ) իշխանն ու նախարարները՝ յուրաքանչյուրն ընտանյոք, (Բուղան) կազմեց զինվորների գորագունդ, ընտիր այրուձի, զինավառվեց, բազում պատրաստությամբ և Աշոտ իշխանին ու նրա որդի Գրիգորին, Վահան Արծրունուն և նրա որդի Գագիկին, որը նաև Ապուրվան էր կոչվում, Վահանի եղբայր Մուշեղին, Հրանույշ տիկնոջը և ազատատոհմիկներից ուրիշների, կապեց, նստեցրեց ուղտերի վրա և վտարեց Մամառա: Նրանց դրեցին տոպրակաձև տաղավարների ներքո և ուղարկեցին Պարսկաստանի կողմերը: Ճանապարհեց Ատրպատականով. կասկածում էր, թե գուցե Գուրգենը կամ որևէ մեկը Արծրունյաց տոհմից և նրանց աղատներից Վասպուրականի կորովի հեծյալներից, վրա հասնի և ազատի նրանց իր գորքից և դուրս հանի յուրայինների ձեռքից:

Երբ (Աշոտ) իշխանը հասավ արքունիք, նրա ոտքերը կապել տվեցին կրկնակի շղթաներով և դրեցին բանտի մեջ: Ապա (արքան) սպառազեն զինվորներին հրամայեց պահել նրան, մինչև ինքը կնստի դատաստանի, նրանց կմոցնի ստյան՝ հարցուփորձի և կքննի այն գործերը, որ կուտակել էր իշխանի վրա:

Արքան իր գորապետին այն ժամանակ գրել ու ծանուցել էր, թե ինչ էր պետք կատարել:

Գլ. Դ. Սրանից հետո Բուղան իր մոտից գատեց ավելի քան 15 հազար մարդու բոլոր ազգատոհմներից, մեծամեծներից, կուսակալներից, ինչպես և պարսիկներից, ելիմացիներից, բարելացիներից ու արարներից, որոնք թագավորի ու մեծ գորապետի հրամանով եկել էին նրա հետ պատերազմ վարելու, և նրանց հանեց Գուրգենի դեմ, որպեսզի ուր էլ լինի, բերեն նրան իր մոտ, լինել այդ ստապատիր ձևով, խորամանկ կեղծավորությամբ, խարդախությամբ կամ պատերազմով և

մեծամեծ գործությամբ, ամենայն պատրաստությամբ, արքունի գործությամբ, ինչպես
որ կարող են, հասցնեն իր մոտ:

Իսկ (Գուրգենն) անցավ Որսիրանք գավառը⁷: Նրա հետ ազատների, մեծամեծների, Արծրունյաց նախարարության և նրանց ողջ զորքի բազմությունը: Բանակեցին Թով գյուղի ետևում, լեռան վրա, նրա հովտում, որ կոչվում է Արյան լիճ, քանզի այնտեղ կա մի մեծ լիճ, մոտիկ այն տեղին, ուր Վասպուրականի մեր քաջ իշխանների զորքի արիությունների ու ճակատամարտերի ասպարեզն էր: Այնտեղ էր հավաքվել գաղթականների մեծաթիվ բազմություն՝ Աղբակ, Ջարեհավան և Ակե գավառներից, Աղզո լեռնակողմերից, Առնոտ ոտնից, Ջողա լեռան⁸ և ավելի այն կողմերից: Անհուն բազմությունը պատել էր լեռան շուրջը, ինչպես մարախը և ծովի ավազն անթիվ: Ապավինել էին քաջ զորավար Գուրգենին և նրա հետ եղած հայոց զորքին, իբրև մեծ ու ապահով ամրոցի:

Իսկ (արարների) զորքը, որ եկել էր Գուրգենի ետևից, եկավ հասավ երկրի սահմաններին, ուր էր Գուրգենն իր զորքով: (Նրանք) բանակեցին Ջավ⁹ կոչված գետի եզերքին: Իսկ զորքի զորագլուխներն էին՝ Մուքադմը, Յուսուփը՝ Տփղիս քաղաքից, Ռահիմի որդի Յուսուփը և Ելի¹⁰ տեր Աբուհեշմը և նրա հետ Պարսից ամիրա Համդոյի զորքը: Ուղարկեցին Գուրգենի մոտ դեսպաններ, որպեսզի գա իրենց մոտ՝ առանց ամոթի ու երկյուղի և առանց մի կասկածի, միայն թե պատահեն միմյանց սիրով ու խաղաղությամբ և (Գուրգենը) նրանից ստանա պատիվներ՝ ըստ զորապետի հրամանի և տիրի իր եղբոր փոխարեն, նրա ամբողջ երկրին: Իսկ (Գուրգենը) նրանց մոտ հղեց դեսպան՝ ոմն Աբդլայի, որ ծանոթ էր զորապետին, տեսնելու, թե հաստա՞տ է, ինչ ասացին դեսպանները, թե՞ ստապատիր ձևով ջանում են կորցնել իրենց: Բայց նրանք, չհայտնելով իրենց չար մտադրությունը, վերադարձրին (Աբդլային), որպեսզի (Գուրգենը) առանց կասկածի գա իրենց մոտ: Երկիցս, երիցս և բազում անգամ նույնը հաստատեցին երդմամբ, որպեսզի անվեհեր համարձակությամբ գա իրենց մոտ: Եվ իրենց ամբողջ զորքը շարժեցին հայոց զորագնդի դեմ, ասելով (Գուրգենին). «Ահա մեկնեց մեր մոտից զորքը, և քչերն են մեզ մոտ. դու նույնպես սակավ կամ թե ավելի մարդկանցով եկ և հանդիպենք միմյանց»: Այնժամ (Գուրգենը) տվեց զորքը Մուշեղ Ապուպելճի՝ Գուրգենի եղբոր ձեռքը, իսկ ինքը ելավ գնաց եկած կոչնակների ետևից: Արգելեցին նրան մեծամեծ նախարարները,

բայց բնավ չանսաց որևէ մեկին: Եվ ամենքը միասին լացեցին արտասովալիք: Մինչև գորագլուխների մոտ հասնելը, (Գուրգենը) գնում էր (կոչնակներից) երկու մղոն հեռավորությամբ: Նրանք մտքներում դրել էին, որ եթե գա իրենց ետևից, կբռնեն նրան, գորքը կհուսահատվի, ու դյուրությամբ կհաղթեն նրան:

Կիրակի օրվա երրորդ ժամն էր, երբ մեծաթիվ հեծյալներ շարժվեցին Սմբատա կոչված բերդի ավերակների կողմը: Ավերվել էր նախկինում, պարսից գորքից: Փողփողում էին գորագնդերի դրոշները առանձին-առանձին, և լեռը պատել էր գորքի բազմությունը, իսկ գաղթականների կարավանը տեսնում էր զենքերի շաղափը, սրերի շողշողալը և այս ու այնտեղ ինչպես ոչխարները գայլերից՝ խուճապահար եղած հալածյալներին: (Արաբների) գորքին իմաց էր տրվել, թե ինչ է կատարվում: Նրանք ևս լսում էին, որ ձայնը գորքի է և հույժ սաստիկ: Գետինն էլ ձայնեց, ամբողջ բազմությունը աղաղակ բարձրացրեց, և կարծես հիմքերից լեռ տապալվեց: Ահեղ որոտ էր, թնդյուն ու զարհուրանք: Ջենքերի սաստիկ փայլից, թրերի շողշողալուց և սպառազինված երիվարների զարդերից թվում էր, թե լեռն է այրվում հրից կամ ամպը շանթ ու որոտ է արձակում և ցած է գցում կայծակը՝ կարկտաբեր անձրևի ժամանակ: Այդպես էր թվում նաև երիվարների խրխնջոցից ու արագ առաջ շարժվելուց:

Այնժամ, երբ Հայոց զորավարն իմացավ որ ոչ մի բանով չի կարող համաձայնեցնել նրանց, մանավանդ, որ միակամ հրաման տվեցին (արաբացոց) գորքին՝ ելնել պատերազմի, ուստի Գուրգենը իր գորագնդին հրամայեց պատրաստվել պատերազմի, կազմել մարտաշարքեր և կռվել այլազգիների դեմ: Իսկ ինքը բարձրացրեց ձեռքերը դեպի երկինք, հորդ արտասուքներով աղոթեց, ասաց երեսուն ու չորրորդ և ութսուն երկու երրորդ սաղմոսները: Եվ ահա այլազգիները մոտեցան մարտի մեջ մտնելու, իսկ գորագլուխները փութացին գորքի հետ: Հայոց զորագունդը շարժվեց նրանց դեմ վիմաձև, միմյանցից անքակ և ըստ ազգատոհմերի: Արծրունյաց տոհմից՝ Գուրգենը, Վասակը, Պելճը, Մուշեղը, Մահակը, Ապումկղեմը և Աշոտը, Գնունիներից՝ Վահանը, Շապուհը, Ապուսեթը, Պատրիկը, Ապուսելմը և Վարդանը, Գազրիկյաններից՝ Ապուսելմը, Վասակը և Վահանը, Ամատունիներից՝ Մուշեղը, Ասիթը և Մահակը, Վարաժունիներից՝ Մլեահը, Ռստոմը և Վարագ-

շապուհը, Ընտրունիներից՝ Գևորգը, Հիսեն և Մահակը, Ակեացիներից՝ Վասակը, Վահևունիներից՝ Քաբարակը և Հրահատը, Անձևացիներից՝ Պատրիկը, Գևորգը, Դավիթը, Հասանը և Դավիթ գորապետը: Կարգեցին, հորինեցին ճակատ: Ինքը Գուրգեն գորավարը, գլխավորեց ճակատի ձախակողմը, որպեսզի թիկունք լինի հետևակագոր մարտակիցների գորագնդին, իսկ աջ թևը տվեց Ապումկդեմին: Մյուսները մեկմեկու ետևից կանգնեցին մարտակարգում:...

Ապա խիտ շարքերով, հանդուգն հարձակմամբ դիմեցին առաջ, բախվեցին գորագնդին, ճեղքեցին ճակատը ու ետ դարձրին այլազգիներին: Գոռում էին վիշապաձայն, պատառոտում առյուծաբար, խոցում ինչպես վարազը և մատնում էին մահվան ու պարտության: Յուրաքանչյուր սողամարդ գետին էր գցում իր ախոյանին և նետվում մյուսի ետևից: Բազմակուտակ նիզակների սաստիկ բախումից, զենքերի փայլից, սրերի շողշողալուց և լարված աղեղների սուլոցից կայծակ էր դուրս ցայտում, ինչպես ամպի որոտից, և թվում էր, թե լեռն այրվում էր հրից: Պատերազմը երկարեց մինչև օրվա տասներորդ ժամը. այլազգիներին հասցրեցին մեծամեծ հարվածներ: Սպանվածների թիվը 1800 էր, բացի բազում վիրավորները, ավարն ու ձերբակալվածները:...

Ջարդեցին, հալածեցին և ի փախուստ դարձրին գորքին: (Հայոց գորագնդի) կեսը հետամտեց փախչողներին, մինչև գիշերվա մթության թանձրանալը, դուրս հանեցին Հայոց սահմաններից ոմանց Ելիի, ոմանց՝ Ատրպատականի ու Պարսից կողմերը:

Գլ. Ե. Այնուհետև (արաբացոց) գորագլուխներն ընկան տարակուսական մտքերի մեջ՝ հայոց գորագնդերից իրենց գորքի կրած հարվածների պատճառով: Գրել և իմաց տալ գլխավոր գորապետին չէին համարձակվում, ծածկել, թաքցնել չէին կարող, լռությամբ ու կեղծիքով ի վիճակի չէին հաճոյացնել գորապետին: Հանձն չէին առնում հայտնել, ներկայացնել սպանվածների թվի մասին, և այն, թե սուսկ 900 սողամարդ գորեղ ձեռքերով հաղթեցին 15000-ի: Որովհետև ստուգեցին և իմացան, որ ամեն մի (հայ) սողամարդուց ընկել էին իրենց երկուսը, բացի վիրավորները, ավարն ու ձերբակալվածները:...

Այնուհետև (Բուղան) դարձյալ ուղարկեց Համդոյին՝ Պարսից ամիրային, արքունի գորապետներից ազգով թուրք Հեթումին և

նրանց հետ 10000 հեծյալներ, որոնք սպառազինված էին ավելի լավ, քան նախորդները: Ապա գրեցին մի թուղթ, կնքեցին խորամանկությամբ, կեղծավորությամբ ու խարդախությամբ, ըստ Իսմայելի որդիների հնարագիտության: Եվ մտան այնտեղ, ուր բանակել էր հայոց զորքը: Թուղթն ուղարկեցին (Գուրգենին): Այն լի էր սատանայական հնարների թույնով, իբրև կապարճ, որ լի է թունավոր նետերով՝ աղեղից ծածկաբար դեպի նպատակը թոցնելու համար:

Իսկ (Գուրգենն) ընթերցեց նամակը, ուր գրված էր երդում՝ ի խայտառակություն նրանց կանանց և մուլար մարգարեի: Հանձն էր առնում տալ նրան իրենց բնիկ տերության իշխանությունը: (Երդվում էր) իրենց Մուհամմեդով: (Գուրգենը) ելավ գնաց փառքի և իշխանասիրության ցանկության ետևից, որով և սխալվեց:

Այնժամ նրա ոտքերը դրեցին երկաթե կապանքների մեջ: Նրա հետ էր նաև իշխան Գրիգոր Արծրունին, որը և նահատակվեց թագավորի առջև, հանուն Քրիստոսի դավանության:

Այնժամ հայոց բոլոր նախարարներն սկսեցին ցրվել-հեռանալ միմյանցից: Գնացին և գրավեցին անմատույց տեղերը, ոմանք փութացին մտնել Վասպուրականի ամրոցներն ու բերդերը: Իսկ զորքը քայքայվեց և ցրվեց երկրի երեսով մեկ:

Այնժամ, երբ (Բուղա) զորապետն իմացավ, որ ամեն ինչ հաջողվեց ըստ իր կամքի ու անօրեն թագավորի հրամանի, և գլուխ եկավ նրանց չար մտադրությունը, որ խորհել էին Վասպուրական աշխարհի իշխանության նկատմամբ և վերջ տվեց բոլոր զորավոր տղամարդկանց, ոչ ոք չկար այնուհետև, որ կարողանար իր սահմաններում փակել նրա առաջը: Այնուհետև սկսեցին առանց երկյուղի համարձակությամբ սփռվել-տարածվել երկրի երեսին արաբների բոլոր ցեղերը, որ եկել էին նրա ետևից իրենց ընտանիքներով: Եվ ձեռնամուխ եղան բաժանելու երկիրը իրենց մեջ: Վիճակ էին գցում, լարեր ձգում սահմանների վրա և բնակվում էին երկրի ամրոցներում առանց վախենալու: Մինչև իսկ որտեղից մի փոքր կասկած ունեին, այնտեղ նույնպես հաստատվեցին առանց երկյուղի: Եվ մեծ նեղություն էր ամբողջ երկրում, որպիսին չի եղել ի սկզբանե աշխարհի և այլևս չի լինելու: Ավերակներ դարձան գյուղերը, ագարակները և ավանները, զրկվեցին

գարդարանքից ու վայելչությունից: Երկրի երեսից վերացան զանազան բույսերի և ծառերի տեսակները:...

Եվ Բուդան հրաման տվեց այնուհետև, որպեսզի գերիների բազմությունը վաճառքի հանեն այլևայլ ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ, ում որ դուր կգան: Իսկ ինքը ելավ գնաց Դվին քաղաքը, այնտեղ պատրաստեց իրեն ձմեռոց, մինչև զարնանային ժամանակը, ունենալով իր հետ բազում կապյալներ: Մեր երկիրն ավերվել էր իր ելումուտի ժամանակ:

1. Բուդա Շարաբի— արաբական գորավար, ազգությամբ թուրք, որն սկզբում եղել է ստրուկ, հետո ազատություն է ստացել և հասել զինվորական բարձր աստիճանի:

2. Ապահունիքը Տուրուբերան նահանգի գավառներից մեկն է, ներկայիս Մանազկերտի սանջակը:

3. Ուսումնասիրողները Հոդց գյուղը տեղադրում են Աղձնիք նահանգում:

4. Առվանից կամ Առվենից ձորը գտնվում էր Մոկք նահանգում:

5. Ոստան քաղաքը գտնվել է Վանա լճից հարավ, եղել է Ռշտունյաց նախարարական տան ժառանգական կենտրոնավայրը:

6. Նկան ամրոցը գտնվել է Վասպուրական գավառում, Վանա լճից հյուսիս-արևելք:

7. Որսիբանք գավառը գտնվել է Կորճայք նահանգում:

8. Ջողա լեռը գտնվում է Կորճայքի Որսիբանք գավառում: Այժմ՝ Ջիլրոզաղ՝ Թուրքիայի և Իրանի սահմանագլխին:

9. Զավ գետը Տիգրիսի վտակներից է:

10. Ելի կամ Այլի— Պարսկահայքի գավառներից է, գտնվում է Ուրմիա լճից հյուսիս-արևմուտք:

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ VII-IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԱՂՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱՂԱՆԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(Տե՛ս Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» հավելվածում, էջ 286):

Կանոն և սահմանադրություն աղվանից ժողովի, որը տեղի ունեցավ Եղիա Հ[^]այոց կաթողիկոսի՝ ժամանակ, որը 31-րդ գահակալն էր սուրբ Գրիգորից հետո:

Այն ժամանակ, երբ Միքայել քահանան կարգվեց քահանայապետության պաշտոնին, խոսեց իր աթոռակիցների հետ, որոնք են՝ Հովհաննես՝ Կապադակի եպիսկոպոս, Սահակ՝ Ամարասի եպիսկոպոս, Եղիազար՝ Հոշո եպիսկոպոս, Իսրայել՝ Մեծկվանից եպիսկոպոս, Զաքարիա՝ Մեծիրյանց եպիսկոպոս և Հովակիմ՝ Գարդմանա եպիսկոպոս՝ երկրի բարեկարգության և հավատքի ուղղափառության համար:

Արդ, ես՝ Շիրո ապահի պատրիկ Գարդմանա տեր և Աղվանից իշխան, Վարազ-Գրիգոր պատրիկ՝ Աղվանից սպարապետ, Բաբ Շահրփերոզյան, Զարմիհր՝ Վարազ-Գուրդաքյան տոհմից, Թեոդորոս՝ Վստամ-Հարևանյան, Ռոստոմ՝ Վաչագան-Վարազաքյան-Հունաստահյան տոհմից, Վահան՝ Վարազվահանյան տոհմից, Սմբատ՝ Քարոյան տոհմից, Մահումատ՝ Ղանքարյան տոհմից, Գրիգոր՝ Ռահատյան տոհմից, Պատրիկ՝ Քամդիտյան տոհմից, Արևքո՝ Վարոքյան տոհմից, Շիրո՝ Մերդանշահյան տոհմից, Վարդիշ հյուպատոս՝ Թամդիկյան տոհմից, Հայոց ՁԸՉ թվականին կանոնեցինք այսպես, որ երբ դուք միջոցներ ձեռնարկեք քաղկեդոնական աղանդի և կամ Մայրագոմեցու և կամ պավլիկյանության

դեմ³, ինչպես և խառը ամուսնությունների դեմ, ինչ էլ որ լինի, ոչ ոք իրավունք չունի դուրս գալ ձեր հրամանից: Եթե մեկը դուրս գա, Աստուծոց թող դատապարտված լինի, և դուք իշխանություն ունեք ըստ ձեր կամեցողության դատելու, և ոչ ոք իրավունք չունի օգնելու (դատապարտվածներին):

Այս պայմանը, որ մենք կարգեցինք, թող հաստատուն մնա: Կնքեցի այս գրությունը ես Շիրոս ապահի պատրիկ, Գարդմանից տեր և Աղվանից իշխան՝ բոլոր ազատների հետ միասին:

1. Նկատի ունի Եղիա I Արժիշեցի կաթողիկոսին (703—717):

2. Քիչ հավանական է, որ VII դարի առաջին կեսում կարող էին գործածել հայկական թվականը: Բայց եթե այդ իրողություն համարենք՝ հայոց ՁԸ թվականը կհամապատասխանի 639— 640 թվականներին:

3. Սամուել Անեցու բնագրի հրատարակիչ Ա. Տեր-Միքելյանը «պավլիկյանց»-ը սխալմամբ վերծանել է «պայլի կենաց» երկու բառերով:

ՀՈՀՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻՆ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հովհան Օձնեցին (VIII դ.) հայտնի եկեղեցական գործիչ է: Եղել է Հայոց կաթողիկոս (717 — 728): Կատաղի հակառակորդն էր պավլիկյան շարժման, որը արմատախիլ անելու նպատակով գումարել է Դվինի 720 թ. և Մանազկերտի 726 թ. եկեղեցական ժողովները: Պավլիկյանների դեմ գրել է մի աշխատություն՝ «Ընդդեմ պաղիկեանց» վերնագրով, որը զետեղվել է նրա երկերի մատենագրության վենետիկյան հրատարակությունում (1833): Քրեստոմատիայում օգտագործված է այս հրատարակությունը:

Հովհան Օձնեցուց ստորև բերված բոլոր հատվածները աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ԸՆԴԴԵՄ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ, էջ 34 — 47

Եթե սկզբնական ժամանակներում Հովհան Առաքյալն¹ իր Ընդհանրականում, խոսելով Քրիստոսի մարդեղանալու մասին, անհրաժեշտ համարեց նշել, թե

«Աշխարհում երևացել են բազմաթիվ նեոեր, որից և մենք իմանում ենք, որ հասել է աշխարհի վերջը», ապա ի՞նչ ասենք մենք, երբ ունենք ավելի չարագույն և բազում նեոեր, քան անցյալ ժամանակներում: Վերջերս ահավա-

սիկ եկել և հանդիպել ենք այնպիսի ժամանակների, երբ երևացել են հետինից ավելի հետադեմ քարոզիչներ և վկայություններ: Ես նկատի ունեմ մեր ժամանակները և մեր ժամանակի մարդկանց: Ահա գտնվել է թակարդը, որը ինչպես թռչնորսների ցանց, ձգված է ազգակից Ժողովրդի վրա՝ որսալու համար տխմարներին և պարզամիտներին: (Նրանք նրանք են), որոնք մի չարագործությունից մյուսին են անցնում, պատկերամարտությունից՝ խաչամարտության և ատելությանը են լցված դեպի Քրիստոսը, իսկ դրանից անխուսափելի երևում է անաստվածություն և դիվապաշտություն: Խորամանկելով, նրանք կարողացել են գտնել իրենց չարությանը համակիր՝ քրիստոսասերների դեմ մահացու զենք կրող անձանց՝ դաշնակցության մեջ մտնելով կրտավածների² և բռնակալների հետ: Իրենց համբակների խմբավորությանն սկսել են սովորեցնել իրենց սովերազիր և առասպելապատում գրքերով: Քանի որ նրանց կամակորությունն ախորժելի դարձավ բանասարկու սատանային, ուստի զարմանալի չէ, որ նրանք դարձան նրա ընտանիքի համախոհ արբանյակները:

Վարագուրվելով մեր ճշմարիտ և աստվածավանդ կրոնով, նրանք հանդգնում են իրենց պղծալի շրթունքներով նախատել մեզ՝ կռապաշտներ անվանելով այն բանի համար, որ մենք պաշտում ենք խաչի նշանը: Մենք համարձակ և անհողողող բանականությամբ այդ փառապանծ նշանը մարմնավորում ենք ամեն իրի մեջ: Իսկ այն սարսափելի և պատկառելի է անգամ քերովբեից (հրեշտակների) համար, այն բուժիչ է հոգեկան ու մարմնական ախտերի և ահաբեկիչ ու զարհուրելի դևերի համար: Հիմարացած և խելագարված այս նույն մարդիկ, հույսի անհավատությամբ, պախարակում են մարմնավորված աստվածային կենդանագրված պատկերը՝ մեջ բերելով սուրբ մարգարեների ասույթները, որոնք ասված են հեթանոսական կռամոլությունը հանդիմանելու նպատակով: Նրանք չեն կարողանում տարբերել, թե ի՞նչ նմանություն կարող է լինել աստվածապաշտության և հեթանոսական բազմաստվածության միջև. մենք պաշտում ենք միայն Աստծու որդու պատկերը և հաղթության սուրբ նշանը, իսկ սատանան հեթանոսներին մոլորեցրել է անթիվ աստվածների պաշտամունքներով:

... Նրանք իրենց մահացածների դիակները դնում են ծածկված, վերևում՝ տանիքի վրա, երդիկի մոտ և հայացքը դեպի եր-

կինք ուղղած, երդվում են տարբեր խոսքերով, ասելով. «Երկնայինը գիտե», իսկ երբ կամենում են արեգակին աղոթել, ասում են. «Արևիկ», «Լուսիկ»: Եվ ծածկաբար կոչում են երկնային դևերին՝ ըստ Մանեսի և Միմեոն կախարդի մոլորվածության:

Նրանք նույնպես սպանում են կնոջ առաջին ծննդաբերած երեխային՝ իրար մեջ ձեռքից ձեռք ձգելով ու այդ միջոցով չարամահ անում: Եվ այն մարդը, որի ձեռքում մահանում է երեխան նրան նշանակում են աղանդապետ և պատվով մեծարում: Մոլորվածության մեջ ընկած, նրանք երդվում են աղանդապետի անունով, ասելով, «Երդվում եմ միածին որդուն» և կամ «Քեզ վկա ունեմ այն մարդը, որի ձեռքում միածին որդին հոգի տվեց»:

Եվ այսպես, տեսակ-տեսակ խաբեական խոսքերով, ծածկում են իրենց և անգետներին ու հավատացողներին իրենց քաշում: Գորտերի նման, որոնք իրենց մարմնի կեսը ճահճի մեջ թաղած կոկոսում են, մեկ երևում են ջրի մեջ, մեկ սուզվում, նույնն են անում նաև սրանք: Տղմասերները և ժանտագործները անպատկառություն են ցույց տալիս պղծության մեջ, իսկ մեզ մոտ աշխատում են պատրոդական խոսքերով ծածկել իրենց: Բայց այդ անկարելի է, քանի որ նրանք չեն հասկանում, որ ինչպես չի կարելի ծածկել հոտը, որն անխուսափելի հասնում է մարդկանց հոտոտելիքներին, այնպես էլ նրանց գործը հողմի արագությամբ հասնում և լսելի է դառնում բոլորի ականջներին: Բազմազան և խառնիխուռը նրանց չարությունը կուտակվում է, որովհետև, իրապես, սատանայական այս ուսմունքը հավաքվելով մի տեղ՝ ծովացավ նրանց ամբարշտությունը:

Նրանք նախկին մծղնեության-պավլիկյանության մնացորդ բեկորներն են: (Ժամանակին) նրանք թեն խրատվեցին Ներսես կաթողիկոսի կողմից³, բայց խելքի չեկան: Կաթողիկոսի մահվանից հետո, խույս տալով, նրանք գնացին թաքնվեցին մեր երկրի մի տեղում: Նրանց եկան միացան Աղվանից կաթողիկոսի կողմից կշտամբանքի ենթարկված որոշ թվով պատկերամարտներ, որովհետև ճշմարտություն չսիրողները համակրում են իրար: Այն ժամանակ, երբ դեռ չէին գտել իրենց առաջնորդ Նեոին՝ վախենում և սարսափում էին իրենց ճշմարիտ ու գերապանծ քրիստոնեական կրոնից, մանավանդ որ անզգամներն իրենք էին դատապարտում իրենց տանջող խորհուրդները: Բայց երբ նրանք մեծամտացան,

կարծելով թե իրենք իբրև թե հասել են ինչ-որ մի մեծ բանի և նորության, որև, իրականում, հին էր և մաշված, այն ժամանակ սողալով դուրս եկան իրենց դարանամուտ որջերից աշխարհամեջ և ժողովրդաբնակ վայրեր: Նրանց մի մասը հասավ հեղեղուն և հեղձուցիչ այն ջրի մոտ, որը կոչվում է Ջրկա: Բոլոր վայրերից ամենքն այստեղ խմբվեցին, ինչպես երկրի անգղները՝ գեշի վրա: Եվ նրանք իրենց անունները սկսեցին կապել նրանց հետ, որոնք ընդունել էին հույսով և կապել իրենց երկնային բարությանը: Եվ ընտրված մարդկանցից նրանց վրա, ովքեր աստվածային հավանությանն են արժանի, նրանց վրա, ովքեր երկրի վրա երկնային կատարյալ վարքով են ապրում, անամոթաբար փորձեցին թափել իրենց անհաջողության մաղձը, նրանց անվանելով կուռք պաշտողներ:

... Շատ ձգձգվեց մեր խոսքը, որովհետև մենք նպատակ ունենք պապանձեցնել լեզվագարների պռոտախոսությունը, որոնք ծամածոժված խաթարանքով նպատակ ունեն վարկաբեկել մեզ կռապաշտ անվանելով: Այս մասին տեղին է ասել, որ «Ով անօրեններից է, նա անօրինություններ է գործում»: Բայց դուք դուրս եկեք նրանց միջից, մեկուսացե՛ք և պիղծ մարդկանց մի մոտեցեք, որովհետև ամեն մի տունկ, եթե Աստծո կողմից չի տնկված, արմատախիլ կլինի: Այս ամենը մենք ներկայացնում ենք Բարձրային, որի ամենագոր բազուկը կարող է այրել որպես հեթանոսական բույս ինչպես ագարակի փուշ, արմատախիլ անել և դեն նետել քշելով նրանց երկրի գագանների և երկրի թռչունների որջերը և թաքստոցները:

Այժմ նա ինքն է կոչում մեզ դիմադարձ լինել երկփեղկված և իրար դեմ մենամարտի մտած այլացեղ գորքի դեմ՝ որը մեզ ամբարտավան ձևով մարտի է հրավիրում, ինչպես եղել է իր ժամանակին (Գողիաթ) Գեթացին՝ Դավթի հետ: Նրանք սպառնում են ոչնչացնել մեր կենսատու հավատը օձի լեզվի նման, լեզվի սուր նետերով: Նրանք ճախրում են թռչունների նման դյուրադարձ՝ հոխորտալով կապել մեզ և գագանաբար հռչոտել: Դրա համար մենք, որ զինված ենք աստվածային սպառազինությամբ, հավաքենք մեր զգացմունքների ամբությունը այս անցավոր աշխարհում՝ պահպանելով այն մեր հոգեկան խորհրդարաններում: Եվ դրանցից ընտրելով ուժեղագույն ու պատշաճ խոսքեր և դնելով դրանք պար-

աստիկի մեջ, դիպուկ հարվածով ջախջախենք այն, ինչ նրանց մոտ ամենից վեհագույնն ու գերագանցն է (համարվում), որպես չարապաշտության արգասիք: Մենք նրանց կոչնչացնենք հենց իրենց գարշելի ասածներով, կմերկացնենք և կոչնչացնենք իրենց բնում՝ գերի կվերցնենք նրանց փքված խորհուրդը, որը թշնամանք է և՛ Աստծու, և՛ մեր դեմ: Նրանք չեն դավանում մեր հավաար և չարամտում են և կեղծում՝ ասելով, թե համաձայն են մեզ հետ և մեր համակիրներն են: Նրանց այդ դժնդակությունն առանձնապես վտանգավոր է մեզ համար, որովհետև խոսքով ընկեր են ձևանում, իսկ գործով դեպի իրենց են քաշում: Նրանք հաջողության համար ընտրել են մի ուղի, այդ՝ կեղծելն է և վարկաբեկելը, այդ՝ ստելն է և կեղտոտ լուտանքներ հասցնելը:

Իսկ մենք նրանց երկուսից էլ հեռու ենք այնպես, ինչպես լույսը հեռու է խավարից, ինչպես որ բարեկամություն չի կարող լինել գայլերի և ոչխարների միջև: Իհարկե, փոքր թշնամություն գոյություն չունի նրանց միջև, որովհետև նրանք իրենց աղանդներով տարբերվում են իրարից, մեկը մի ճանապարհով է ընթանում, մյուսը՝ մի ուրիշ: Բայց նրանց բոլորի ուղին միանում է մի կետում, որը հավասարապես տանում է նրանց դեպի մոլորություն, որոնք անհարիր են և անհասանելի մարդեղության խոսքին:

1. Նկատի ունի ո՛չ թե Հովհաննես Ավետարանիչին, ինչպես սխալմամբ կարծել են ոմանք, այլ Հովհան Առաքյալին:

2. «Կրտավածներ» ասելով՝ նկատի է ունեցել մահմեդական արարներին: Վենետիկի հայրերն անհարմար համարելով այդ բառի գործածությունը, 1833 թ. բնագրում բաց են թողել կախման կետերով:

3. Բանասիրության մեջ վեճ է առաջացել, թե խոսքը որ Ներսեսի մասին է. մինչև VIII դարը Ներսես անունով երեք կաթողիկոս է հայտնի՝ Ներսես Պարթև (353—373), Ներսես Բագրևանդցի (548 — 557) և Ներսես Իշխանեցի (641—661): Օձնեցին, անշուշտ, նկատի ունի երրորդ Ներսեսին՝ Ներսես Իշխանեցուն, որը հայտնի է «Շինող» մականունով: (Պավլիկյան շարժման մասին տե՛ս Ստ. Մելիք-Բախշյան, Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում: Երևան, 1953):

ՀՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՄՕՂՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Ա, էջ 534 — 535

**ԻԹ. Չպետք է բուլբոլին անտարբեր գտնվել և հաղորդություն ընդունել
հերձվածողների հետ, այլ պետք է խորշել նրանցից**

չպետք է մասնակցել նրանց հոգեկան և մարմնական սեղաններին, այլ պետք է պատկառող և փափագող լինել միաբանական ուղղափառ ավանդներին:

ԼԲ. Չպետք է չարադանդ մծղնեականներին², որոնք կոչվում են պավլիկյաններ, օթևանելու տեղ տալ կամ միանալ նրանց, խոսակցել նրանց հետ, երթնելություն անել, այլ պետք է բոլորովին հեռանալ նրանցից, գարշել և ասել նրանց, որովհետև սատանայի որդիներ են և հավիտենական հուրի լուցկիներ. նրանք հեռացել են Արարչին սիրելու կամեցողությունից:

Եթե լինի մեկը, որը հարի նրանց, սիրալիրություն և բարեկամություն անի նրանց հետ, պետք է այդպիսիներին խոշտանգել և ծանր պատիժների ենթարկել: Իսկ եթե նա վերստին այդ հանցանքում գտնվի, հրամայում ենք ազատել, դուրս վտարել (համայնքից) իբրև Քրիստոսի եկեղեցու անդամության ախտակիր ժանգ, որպեսզի «դառնության արմատը ծավալվելով չնեղի, նրանից շատերը չպղծվեն»:

1. Հովհան Օձնեցու կանոնները հրատարակվել են նաև հեղինակի երկերի մատենագրության հատորում՝ «Յովհաննու Բմաստասիքի Աւձնեցոյ մատենագրութիւն» խորագրի ներքո՝ 1833 թ. Վենետիկում (էջ 24 — 33):

2. Մծղնեական աղանդի մասին հանգամանորեն գրել է Ե. Տեր-Մինասյանը (տե՛ս «Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից», Երևան, 1968, էջ 114—148):

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գրիգոր Մագիստրոսը XI դարի ականավոր գիտնական, մանկավարժ և քաղաքական գործիչ է: Մերում է Պահլավունյաց իշխանական տնից: Գործուն մասնակցություն է ունեցել իր ժամանակի Հայաստանում տեղի ունեցած հասարակական և քաղաքական իրադարձություններին: Որոշ տարիներ ծառայության մեջ է գտնվել Բյուզանդիայում. 1048 թ. նշանակվել է Միջագետքի կուսակալ: Արտակարգ սեր է ունեցել բնափիլիսոփայության նկատմամբ և ամեն կերպ աշխատել է վերականգնել անտիկ գիտության ավանդույթները հայ իրականության մեջ: Մեզ են հասել նրա մի քանի աշխատությունները՝ «Մեկնություն քերականության», «Եվկ-

լիդերի Երկրաչափությունը» և այլն: Նամակագրական կապերի մեջ է գտնվել աչքի ընկնող քաղաքական և գիտական գործիչների հետ:

Նրա նամակագրությունը՝ «Թղթեր» վերնագրով, 1910 թ. հրատարակել է Կ.

Կոստանյանցը՝ Ալեքսանդրապոլում: Այդ հրատարակությունից ստորև բերված հատվածը աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ԹՈՒՂԹ ԿԷ

Պատասխան Ասորաց կաթողիկոսի գրության, որը գրված է Գրիգոր Մագիստրոսին այն ժամանակ, երբ նա Վասպուրականի և Տարոնի դուքսն էր: Այն բանից հետո, երբ Գրիգոր Մագիստրոսը հռոմեական երկրում արմատախիլ արեց մանիքեականներին և պավլիկյաններին, խորտակիչ այդ ժողովրդի մնացորդները գնացին Ամիդ՝ Ասորաց կաթողիկոսի մոտ այն հույսով, որ կկարողանան խարեության միջոցով համոզել նրան: Այդ առիթով նա (Ասորաց կաթողիկոսը — Ա. Ա.) գրություն ուղարկեց Արշակունի Գրիգոր Մագիստրոսին: Ահա այդ գրության բովանդակությունը.

...Պավլիկյաններին, որոնք կախարդված են Պողոս Մամոսատցուց, երբ մենք փորձում ենք հարցնել, պատասխանում են, որ «Մենք քրիստոնյաներ ենք»: Ամբողջ Ավետարանը և Առաքելոց գիրքը նրանք բերանացի գիտեն: Իսկ երբ հարցնում ենք թե դուք ինչո՞ւ չեք մկրտվում, ինչպես պատվիրել են Քրիստոսը և առաքյալները, պատասխանում են, թե «Դուք չգիտեք մկրտության խորհուրդը. մեզ պետք չէ մկրտվել, որովհետև մկրտությունը մահ է: Եվ Հիսուսը խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ պատարագելու մասին ոչինչ չի ասել»: Եվ ասում են. «Մենք սիրում ենք Պողոսին, իսկ Պետրոսին անիծում: Եվ Մովսեսը ո՛չ թե Աստծուն է տեսել, այլ՝ սատանային»: Եվ ասում են. «Երկինքը և երկիրը և մարդկային սեռը ամբողջապես սատանայի ստեղծածներն են»: Եվ իրենք իրենց անվանում են քրիստոնյաներ:

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒԴՆԵՐԸ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ
(Թարգմանությունները հունարեն բնագրերից և ծանոթագրությունները Հ. Մ.
Բարթիկյանի)

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Ծնվել է 752 թ. Կոստանդնուպոլսում, օծվելով կուսակրոն, նա Պրոպոնտիսի ափին՝ Միգրիանեի մոտ կառուցում է Ագրոս կոչվող մեծ վանքը՝ դառնալով նրա վանահայրը: Նա կատաղի պատկերապաշտ էր, որի համար հալածվում է պատկերամարտ կայսրերի կողմից, ապա և, բանտարկվում: Լեոն V Հայկազնը նրան աքսորում է Մամոթրակե կղզին, որտեղ և 818 թ. վախճանվում է: Իր ընկեր Գեորգիոս Մինկելլոսի դրոմամբ գրել է «Ժամանակագրություն», որը շարունակությունն է հիշյալ Մինկելլոսի պատմական երկի: Սկսվում է Դիոկղետիանոս կայսրից (284 թ.) և ավարտվում Միքայել I Ռանգաբե կայսեր թագավորությամբ (813 թ.): Մինչև VII դարի դեպքերի շարադրության համար օգտագործել է մեզ հասած աղբյուրները: VII դարի սկզբից մինչև 813 թ. պատմության համար Թեոփանեսը բյուզանդական ամենակարևոր և (եթե նկատի չունենանք Նիկեիոր պատրիարքի «Համառոտ պատմությունը») միակ աղբյուրն է, քանզի նրա օգտագործած աղբյուրները, հավանաբար, պատկերամարտ հեղինակների գրչին պատկանող, ոչնչացվել են: Վերջին ժամանակաշրջանի համար Թեոփանեսն ականատես պատմիչ է:

Թեոփանեսի պատմական երկը շարադրված է ժամանակագրական սկզբունքով՝ տարի առ տարի: Հեղինակն օգտագործել է աշխարհի արարչագործության Ալեքսանդրյան թվականը, որի 5493 թ. համապատասխանում է մ. թ. առաջին թվականին, ի տարբերություն Բյուզանդական կայսրության մեջ տարածում գտած այսպես կոչված Կոստանդնուպոլսի թվականի (5508 = 1):

873—875 թթ. Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» Հռոմի պապի նվիրակ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը լատիներեն է թարգմանել:

Մեր թարգմանությունն իրականացված է բնագրի քննական

հրատարակությունից. Theophanis Chronographia, recensuit Carolus de Boor, vol. I
textum graecum continens, Lipsiae, 1883.:

Էջ 427

«... Այդ նույն տարին [752 թ.] Կոստանդինը¹ գրավեց Թեոդոսուպոլիսն² ու
Մելիտենեն³ և հայերին գերի վերցրեց...»:

Էջ 429

«... Այդ տարին [756 թ.] ... Կոստանդին կայսրը Թեոդոսուպոլսից ու Մելիտենեից
բերած ասորիներին ու հայերին Թրակիա վերաբնակեցրեց: Սրանցից [այնտեղ]
պավլիկյանների աղանդը տարածվեց.. »:

Էջ 488

«... [Նիկեոս կայսրը՝ 802 — 811] իր մոտիկ հարևանների՝ Փոյուզիայում և
Լիկանոնիայում⁴ բնակվող մանիքեցիների, (որոնց այժմ պավլիկյաններ են կոչում),
ինչպես նաև աթինգանների⁵ ջերմ բարեկամն էր: Նա հրճվում էր նրանց
գուշակություններով ու խորհուրդներով: Երբ պատրիկ Վարդանը⁶ իր դեմ
ապստամբություն բարձրացրեց, նա նրանց հմայություններով նրան ճնշեց, մի
փոսի մեջ եղջյուրներից երկաթե ցցին կապեց գլուխը գետին խոնարհած մի ցլի, և
երբ նա բառաչում էր ու դես ու դեն ընկնում, սպանել տվեց, ապա նրա կաշին
հակառակ կողմը պտտվող աղացում աղաց և կախարդական երգերի դիմելով,
հաղթանակ տարավ, որը նրան Աստված ընձեռեց մեր բազում մեղքերի պատ-
ճառով: Նրանք նրա թագավորության օրոք սկսեցին աներկյուղ գործել և
թեթևամիտներից շատերը կործանվեցին նրանց անօրեն գաղափարներից...»:

Էջ 494 — 495

«... Ամենաբարեպաշտ կայսրը՝⁷ Աստոն նկատմամբ մեծ ջանասիրությամբ դրդված,
հանդես եկավ մանիքեցիների՝ ժամանակակից պավլիկյանների դեմ, ինչպես նաև
Փոյուզիայում ու Լիկանոնիայի աթինգանների, սրբազնագույն պատրիարք
Նիկեոսի⁸ և բազում այլ բարեպաշտ մարդկանց խորհրդով նրանց մահապատիժ
սահմանեց, բայց այլ փչացած խորհրդականների առաջար-

կուրթամբ իր մտադրությունից ետ կանգնեց, իբր թե աղանդավորները կզոջան: Այդ մոլորությամբ հափշտակվածների համար զոջալն անհնարին բան էր: [Խորհրդականները] տգիտաբար քարոզ էին կարդում, թե հոգևորականների համար վայել չէ ամբարիշտներին մահապատիժ սահմանել, թեև Սուրբ Գիրքը այդ բանին հակասում է: Եթե մեծագույն առաքյալ Պետրոսը Անանիային ու Մափիրային սոսկ ստեղու համար սպանեց՞, իսկ Պողոս առաքյալն էլ գոչում է, թե «այդպիսիները մահվան են արժանի» և դա սոսկ մարմնական մեղք գործողների համար, ապա հոգեկան ու մարմնական աղտեղությամբ լի, դներին պաշտող այս մարդկանց սրով փրկվելը ինչպե՞ս թե հակասում է [Սուրբ Գրոց]: Բայց այդուհանդերձ բարեպաշտ կայսր Միքայելը նրանցից շատերին սրակոտոր արեց...»¹⁰:

1. Կոստանդին V Կոպրոնիմոս, բյուզանդական կայսր (741— 775):

2. Հայոց Կարինը, այժմ՝ Էրզրում:

3. Այժմ Մալաթիա՝ Թուրքիայում:

4. Փոքրասիական թերակղզու արևմտյան կեսի կենտրոնում գտնվող նահանգներ:

5. Աղանդավորներ, որոնց որոշ ուսումնասիրողներ նույնացնում են գնչուների (ցիգանների) հետ:

6. Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավար, մականունը «Թուրք»: Հայազգի պատրիկ էր, ապստամբելով Նիկեփոր I կայսեր դեմ, 802 թ. հուլիսի 19-ին իրեն կայսր հայտարարեց, բայց շուտով տեղի տալով, վանական դարձավ:

7. Նկատի ունի Միքայել 1-ին (811—813):

8. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկեփոր (806—815):

9. Հմմտ, «Գործք առաքելոց», Ե, 5:

10. Հմմտ. Պետրոս Միկիլիացու աշխատության մեջ, պարբերություն 175:

ՆԻԿԵՓՈՐ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Ծնվել է VIII դարի կեսերին և վախճանվել 828 թ.: Եղել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարք 806-ից մինչև 815 թվականը: «Համառոտ պատմությունը» գրել է այն ժամանակ, երբ դեռ հոգևորական չէր: Ընդգրկում է 602 — 769 թթ. պատմությունը: Առանձին տեղերում նրա շարադրանքը բառացի համընկնում է Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» հետ, մի բան, որ միննույն աղբյուրից

օգտվելու մասին է վկայում: Նիկեփորը հետևողական պատկերապաշտ էր, բայց իր ատելությունը դեպի պատկերամարտները ավելի զուսպ է արտահայտում, քան Թեոփանեսը:

Նիկեփորը 817 թ. գրել է նաև երեք մասից բաղկացած «Հակաճառություններ» ընդդեմ Կոստանդին V-ի հայացքների, ներքին ու արտաքին քաղաքականության: Չի պահպանվել Նիկեփորի՝ աղանդավորների դեմ գրած մի ընդարձակ ուումնասիրությունը, որի մասին հիշատակություն կա Նիկեփորի կենսագրության մեջ, որն աշխատասիրել է Իգնատիոս սարկավագը:

«Համառոտ պատմության» այստեղ բերված առանձին հատվածների հայերեն թարգմանությունը կատարված է հետևյալ հրատարակությունից. Sancti Nicephori patriarchae Constantinopolitani Breviarium historicum de rebus gestis post imperium Mauricii, Migne, Patrologia graeca, t. 100.

«Հակաճառություններից» քաղված հատվածները՝ Nicephori patriarchae Constantinopolitani Antirrheticus adv. Const. Copr., Migne, Patrologia graeca, t. 100.

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

սյունակ 973

«... Կոստանդինն¹ այնուհետև իր որդի Լևոնին² կայսր թագադրելով, անհապաղ պատերազմի է դիմում սարակիևոսների դեմ: Հասնելով մելիտենացվոց քաղաքը, պաշարում և գրավում է այն, բազում ժողովուրդ գերեվարում և հսկայական ավար տանում... »

սյունակ 976

«... Կոստանդինն սկսեց կառուցել Թրակիայի քաղաքները, որտեղ բնակեցնում է մելիտենացվոց քաղաքից և Թեոդոսուպոլսից գաղթեցրած ասորիներին ու հայերին, սիրավիր կերպով նվիրելով նրանց կարիքներին անհրաժեշտ ամեն ինչ...»:

ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿՈՂՈՆԻՍՈՍԻ

սյունակ 508 — 509

«... Երբ նրանց³ միջև բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ և վեճը լուծվում էր
զենքով, երբ նրանք սկսեցին միմյանց ոչնչացնել, (Կոստանդինն) ավելի
ավագակաբար, քան ռազմագլխաբար,

կատաղածի պես ներխուժում է Հայաստանի տարածքը և բնակիչների համաձայնությամբ գրավում նրա բերդերը: Նրանք հայ և ասորի քրիստոնյաներ էին: Չհանդիպելով որևէ այլազգի թշնամու և խախտելով երդումներով հաստատված ապահովության մասին պայմանները⁴, նա նրանց գաղթեցնում է թրակիայի գյուղերը...»

1. Նկատի ունի Կոստանդին 7-ին (741 — 775):

2. Ապագա կայսր Լևոն IV Խազարը (775—780): Նախօրոք թագադրվեց և հոր կողմից կայսերակից հռչակվեց հարստության գոյատևումն ապահովելու համար:

3. Նկատի ունի Օմայանների և Աբասյանների գահակալական կռիվները, որ սկիզբ առնելով 748 թ. ավարտվեցին 750 թ.՝ Աբասյանների հաղթանակով և նրանց հարստության հաստատմամբ:

4. Հավանաբար հայերի և ասորիների հետ հաստատված:

III

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՄԱՐԿԱՎԱԳ

Իգնատիոսը Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Սոֆիա եկեղեցու սարկավազն էր ու լուսարարը: Հասավ մինչև Նիկիայի մետրոպոլիտի աստիճանին: Գրել է Տարասիոս (784—806) և Նիկեփոր (806—815) պատրիարքների «Վարք»-երը և այլ գործեր:

Նիկեփոր պատրիարքի «Վարք»-ը մեր թեմայի համար կարևոր է իր այն վկայությամբ, որ պատրիարքը շարադրել և կայսրին է ներկայացրել աղանդների դեմ գրած իր մի գիրքը, որտեղ խոսվում էր նաև մանիքեցիների (իմա՝ պավլիկյանների) մասին: Այդ գիրքը, դժբախտաբար կորել է:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. S. P. N. Nicephori Constantinopolitani archiepiscopi Vita scripta ab Ignatio diacono et cimellarcha sanctissimae et magnae ecclesiae Sanctae Sophiae, ejus discipulo, Migne, Patrologia graeca, t. 100.

«... Եռանդը նրան¹ դրդում էր այլ ճանապարհով հանդես գալ անհավատ ու
հրեշավոր աղանդավորների դեմ, որոնք այն ժամա-

նակ իրենց հիմարության պղծությամբ լի խորհուրդները կատարում էին առանց ամաչելու: Ես նկատի ունեմ հրեաներին, փոյուզիացիներին և Մանիի նենգամիտ անհավատության խմբիչքը դեռ անցյալում ճաշակածներին²: Նա հանգամանալից գիրք շարադրելով նրանց հրեշային կրոնի մասին, կայսրին³ տեղյակ պահեց, (գրքում) գրույցի ձևով ցույց տվեց, թե ինչպես աղանդավորները (եթե այսուհետև ևս նրանց թույլ տրվի ուզածը գործել) համայն հասարակությունը պիտի պատուհասեն կարծես փտախտով: Նա իր գրքում խարազանում է հրեաների Տիրասպանությունը, փոյուզիացիների հրեշավոր ծաղրը, խոցում մանիքեական ցնդաբանությունները, այնպես, որ նրանք չհամարձակվեն իրենց պղծությունն առժամանակ և իրենց խաբեության հիմարությունները թաքուն ու գաղտնի չշնչան: Քանի որ իշխանությունները արգելել են նրանց բացահայտ արտահայտվել, ապա այդ ամբարիշտները խուսափում են անգամ որևէ բան թաքուն գործել...»:

1. Նկատի ունի Նիկեոսի պատրիարքին (806—815):

2. Խոսքը պավլիկյանների մասին է, որոնց գաղափարախոսության հիմքը վարքագիծը համարում է մանիքեությունը:

3. Այսինքն՝ Միքայել 1-ին (811—813):

IV

ՍՈՒՐԲ ՄԱԿԱՐԻՈՍԻ «ՎԱՐՔ»-Ը

Մակարիոսը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում VIII դարի երկրորդ կեսին: Մտել է Բյութանիայի Պելեկետեի ս. Հովհաննես վանքը: Լինելով ծայրահեղ պատկերապաշտ, Լևոն V-ի կողմից արքայրվել է: Նրան արքայրում են պահել նաև Միքայել Թլվասն ու Թեոփիլոսը: Վախճանվել է Պրոպոնտիսի Աֆուսիա կղզում՝ Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ (829—842 թթ.):

«Վարք»-ը պավլիկյանների պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր է այն տեսակետից, որ ապացուցում է նաև պատկերամարտ կայսրերի թշնամական վերաբերմունքը պավլիկյանների նկատմամբ, որ պավլիկյան շարժումը դասակարգային էր՝ ուղղված ֆեոդալական շահագործման դեմ, անկախ այն բանից,

պատկերապաշտների ձեռքում էր գտնվում պետական իշխանությունը, թե պատկերամարտների:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից՝ S. Macarii monasterii Pelecetes hegumeni, acta graeca. In «Analecta Bollandiana», t. XVI, Bruxelles, 1897.

Էջ 159

«13. ... Անարդար դատավորը¹, լսելով այդ խոսքերը, գայրույթը տխմարության հետ խառնելով, խարազանով չարաչար խոշտանգեց սրբի մարմինը: Չարչարանքների հաջորդում է բանտը, որտեղ սուրբը շարունակում էր հրաշագործել մարգարեանալով և ապագան կանխագուշակելով:

14. (Նույն) բանտն էին նետվել նաև պավլիկյաններ, այն է՝ մանիքեցիներ, որոնք մահվան դատապարտվեցին: Սուրբը հորդորում էր նրանց՝ իրենց համար ելից աղոթքը² կատարի, բայց ինչպես ասաց սուրբը «լույսն ու խավարը անհամատեղելի են³ և հենց դրա պատճառով է, որ դուք ստանալու եք ամբարշտությանն արժանի պատիժ, այդ պատժով չեք պրծնելու, այլ դրանից հետո գնալու եք դեպի դժոխքը հավիտենական»: Դրա վրա մահապարտներից մեկը որպես փրկության գրավական խոստացավ դարձի գալ և ասաց, թե մտերմանում է սրբին և հավանություն տալիս⁴: Մակարիոսը սեփական խոսքով կնքեց նրան: Բոլորն էլ մահապատժի ենթարկվեցին, բայց փրկվեց միայն այդ մեկը, նա իր խոստումն էլ կատարեց՝ հրաժարվեց պիղծ աղանդից և ընդունեց բարեպաշտության լուսավոր դոգմաները...»:

1. Նկատի ունի Թեոփիլոս կայսրին (829 — 842):

2. Աղոթք, որ կատարում են մահամերձների վրա:

3. Հմմտ, «Պաղոսի առաքելոյ առ Կորնթացիս երկրորդ թուղթ», Զ, 14 (այսուհետև՝ Բ Կորնթ.):

4. Մակարիոսին, որպեսզի նա իր վրա կարդա ելից աղոթքը:

ՊԵՏՐՈՍ ՄԻԿԻԼՍՅԻ

**Վանական էր, Վասիլ I-ի (867-886) թագավորության սկզբում կայսեր
կարգադրությամբ եղել է պավլիկյանների մայրաքա**

ղաք Տիվրիկում (Տեֆրիկե) ռազմագերիների փոխանակության հարցով: Ինն ամիս ամացել է այնտեղ և հանգամանորեն տեղեկացել շարժման պատմությանն ու գաղափարախոսությանը, այդ մասին գրելով «Պիտանի պատմություն» վերնագիրը կրող իր աշխատության մեջ: Բացի բանավոր տվյալներից, ձեռքի տակ է ունեցել աղանդավորների շրջանում գրված պավլիկյանների մանրամասն պատմությունը, ինչպես և խոշորագույն աղանդապետ Մերգիոսի (801 — 835) նամակները, որոնցից առանձին քաղվածքներ մեջ է բերել իր պատմական երկում: Պավլիկյան շարժման պատմության ամենագլխավոր աղբյուրն է:

Պետրոս Միկիլիացին գրել է նաև պավլիկյանների գաղափարախոսության դեմ ուղղված վեց ճառ, որոնցից պահպանվել են առաջին երկուսը և երրորդի սկիզբը: Մինչև վերջերս պավլիկյանների մասին գրած Պետրոս Հեգումենոս անունով հեղինակը համարվում էր Պետրոս Միկիլիացուց տարբեր անձնավորություն: Այժմ ապացուցված է, որ նա նույն Պետրոս Միկիլիացին է, ըստ այդմ էլ մենք այդ երկու գործերը, որպես մեկ հեղինակի երկասիրություններ, բերում ենք միասին:

Պետրոս Միկիլիացու երկու աշխատությունների հայերեն թարգմանությունը կատարված է բնագրի քննական հրատարակությունից. Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachryssanthou, J. Paramelle, *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, In «Travaux et Memoires» du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines, 4, 1970.

ՊԵՏՐՈՍ ՄԻԿԻԼԻԱՑՈՒ ՊԻՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՂՇՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՏԱԿՈՒՄ
ՄԱՆԻՔԵՑԻՆԵՐԻ (ՈՐՈՆՔ ՆԱԵՎ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐ ԵՆ ԿՈՉՎՈՒՄ) ՄԻՆ ՈՒ
ԱՆՀԵԹԵԹ ԱՂԱՆԻՒ՝ ՇԱՐՄԱՐԿԱԾ ԲԱՆԱՎԵՃԻ ՁԵՎՈՎ ԵՎ ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ
ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՂՈՍԻՆ՝

1. Թեպետ և լավ է, որ տխմարությունը լռությամբ է սքողվում, բայց անհրաժեշտ է երկար լռության չմատնել այն, ինչ լռության արժանի չէ, քանզի «Տէր բանայ զայս կուրաց»² և հավատքից բխող խոսքերից նախընտրում է հատկապես թոթովանքը և ոչ թե հռետորների ցանցապատ ճառերը, որոնք մոլորեցնում են լաբիրինթոսի նման: 2. Արդ և ես, թեև չեմ փայլում ճառելու ըն-

դունակովկամբ, կոչ անելով Սուրբ Երրորդությանը՝ միակ ճշմարիտ Աստծուն, ով փառաբանվում է «ի վերայ ամենայնի եւ ընդ ամենեսին եւ յամենեսին ի մեզ»³, ով լցնում է ամեն մի բերան, որը բացվում է հանուն նրա⁴, ապա և խնդրելով գորավիզ ունենալ ձեր, ով Տիրոջ նորընտիր սուրբ և պատվավոր հոտի առաջնորդ⁵, քեզ ենթակա բոլոր աստվածային հովիվների և եկեղեցու համայն կազմի աղոթքները, որոշեցի ձեզ համար շարահյուսել մանիքեցիների⁶ (որոնք նաև պավլիկյաններ են կոչվում) պիղծ աղանդի մասին, ո՞րտեղից, ինչպե՞ս և ո՞ւմ միջոցով այն մոլեգնորեն հասցրեց ներկա ապստամբությանը: Արդ, չկարծեք, որ պավլիկյաններն ու մանիքեցիները տարբեր բաներ են, նրանք նույնն են և նախորդ աղանդավորների դոգմաների վրա բարդելով իրենց հորինած պիղծ դոգմաները, կորստյան միևնույն խորխորատը վարեցին: Թեպետև իրենք պնդում են, որ (մանիքեցիների) զազրագործություններին անհաղորդ են, այդուհանդերձ, նրանց գաղափարների ճշգրիտ պահապաններն են:

4. Ես ստիպված այս գործին ձեռնամուխ եղա: Աստծո կողմից օծված, աստվածային բոլոր շնորհքներով զերբնականորեն օծված, հռոմեական⁷, դու ասա ամենաքրիստոնյա իշխանության գայիսունը բարեպաշտորեն ու աստվածասիրությամբ վարող (որ և կվարի նա դեռ բազում տարիներ իր սուրբ և աստվածապսակյալ որդիներով, մեր կայսրերով⁸, որոնց անվերջ ու հավիտենական հիշատակը կպահպանվի այս և ապագա դարերում մեր սրբազնագույն Տիրուհու, միշտ կույս աստվածածին Մարիամի և համայն սրբոց աղոթքներով ու միջնորդությամբ) մեր մեծ կայսեր⁹ թագավորության սկզբում կայսերական հանձնարարությամբ ես եղա այնտեղ: Մեր ծառայությունը զերիների փոխանակությունն էր, ինչ որ, հուրախություն նրանց, հաջողությամբ տեղի ունեցավ նրանց սուրբ թագավորության ժամանակ:

5. Պավլիկյանների մոտ իմ ունեցած ծառայության ընթացքում ես որոշ ժամանակ Տիվրիկում¹⁰ մնացի, բազմիցս անգամ նրանց հետ խոսակցություն ունեցա, դեռ ավելին, այնտեղ բնակվող բազմաթիվ ուղղափառներից ավելի հանգամանորեն նրանց մասին իմացա: Այդ ամբարիշտների շաղակրատանքից տեղեկացա, որ նպատակ ունեն իրենցից մարդիկ ուղարկել Բուղարիայի շրջանները՝ մարդկանց ուղղափառ հավատքից պոկելու և իրենց

այիդ աղանդի կողմը քաշելու համար, վստահ լինելով և հույս դնելով այն բանի վրա, որ սուրբ քարոզչությունը դեռ նոր է սկսվել այնտեղ¹¹, որով հեշտությամբ կկարողանան մաքուր և ճշմարիտ ցորենին իրենց որումը խառնել: Այդ ամբարիշտները սովորել են այդպես գործել, նրանք բազում անգամ են այդ բանն արել, սիրով են իրենց վրա վերցնում բազում տքնություններ, իրենց վտանգների մատնում, սեփական վարակով հանդիպածին վարակելու համար: Հենց այդ պատճառով էս լծվեցի այս գործին: 6. Ես՝ տրուպս և որևէ առաքինության անհաղորդս, ձեզ, Քրիստոսի պատգամների փորձված պահպանողներիդ եմ ներկայացնում հոգնաջան աշխատանքով իմ իմացածը՝ բազմաց անվտանգությունն ապահովելու համար: Իսկ դու, ո՛վ աստվածային և սրբազան առաջնորդ, ուշադրություն չդարձնելով ոճիս անպաճուճությանը, ընդունիր մեր աշխատանքը արժանիք չփնտրելով, քանզի դու մեր մեջ չես գտնի առաքինության նշույլ անգամ, ոչ էլ ոճի գեղեցկություն, ինչպես կհամոզվես ընթերցելով ստորաբերյալը:

ՊԵՏՐՈՍԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ՊՐՈՆԵՂՐՈՍԻՆՆ¹²

ՆԱԽԱՍԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

7. Լույսի առկայությունը սպառում է խավարը, հովիվների հսկողությունը հալածական է անում գողերի և գազանների ոհմակները: Բանական ճշմարիտ հովիվը¹³ նա է, ով հետևորդն է ճշմարիտ Հովվի¹⁴, ով նրա նման «գանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»¹⁵, ում արդարությունը ինչպես լույս է ծագում¹⁶, ով հոգատար հոգով, ամեն միջոցով հաջողությամբ ընդդիմանում է Մատանայի ստորություններին: 8. Թեպետև բազմապիսի են խորամանկի թակարդները, բայց ինչպես սովորել ենք Սուրբ Գրքից՝ «չեմք ինչ անտեղեակ խորհրդոցն նորա»¹⁷, սովորել ենք ճանաչել նրա որոգայթները ինչպես սարդոստայնը¹⁸ կենարար և բազմիցս փառավորյալ Երրորդության, միակ Աստծո, երկնի և երկրի, տեսանելի և աներևույթ արարչության արարչի, պահապանի և իշխողի օգնությամբ: 9. Արդ, պետք է ուշադիր լինել, իմիջիայլոց չունկնդրել ասածս: Մատանայի դեմ կովում ու մարտում, թշնամական գաղափարների դեմ պայքարում, զիտելիքների տեր մար-

դիկ հաղթանակ կտանեն, այդ գաղափարները եկեղեցու սրբազան գաղափարների օվկիանոսում ջրասույզ կանեն, բայց պարզամիտները, Առաքյալի խոսքերով ասած՝ նրանք, ովքեր դեռ կաթով են սնվում որպես մանուկներ, նրանց ապահով լինելու միջոցը, որպես լավերի՝ վատերի հետ շփում չունենալն է: 10. Պարզամիտների համար լավագույն միջոցը այդ պիղծերից զարշելն ու խորշելն է, չփորձելը նրանց ասածներին պատասխանել: Երբ նրանք հարց տան, անգետ ունկնդիրը, եթե դա հնարավոր է, լավ է լռի ու փախչի, ինչպես օձից, քանզի նրանց հետ խոսակցության բռնվելն անօգուտ է: 11. Նրանք հենց դրա համար են տգետների հետ խոսքի բռնվում, որպեսզի սրբությունները նրանց ոտքերով տրորեն, խելամոռեն նրանց դիմադրողի բացակայության պատճառով, բզկտեն երկնային ու աստվածային դոգմաները: Ինչպե՞ս կարող են նրանք մարդկանց ասածին ականջ դնել, երբ ամեն օր և ամեն ժամ բյուր հայեոյանքների, լուտանքների և անեծքների են ենթարկում միակ աստծուն:

12. Պարզամիտի համար լավագույնը նրանց ճանաչելն է, բայց նրանց հետ խոսակցության երբեք չբռնվելը, քանզի նրանց հետ անփորձ բանավիճողները վտանգի կենթարկվեն: Դժվար է, որ պարզամիտները նրանցից չհափշտակվեն, քանզի նրանք Ավետարանի և (Պողոս) առաքյալի բոլոր ասություններից են ճառում, լոկ իրենք տեղյակ լինելով իրենց նենգությանը, քանզի Սուրբ Գրոց քաջատեղյակ են:

13. Այդ պիղծերը, երբ առաջին անգամ են որևէ մեկի հետ խոսքի բռնվում, իրենց առաքինի են ձևացնում, նենգորեն հաստատում և հավանություն տալիս ուղղափառ քրիստոնյաների բոլոր դոգմաներին: 14. Անօրինաբար և շատ տգիտորեն այլաբանելով ասում են, թե խոստովանում են Սուրբ Երրորդությանն ու Աստծուն, նգովում նրանց, ովքեր այն չեն խոստովանում: 15. Ասում են, թե ամբարիշտ ձևով և անաստվածաբար, թե մեր Տերն ու Աստվածը մարդեղացավ կույսի մեջ և նգովում նրանց, ովքեր չեն խոստովանում այդպես: Խոսքով՝ մի ձևի, իսկ սրտով՝ այլ, նրանք ընդունում են Տիրոջ մարդեղացման վերաբերյալ բոլոր դրույթները, սիրով նգովում Մանիին և նրան հետևած բոլոր պիղծ հերետիկոսներին, ինչպես և Պողոս Սամոսացուն: 16. Քանզի իրենք ունեցան չարիքի սրանցից շատ ավելի վատ ուսուցիչներ և

առաջնորդներ: Նրանք, նայած պայմաններին, արտաքինով ու դեմքով ութոտանու կամ քամելեռնի նման փոխվում են, թեթևամիտներից որևէ մեկին որսալու նպատակով, և երբ տեսնեն, որ այդ մեկը իրենց դատարկաբանություններին ուշադրություն է դարձնում, ահա այն ժամանակ են մի փոքր ծանոթացնում իրենց գաղտնիքներին: 17. Ահա դրա համար վնասակար բաների ծանոթությունը օգտակար է ոչ պակաս քան առողջի: Պիտո է իմանալ դա ոչ թե գործածության մեջ դնելու համար, այլ խուսափելու դրանց ավերածություններից: Անցնենք մեր առաջիկա խնդրին¹⁹:

36. Նրանց առաջին հատկանշական գիծն այն է, որ խոստովանում են երկու սկզբունք՝ Չար Աստված և Բարի Աստված, գտնում, որ այս աշխարհի արարիչն ու իշխողը մեկն է, իսկ ապագա աշխարհինը մի ուրիշը: 37. նրանց վերաբերյալ բազմիցս ասվել է, որպես զավեշտ, թե նրանք ազատության մեջ եղած ժամանակ, դիմելով որևէ մեկին, ով էլ նա լինի, հարց են տալիս. «Ասա ինձ, ի՞նչն է մեզ տարբերում հոռոմներից»: Այդ անօրենները, անպիտանները, անհավատները, ապերախտներն ու անբարեսերները իրենց քրիստոնյա են հորջորջում, իսկ մեզ Քրիստոսի, մեր ճշմարիտ Աստծո անվան իսկական կրողներին, հոռոմներ են կոչում, ջանալով հատուկ անվան մեջ հեթանոսական բովանդակություն դնել²⁰, անուն, որով մենք՝ անխարդախ քրիստոնյաներս, ավելի ենք հպարտանում, քան եթե յուրաքանչյուրս տերը լինեինք համայն աշխարհում առկա ոսկուն, արծաթին և թանկագին քարերին: 38. Նրանք ասում են, թե հոռոմներից իրենց տարբերողն այն է, որ իրենք մի Աստծո են ընդունում որպես այս աշխարհի արարիչ, իսկ մի ուրիշ Աստծո էլ, որ այս աշխարհում իշխանություն չունի, այլ կունենա այն ապագայում: Նրան անվանում են նաև Երկնային հայր: Իսկ մենք միևնույն Աստծուն խոստովանում ենք՝ արարիչ ամենայնի, թագավոր ամենեցուն և ամենակալ: Նրանք ասում են մեզ. «Դուք հավատում եք աշխարհի արարիչ (Աստծուն), իսկ մենք նրան, որի մասին Տերն ավետարաններում ասում է. «Դուք ոչ զձայն նորա երբեք լուսարուք, եւ ոչ գտեսիլ նորա տեսեք»²¹: Նրանք այդպես ահա իզուր ու հիմարորեն շաղակրատում են, որի մասին հետո կասվի²²:

39. Երկրորդ, նրանք ամենափառավորյալ ու միշտ կույս Աստվածածնին խորշում են դասել անգամ սովորական բարի մարդ–

կանց թվում, չեն ընդունում, որ նրանից է ծնվել Տերը, այլ ասում են, թե իր մարմինը նա երկնքից է բերել, որ Տիրոջը ծննդաբերելուց հետո նա Հովսեփից ուրիշ երեխաներ էլ ծննդաբերեց:

40. Երբորդ, նրանք խորշում են մեր Տիրոջ ու Աստծո մարմնի և արյան հաղորդության սուրբ և սարսափելի խորհրդից և, չբավարարվելով դրանով, ջանում են ուրիշներին էլ համոզել այդպես վարվել, ասելով, թե (խորհրդավոր) ընթրիքի ժամանակ Տերն իր աշակերտներին ոչ թե հաց ու գինի տվեց, այլ փոխաբերաբար իր խոսքերը որպես հաց և գինի:

41. Չորրորդ, նրանք մերժում են պատվական և կենարար խաչի պատկերը, ներգործությունն ու գորությունը, բազում լուտանքների են ենթարկում այն, որի պատկերը օդում նկարված տեսնելով, դներն անգամ փախուստի են դիմում իրենց առաջնորդի՝ Սատանայի հետ միասին:

42. Հինգերորդ, նրանք մերժում են Հին Կտակարանի բոլոր գրքերը, մարգարեններին կոչում մոլորեցնողներ ու ավազակներ, ինչպես այդ մասին իր տեղում ավելի հանգամանորեն կասվի, ընդունում են միայն սուրբ Ավետարանի քառյակը, սուրբ Պողոս առաքյալի տասնչորս թղթերը, Հակոբի կաթողիկե, Հովհաննեսի երեք թղթերը, սուրբ Հուդայի կաթողիկե (թուղթը): Գործք առաքելոցը, որոնք բառացիորեն այնպես են, ինչպես մեզ մոտ:

43. Նրանք ունեն նաև իրենց ուսուցիչ Սերգիոսի աստվածատյաց, ամեն տեսակի ամբարտավանությամբ ու ամբարշտությամբ լի թղթերը:

44. Նրանք մերժում են եկեղեցու մեծ և իսկական հիմքի, երկնից արքայության բանալեպան, առաջին առաքյալ Պետրոսի երկու կաթողիկե թղթերը: Խորշելով նրանից, բյուր լուտանքների և հայհոյանքների են ենթարկում, չգիտեմ ինչու: Բայց ինչպես ես եմ ենթադրում (որ նրանց երեսին բազմիցս անգամ ասացի), այն պատճառով, որ նա մարգարեացավ նրանց ապագան, ասելով, թե այն կլինի նրանց ամբարիշտ, չար եությունից բխող: Երանելի առաքյալն իր երկրորդ թղթում ասում է, «Վասն որոյ, սիրելիք, այսոցիկ սպասեալ,— նա նկատի ունի Տիրոջ երկրորդ գալուստը,— փոյթ յանձին ունիջիք անբիծք եւ անարատք գտանել նմա ի խաղաղութիւն. Եւ զՏեառն երկայանամտութիւնն փրկութիւն համարեսջիք, գոր օրինակ եւ սիրելի եղբայրն մեր Պաւղոս ըստ շնորհե—

յոյ իմաստութեանն նմա յԱստուծոյ գրեաց ձեզ, Երպէս եւ յամենայն իսկ թուղթսն խօսի վասն այսոցիկ, յորս գտանի ինչ-ինչ դժուարիմաց, զոր անուամունքն եւ յողորմողքն կամակորեն, որպէս եւ զամենայն իսկ գիրս առ իւրեանց անձանցն կորուստ»²³: Ահա սրա մեջ է առաքյալին ուղղված պարսավանքի պատճառը, բայց իրականում դա ներբողյան է, ուղղված նրա ճշմարիտ մարգարեության, ամեն մի խճողուն հռետորականությունից զուրկ ներբողյան:

45. Վեցերորդ, նրանք խորշում են եկեղեցու քահանայապետներից, ասում են, թե քահանայապետները Տիրոջ դեմ ժողովվեցին²⁴, այդ իսկ պատճառով պետք չէ նրանց հիշատակել, խորշելով նրանց անունից անդամ: Այդ մասին հետագայում, հատուկ զլխում ավելի խորը քննարկման ժամանակ կասվի²⁵:

46. Արդ՝ ժամանակն է սկսել պատմական շարադրանքը...²⁶:

84. Նրա (Մանիի)²⁷ աշակերտներից ոմանք հասան մինչև Հայաստանի Սամոսատը և չարի որոմը այնտեղ սերմանելով, տեղի հայերից շատերին մոլորեցրին: Որոշ ժամանակ անց վատագույն ցանքը ծլեց և շատերին մահացու պտուղ տվեց, հասնելով մինչև Ֆանարիա²⁸: 85. Սամոսատից մի կին, անունը Կալլինիկե, ունեցավ երկու որդի՝ Պողոսին և Հովհաննեսին: Ահա այս երկու իժերին նրանց ծննդաբերող քարքը սնելով, ամենապիղծ աղանդն ուսուցանելով, Սամոսատից ուղարկեց մոլորությունը քարոզելու: 86. Նրանք հասնելով Ֆանարիայի շրջանը, եկան մի գյուղ և նրա բնակիչներին գտնելով տգետ ու (հավատքի մեջ) անկայուն, սրսկեցին նենգության թույնը, ցանեցին թշնամու²⁹ դառն որոմը: Ահա այդ պատճառով էլ գյուղը վերանվանվեց Էպիսպարիս³⁰, և մինչև օրս էլ այդպես է կոչվում, իսկ աղանդն էլ ստացավ քարոզողների անունը, քանզի այդ ժամանակից սկսած աղանդավորները մանիքեցիների փոխարեն կոչվեցին պավլիկյաններ: 87. Մեր ամենաբարեպաշտ ու ուղղափառ կայսրերը, աստվածային եռանդով դրդված, մտահոգված լինելով, որ այդ պիղծ աղանդը գնալով առավել ևս չտարածվի և մեզանից շատերին չպղծի, հռոմեական տիրապետության սահմաններում հանդիպող մանիքեցիներին ժամանակ առ ժամանակ կոտորում են, ավետարաններում Տիրոջ ասույթի համաձայն, թե «զայնոսիկ որ ոչ կամէին զիս թագաւորել ի վերայ նոցա, ածեք այսր եւ սպանեք առաջի իմ»³¹:

88. Աստծո եկեղեցու թշնամիները տարբեր ժամանակներում բազմաթիվ են եղել, բայց Աստծո շնորհիվ եկեղեցու տարած հաղթանակները՝ բյուրապատիկ ավելի: Քանզի գոհչը չարյաց³², բարիատյաց Սատանան, որ նման է ամենագարհուրելի, վայրենի ոսոխի, իր կապարճը ապարդյուն դատարկած լինելով նախորդ աղանդների ձևով, իր ամենաօրհասական նետը մարդկանց վրա հետագա ժամանակներում է նետում, քանզի իր ողջ չարությունը դարերի վերջում նա հանդես է բերելու ոչ թաքուն, Աստվածն ամենեցուն թույլ է տալու նրան գործել բացահայտ, համաձայն աստվածաշունչ և ամենասուրբ ասույթի. «Չարի կողմից ներգործվող բանասարկուն հրաշքներ է գործելու «ի մ ոլորեցուցանել, թե հնար իցե եւ զընտրեալն»³³: 89. Ի դեմս բոլոր աղանդների, նա ցույց տվեց իր ամբարտապանությունը, բայց ի դեմս մանիքեցիների (որոնք և պավլիկյաններ են կոչվում) պիղծ աղանդի, հանդես բերեց իր մեծամտությունն այն աստիճան, որ համոզեց խոցվածներին չհրապարակել վերքերը, արբել թույնը որպես քաղցր զինի: Բայց այժմ (բանասարկուն) բոլոր աղանդների հետ կանգնած է մարդկանց առջև որպես խեղկատակ, մանկան պես ծաղրուծանակի է ենթարկվում, քանզի իր չարությունը պարտություն կրեց մեր բարեպաշտ, ուղղափառ, մեծ կայսրեր Վասիլի, Կոստանդինի և Լևոնի օրոք³⁴: 90. Հնում պիղծ պավլիկյանների թաքնված չարագույն թույնը, որ գրեթե բոլոր մարդկանց ուշադրությունից վրիպեց, այժմ բացահայտորեն պարտության է մատնվում մեր խաղաղարար, ուղղափառ, մեծ կայսրերի մշտաբթուն աղոթքների, անքուն հոգատարության, աստվածընկալ հսկումների և հմուտ կառավարման շնորհիվ: 91. Այս պիղծ աղանդի թաքուն նենգությունը վրիպեց բոլոր նախկին կայսրերի ուշադրությունից³⁵, բայց նրան չհաջողվեց թաքնվել մեր աշխարհաշեն, սուրբ մեծ կայսրերի արդար թագավորությունից: Թեև պետք էր, որ այդ խաբեությունը պարտություն կրեր, բայց անհրաժեշտ էր հարթ ու ամենաթագավորական հիմքի³⁶, թագավորող ուղիղ ճանապարհի առկայությունը, իսկապես բարի և հիասքանչ իր բոլոր պատվական սխրանքների համար հավիտյանս հիշատակվող իր աստվածապսակյալ որդիների և մեր մեծ կայսրերի՝ Կոստանդինի և Լևոնի, հավիտենական օգոստոսների հետ միասին: 92. Սուրբ և երանելի, կենարար, աստվածային Երրորդության հստակ լույսով

պայծառացող մեր սուրբ կայսրերի հավասարաթիվ երրորդություննը աստվածիմացության ճառագայթներ է նետում մարդկությանը, չի դադարում նրան ամեն ձևով բարեգործություն անել: Նրա բարեգործությունների չափը զգում են այլալեզու և վայրենի ազգերն անգամ: Այդ մասին ահա այսքանը:

93. Թե ինչպես սկիզբ առավ այս պիղծ աղանդը, նախապես մանրամասն ասվել է³⁸, երբ խոսք եղավ Մանիի և մյուսների մանիքեցի կնոջ՝ Կալլինիկեի որդի Պողոս Մամոսասցու և նրա եղբոր Հովհաննեսի մասին: Բայց նրանք, որոնց մասին դեռ ասելու ենք, թեև նախորդ աղանդների (գաղափարների) վրա բարդեցին որոշ շաղակրատություններ, այդ մասին վեց գլուխներում ասվեց, այդուհանդերձ, նախորդ աղանդապետների իսկական աշակերտներն էին, ինչպես այդ մասին դեռ մանրամասն կասվի: Այժմ կասենք, թե ովքեր էին վերջերս հանդես եկած (աղանդապետները), որոնց վրա հենվում են պավլիկյանները և իրենց ուսուցիչներն են համարում:

94. Հերակլի³⁹ թոռ Կոստանդին կայսեր⁴⁰ թագավորության ժամանակ Հայաստանի Մամոսատում, Մանանադի անունը կրող գյուղում⁴¹, հանդես եկավ Կոստանդին անունով մի հայ: Այս գյուղը մինչև օրս էլ մանիքեցիներ է սնում: 95. Ինչպես ճշգրտորեն մենք տեղեկացանք, այս (Կոստանդինը) մի քանի օր իր տանը հյուրընկալում է Ասորիքից իր հայրենիքը վերադարձող և Մանանադի գյուղը հասած մի գերի սարկավագի: Գերին իր հետ Ասորիքից երկու գիրք էր տանում սուրբ Ավետարանն ու (Պողոս) առաքյալի թղթերը, որոնք, ի փոխհատուցումն հյուրընկալության, նվիրում է Կոստանդինին: 96. Կոստանդինը, ստանալով երկու գրքերը՝ Ավետարանն ու [Պողոս] առաքյալի թղթերը և տեսնելով, որ իր անօրեն ու պիղծ աղանդը խորշելի է բոլորին, որ մարդիկ խուսափում են դրանից՝ իր մեջ ներփակած գազրելիությունների պատճառով, և կամենալով վերստին կյանքի կոչել չարիքը, հազդմանե Մատանայի խորամանկում է հետևյալը, կոչ է անում Ավետարանից և (Պողոս) առաքյալի թղթերից բացի այլ գիրք չնթերցել, նպատակ ունենալով այդ ճանապարհով սքողել չարիքից առաջացած վնասը, ինչպես որ թույն ըմպել տվողները մեղրով են այն ծածկում: 97. Նախապես հիշատակված մանիքեական գրքերից վերցնելով յուրաքանչյուր ամբարշտության էությունը, նա

Մատանայի համագործակցությամբ կարողացավ Ավետարանի և (Պողոս) առաքյալի թղթերի իմաստը մեկնելիս աղավաղել ըստ սեփական ցանկության, իսկ բազմիցս հիշատակված մանիքեցիների գրքերը, ինչպես ասվեց, մերժեց ամենից առաջ այն պատճառով, որ տեսնում էր, թե ինչպես շատերը այդ գրքերի պատճառով սրի են քաշվում⁴²: 98. Քանզի մեր՝ իսկական քրիստոնյաներիս ամենաստվածային և ուղղափառ կայսրերը, իրենց բոլոր բարի սխրանքներով հանդերձ, սահմանում են և հետևյալը, «մանիքեցիներին և մոնտանյաններին սրի քաշել, նրանց գրքերը կրակի տալ, այդ գրքերը թաքցնողներին նույնպես մահապատժի ենթարկել, իսկ ունեցվածքը՝ բռնագրավել հոգուտ պետության»:

99. Մանիի աշակերտ Կոստանդինը իրեն աշակերտողներին կատարելապես մոլորեցնելու և կորստյան մտանելու, իր ասածները դյուրավ ընդունելի դարձնելու նպատակով կամեցավ, որպես դժվարընդունելի, հրաժարվել Վալենտինոսի⁴³ վատաբանություններից ու ծայրահեղություններից, ես նկատի ունեմ երեսուն դարերի և աստվածների մասին, անձրևի մասին Կուբրիկոսի սին առասպելաբանությունից (համաձայն որի անձրևն առաջանում է գեղեցիկ երիտասարդի՝ կույսի հետևից վազելու ժամանակ առաջացած քրտինքից), ինչպես և մի շարք այլ՝ իր հորինածներից, բայց ոչ թե փրկվելու համար մեծագույն փորձանքից, այլ շատերին իրեն ձգելու նպատակով: Արդ, ընդունելով վատանուն Վասիլիդեսի սանձարձակություններն ու խայտառակությունները և բոլոր մնացածների գարշահոտ ճահիճը, նա հրապարակ է գալիս որպես կորստյան նոր առաջնորդ: 100. Ահա սրանից սկսած մանիքեցիների բոլոր հետևորդները, անտեղյակ լինելով այս մեքենայություններին, սիրով նզովում են Սկյութիանոսին, Բուդդասին և Մանիին՝ չարիքի առաջնորդներին, իսկ այս Կոստանդինին, որն իրեն Սիլվանոս վերանվանեց, և նրանից հետո հանդես եկածներին, հարգում են որպես Քրիստոսի առաքյալների՝ Պողոսին հավասար: 101. Այս Կոստանդինը, որ և Մալոանոս⁴⁴, թողնելով Մանանաղին, եկավ հաստատվեց Կոդոնիայի⁴⁵ մոտ գտնվող Կիբոսաս բերդում, հայտարարելով, թե ինքը (Պողոս) առաքյալի թղթերում հիշվող Սիլվանոսն է, որին, որպես հավատարիմ աշակերտի, Պողոսը Մակեդոնիա ուղարկեց: Նա իր աշակերտներին ցույց էր տալիս նախապես հիշատակված գերի սարկավազից ստացած Առաք-

յալի գիրքը և ասում. «Դուք մակեդոնացիներն եք, իսկ ես Պողոսի կողմից ձեզ ուղարկված Միլվանոսը»: Եվ դա ասում էր Պողոսի նահատակությունից վեց հարյուր տարի անց, ինչպես ասվեց՝ Հերակլի թոռ Կոստանդինի օրոք:

102. Ամբողջ քսանյոթ տարի այնտեղ մնալով և տեղացիներից շատերին մոլորեցնելով, նա իր վարդապետությանն արժանի վախճանն ունեցավ: 103.

Կայսրը, չգիտեմ ինչպես տեղեկանալով նրա մասին, ուղարկում է մի վասիլիկոսի⁴⁶, անունը Միմեոն, հանձնարարելով քարկոծ անել չարության մշակին, իսկ իրենց անգիտությամբ մոլորված նրա աշակերտներին հանձնել Աստծո եկեղեցիներին դարձի և ուղղման բերելու համար, թեպետև նրանք անուղղելի մնացին: Միմեոնն այդպես էլ արեց: 104. Գալով և իր հետ վերցնելով տեղացի իշխանավորներից մեկին, անունը Տրյուֆոն, լինում է տեղում, ձերբակալում է բոլորին և բերելով Կոդոնիայի հարավային կողմը, կանգնեցնում է թշվառականին իր աշակերտների դիմաց, որոնց հրամայում է քարկոծել նրան: Աշակերտները վերցնում էին քարերը, բայց ձեռքներն իրենց գոտկատեղերին մոտեցնելով, ետ էին շարտում քարերը, խնայելով իրենց ուսուցչին, որպես աստվածուստ իրենց ուղարկված: 105.

Միլվանոսը մի քանի տարի առաջ որդեգրել էր Հուստոս անունով մեկին, նրան ուսուցանել մանիքեական աղանդը, բայց այս դեպքում նրանից ստացավ իր տված դաստիարակությանն ու վարդապետությանն արժանի հատուցում: Վասիլիկոսի հրամանով Հուստոսը մի քար վերցրեց և որպես նոր Գողիաթի՝ հարվածեց ու սպանեց: Նրա վրա եկավ Դավթական ասույթը, թե՛ «Գուրն գոր փորեաց եւ պեղեաց, ի նոյն անկցի ի խորխորատ գոր եւ գործեաց» և «դարձցին ցալք ի գլուխ նորա»⁴⁷: Այդ վայրը նրա (դիակի) վրա կուտակված քարերի պատճառով Սորոս⁴⁸ կոչվեց և այդպես է կոչվում մինչև օրս էլ:

106. Միմեոնը կայսեր հրամանի համաձայն Կոստանդինի աշակերտներին Աստծո եկեղեցիները հանձնեց՝ դարձի գալու, բայց նրանք անդարձ մնացին, գերադասելով աղանդավոր մեռնել, քան թե զղջմամբ Աստծո գույթը շարժել և հավիտենական փրկության արժանանալ: Միմեոնը նրանց քննության ենթարկելով, բայց և աստվածաբանական դաստիարակության անհաղորդ լինելով, դեռ

ավելին՝ լինելով թեթևամիտ, ուսավ այդ կործանարար աղանդը:

107. Վերադառնալով կայսեր մոտ և երեք տարի մնալով Կոստանդնուպոլսում՝ իր տանը, նա ստացավ Սատանայի ներգործությունը և, ամեն ինչ լքելով, ծածուկ փախուստի դիմեց, եկավ վերոհիշյալ Կիբոսսան, հավաքեց Կոստանդինի աշակերտներին և դարձավ նրա վատթարության ժառանգորդը: Իր նախորդների նման ցանկանալով փառավորվել իրեն վերանվանեց Տիտոս:

108. Սակայն ես նրան կոչելու եմ ոչ թե Տիտոս, քանզի նա չնմանվեց Պողոս առաքյալի կողմից Կրետեի եպիսկոպոս ձեռնադրված Տիտոսին, այլ Կիտոս, քանզի նմանվեց ջրերում բույն դրած ծովային կետ (ձկան): Ծովային կետի մասին ոմանք պատմում են, թե նա կոչվում է ասպիդոխելոնե, մեծությամբ կղզու չափ է, ունի կոպիտ ձայն: Նավաստիները, անգիտանալով նրան, նրա վրա են գցում խարիսխները, ցցեր խրում և կապում նավերը: Իսկ երբ նրա վրա խարույկ են վառում, կենդանին տաքանալով, մեկից սուզվում է և բոլորին ջրահեղձ անում⁴⁹:

109. Ահա նա ևս նրանց, ովքեր չիմացան իր վատթարության չափը, ուշադրություն չդարձրին նրա կոպիտ ձայնին, ընդհակառակը նրա վրա հույսի խարիսխը գցեցին, բոլորին հրո միջով Հադեսի խորխորատները իջեցրեց. նա իր կյանքը խարույկի վրա կործանեց՝ մյուս մոլորվածների հետ միասին և գնաց դեպի հուրն անշեջ:

110. Նա երեք տարի մնաց այնտեղ և շատերին մոլորեցրեց: Այնուհետև վերոհիշյալ Հուստոսի՝ քարի հարվածով Կոստանդինին սպանողի և Միմեոնի, որ և Կիտոս, միջև բանավեճ է ծագում (Պողոս առաքյալի) առ Կողոսացիս ուղղված թղթում հանդիպող առաքելական ասույթի շուրջ, թե՛ «Ջի նովաւ հաստատեցաւ ամենայն որ ինչ յերկինս եւ որ ինչ յերկրի, որ երևին եւ որ ոչն երևին, եթե՛ աթոռք, եթե՛ տերութիւնք, եթե՛ պետութիւնք, եթե՛ իշխանութիւնք. ամենայն ինչ նովաւ եւ ի նոյն հաստատեցաւ»⁵⁰: Հուստոսը կանգնեց ու ասաց. «Արդոք մենք չե՞նք խաբում մարդկանց, նրանց հոգիները անխոհեմաբար կորստյան չե՞նք մատնում, ուսուցանելով առաքելական ասույթներին հակասող բաներ և այդ մարդկանց հոգու մեղքի համար ահեղ դատաստանի օրը մենք պատասխան չե՞նք տալու»: Միմեոնը չէր համոզվում, ընդհակառակը, է՛լ ավելի համառորեն էր շարունակում աղավաղել միտքը, իր համար սովորական բան էր ասույթի մեկնության համար այս-

տեղից, այնտեղից բացատրությունների դիմել: 111. Հուստոսի և Միմեռնի միջև ծագում է մեծ վեճ, Հուստոսը ցանկանալով առաքելական ասույթի իսկական իմաստն իմանալ, բարձրանում է Կոդոնիայի եպիսկոպոսի մոտ, նրան հայտնում ամեն ինչ և՛ իր մասին, և՛ իր կողմնակիցների և նրանց վարդապետության: Եպիսկոպոսն անհապաղ նրանց մասին հաղորդում է Հերակլից հետո թագավորած Հուստինիանոս կայսրին⁵¹, որը, տեղեկանալով, հրամայում է բոլորին քննության ենթարկել և մոլորության մեջ մնացողներին հրակեզ անել: Այդպես էլ եղավ, Սորոսի մոտ մի մեծ խարույկ վառեցին և բոլորին հրկիզեցին:

112. Նրանցից Պողոս անունով մեկը, ծագումով հայ, հայրը երկու որդիների, որոնց անունները Գեզնեսիոս և Թեոդորոս էին, նրանց հետ փախուստի է դիմում և գալիս Էպիսպարիս, որին մենք նախապես մանրամասն հիշատակել ենք, երբ խոսում էինք Կալլինիկեի որդիներ Պողոս և Հովհաննես Սամոսատցիների մասին: Ահա այդ Պողոսից է, որ նրանք մանիքեցիների փոխարեն կոչվեցին պավլիկյաններ: 113. Պողոսն իր որդի Գեզնեսիոսին, որին վերանվանեց Տիմոթեոս⁵², հաստատում է անասովածության դպրոցի ղեկավար: Բայց երկու եղբայրների միջև, ես նկատի ունեմ Գեզնեսիոսին և Թեոդորոսին, կռիվ է ծագում, մեկն ասում էր, թե ինքն է ստացել (սուրբ) հոգու աստվածային շնորհքը, իսկ մյուսը՝ թե ինքը: Ահա այդպես գժովելով, պղծության պաշտպանները կատարյալ ատեցին⁵³ միմյանց և այդպես մնացին մինչև իրենց կյանքի վերջը:

114. Տեղեկանալով նրանց մասին, կայսրը (այն ժամանակ Լևոն Բսավրացին էր) իր մոտ է հրավիրում Գեզնեսիոս-Տիմոթեոսին, ավելի ճիշտ՝ Թիմոթեոսին⁵⁴ և ուղարկում է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի մոտ:

115. Պատրիարքը, տեսնելով նրան, հարցրեց, «Դու ինչո՞ւ ուրացար ուղղափառ հավատքը»: Նա պատասխանեց, «Նզովյալ լինի նա, ով ուրացել է ուղղափառ հավատքը»: Ուղղափառ հավատք ասելով նա նկատի ուներ իր աղանդը:

116. Դարձյալ է հարցնում պատրիարքը, «Դու ինչո՞ւ չես հավատում և երկրպագում պատվական խաչը»: Նա պատասխանեց, «Նզովյալ լինի նա, ով չի երկրպագում և չի պաշտում պատ-

վական ու կենարար խաչը»: Նա խաչ ասելով նկատի ուներ Քրիստոսին, որ պարզած ձեռքերով խաչի կերպարանք էր ստացել:

117. Վերստին հարց է տալիս նրան. «Ղու ինչո՞ւ չես պաշտում և չես երկրպագում սուրբ Աստվածածնին»: Նա պատասխանեց. «Նզովյալ լինի նա, ով չի երկրպագում ամենասուրբ Աստվածածնին՝ մեր բոլորի մորը, որի մեջ մտավ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը»: Նա Աստվածածին ասելով նկատի ուներ Վերին Երուսաղեմը, «ուր կարապետն մեր Յիսուս եմուտ վասն մեր»⁵⁵:

118. Պատրիարքը նրան կրկին հարց է տալիս, «Ղու ինչո՞ւ չես հաղորդվում մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի անարատ մարմնով և պատվական արյամբ, այլ անպատվում ես այդ (խորհուրդը)»: Թիմոթեոսը պատասխանում է. «Նզովյալ լինի նա, ով անպատվում է ու չի հաղորդվում մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի մարմնով և արյամբ»: Նա նկատի ուներ իր ասույթները:

119. Նրան հարց տրվեց նաև սուրբ Կաթողիկե ու առաքելական եկեղեցու մասին և նա տվեց նման պատասխան, Կաթողիկե եկեղեցի կոչելով մանիքեցիների ժողովարանները:

120. Նա այդպիսի պատասխան տվեց մկրտության վերաբերյալ, ասելով, թե Տեր Հիսուս Քրիստոսն է մկրտությունը, քանզի գրված է, «Ես եմ ջուրը կենդանի»⁵⁶:

121. Ահա այդպես Թիմոթեոսն ամեն ինչ աղավաղելով և առանձին-առանձին նզովքի տալով⁵⁷, անմեղ հայտարարվեց և կայսեր կողմից սիզիլիոն⁵⁸ ստանալով, վերադարձավ Էպիսպարիս, որտեղ հավաքելով իր բոլոր աշակերտներին, նրանց հետ փախուստի դիմեց և իջավ աստվածակործան Մանանադին, որտեղ հանդես էր եկել նախապես հիշատակված Կոստանդինը:

122. Բաղում տարիներ մնալով այնտեղ, ծայրահեղ մոլեզնության հասավ, չար հրեշտակների միջոցով գլխին (Աստծո) ցասումն ու բարկությունը թափվեց, չարչարվեց, Աստծուց պատժվեց, ժանտախտով կյանքը կործանեց⁵⁹, ամբողջ երեսուն տարի գլխավորելով ամբարշտությունը:

123. Նա Ջաքարիա անունով որդի ունեցավ, ինչպես և վարձով այժ արածեցնող մի (որդեգիր): Վերջինիս նա գտել էր ճանապարհին գցած, բարուրի մեջ փաթաթված,

նա ապօրինաձին էր, պղծված մահիճի ծնունդ: Պոռնիկը գիտե իր երեխաներին
փողոց նետել, երկյուղ կրելով իր գործած հանցանքի համար: 124. Գեգ-

նեսխուսի մահից հետո նրա աշակերտները երկուսի տրոհվեցին, մի մասը հարեց Ջաքարիային, մյուսը՝ Հովսեփ ապօրինածինին: Նա (Հովսեփ) էր կոչվում: Նրանց միջև մեծ թշնամություն ծագեց (ինչպես դա տեղի էր ունենում նրանց նախորդների միջև էլ), յուրաքանչյուրը գտնում էր, թե ինքն է ստացել Սուրբ Հոգու շնորհքը, թեպետ և ընդհակառակը, անմաքուր հոգու ներգործությունն էին ստացել: Ջաքարիան գազազեց, կարծես զրկվում էր հորենական ժառանգությունից, քարով հարվածեց Հովսեփ-Աֆրոնիտոսին⁶⁰ և քիչ մնաց նրան սպաներ:

125. Որոշ ժամանակ անց, նրանցից յուրաքանչյուրը իր աշակերտների գլուխն անցած ցանկացան այդ վայրից փախչել: Գյուղից մի փոքր հեռացել էին, երբ հազարացիները, կասկածելով, որ նրանք ուզում են Ռոմանիա անցնել, սկսեցին հետապնդել նրանց: Ջաքարիան, տեսնելով հազարացիների հարձակումը, միայնակ փախավ, լքելով իր աշակերտներին, որոնց հասնելով հազարացիները սրի քաշեցին: Հենց սրա պատճառով էր, որ մյուսների կողմից Ջաքարիան պարսավանքի ենթարկվեց, համարվելով «վարձկանն որ ոչ է հովի»⁶¹: 126. Հովսեփ-Աֆրոնիտոսը, իմանալով այդ մասին, կառքերի ուղղությունը շրջեց դեպի Ասորիք և, երբ սարակիներն ստեցան, ասաց նրանց, թե դուրս են եկել պանիր պատրաստելու և անասուններ արածեցնելու: Հազարացիները այս պատճառաբանությունից բավարարված, հանգիստ թողեցին նրանց ու հեռացան: 127. Հովսեփ-Աֆրոնիտոսը նպաստավոր առիթից օգտվելով, բոլորի հետ փախավ այդտեղից: Հասնելով բազմիցս հիշատակված Էպիսպարիս գյուղը, տեղի բնակիչների կողմից ուրախությամբ ընդունվեց: Բոլորը ջահեր վառած, մեծ պատիվներով, կարծես Քրիստոսի աշակերտը լինեք, ընդունեցին այդ մեծ անպատվության արժանիին: 128. Այդ մասին իմանալով, տեղի իշխանավորներից Կրիկորակես⁶² անունով աստվածասեր մի այր բազմաթիվ զինվորներով շրջապատեց այն տունը, որտեղ օթևանել էր Մանիի աշակերտը: Նրա աշակերտներին նա ձերբակալեց, բայց (Հովսեփը) կարողացավ ծածուկ փախչել դեպի Փոյուզիա, որտեղից էլ գնաց հաստատվեց Պիսիդիայի Անտիոք (քաղաքում): Մա ևս երեսուն տարի մաքառեց հոգուտ չարիքի, իր աշակերտներին ասելով, թե ինքը Էպաֆրոդիտոսն է, Պողոս առաքյալի աշակերտը, որ նրա՝ առաքյալի կողմից ուղարկվել է նրանց:

Բայց ես նրան արժանավորապես Աֆրոնիտոս եմ կոչելու, քանզի շատ էր անհաղորդ ուսման ու խելքի: Նա բազում մարդկանց արատավոր չարիքին մասնակից դարձնելով, հավիտենական դժոխքին արժանացրեց, ինքն էլ այդտեղ կործանեց իր կյանքը, Խորտոկոպիոն կոչվող վայրում:

130. Նրա կենդանությանը իր աշակերտուհիներից մեկը Հայաստանում, նույնի (ինչպես ասում են հրեա) աշակերտներից մեկի հետ շնանալով, որդի ունեցավ, վատթարությամբ տխրահոջակ, աղտեղի Վահանին: 131. Հենց այս Վահանն էլ ժառանգում է Աֆրոնիտոսին: Նա դառնալով չարիքի ուսուցիչ, իր նախորդներից ստացած, ամեն տեսակի աղտեղությամբ լի աղանդը, անփոփոխ պահեց, բազում անմիտների կատարյալ կործանման տարավ:

132. Շատ չանցած Տաբիա⁶³ քաղաքի կողմից հանդես եկավ ճշմարտության մի հակառակորդ եւ: Այդ (քաղաքի) մոտ կա Աննիա անունով մի գյուղ, որտեղ բնակվում էր Դրյուինոս անունով մեկը: 133. Սա մի որդի ունեցավ, անունը Սերգիոս՝ Սատանայի պաշտպան Սերգիոսին, ով շատերին գառներից գայլ դարձրեց և նրանցով ցրիվ արեց Քրիստոսի հոտերը: Սերգիոսին, գառան կերպարանքով սարսափելի գայլին⁶⁴, ով խորամանկորեն իրեն առաքինի ներկայացրեց և այդ ձևով շատերին խաբեց: Սերգիոսին, Քրիստոսի խաչի թշնամուն⁶⁵, բերանն անաստվածության, Աստվածածնի և բոլոր սրբերի հայեռյիցին: Սերգիոսին, Քրիստոսի առաքյալների թշնամուն, մարգարեներին ասողին, Սուրբ Գրքից խորշողին, դեպի առասպելներն⁶⁶ ու կեղծիքը դիմողին: Սերգիոսին, Քրիստոսին ասողին, եկեղեցու թշնամուն, «որ զՈրդին Աստուծոյ առ ոտն եհար. եւ զարին նորոյ ուխտին խառնակ համարեցաւ. եւ զՀոգին շնորհաց թշնամանեաց»⁶⁷: 134. Սերգիոսին, ով իրեն Մխիթարիչ⁶⁸ էր համարում և Տյուքիկոս կոչում և իր աշակերտների կողմից երկրպագվում որպես Սուրբ Հոգի: Սերգիոսին, խավարի սիրելուն, իրեն փայլուն աստղ համարողին: Էլ ի՞նչ եմ երկարում և կարճ չեմ կապում: Գիտեմ, որ ողջ դարը չի բավականացնի նրան, ով կուզենա ըստ արժանվունյն պատմել նրա վատթարության մասին:

135. Այս Սերգիոսը դեռ երիտասարդ հասակում մի մանիքեցի կնոջ հետ խոսակցության է բռնվում և նրանից խաբվելով՝ դառնում է Նեոի կարապետը: 136. Այդպես էլ պետք է լիներ, որ ամե-

նառսոխ աղանդի ուսուցիչները ունենան կամ սարակինոսյան, կամ ստրկական ծագում, պոռնկության ծնունդ լինեն, կամ էլ կնոջից ստացած լինեն մոլորությունը: 137. Որպեսզի մարդիկ չկարծեն, թե իգուր տեղն ենք նրան պարսավում, կպատմենք նրա մասին հանգամանորեն: Նախ պատմենք, թե ինչպես թշվառականը հարեց աղանդին, հետո հենց իր ասույթներով կներկայացնենք նրան, թե ինչպիսին է նա, ավելի ճիշտ՝ թե ինչպիսին էր ամենաթշվառականը: 138. Երիտասարդ հասակում, ինչպես ասացինք, նա հանդիպեց թեթև բարքերի տեր մի մանիքեցի կնոջ: Սատանայի աշակերտուհին, լինելով շատ նեղ ու խորամանկ, ասաց նրան. «Լսում եմ քո մասին, տե՛ր Սերգիոս, որ շատ գրագետ և կրթված, ամեն տեսակետից բարի մարդ ես: Ասա՛ ինձ, ինչո՞ւ չես ընթերցում Սուրբ ավետարանները»: Նա կնոջ խոսքերից խաբվեց, բայց և անտեղյակ լինելով այդ կնոջ մեջ թաքնված չարության թույնին, պատասխանեց. «Մենք աշխարհական մարդիկ ենք, մեզ համար անհրաժեշտություն չկա դրանք կարդալ, այլ միայն հոգևորականներին»: 139. Կինն ասաց. «Դա այդպես չէ, ինչպես կարծում ես, քանզի «ոչ է ակնառություն առաջի Աստուծոյ»⁶⁹: Նա «գամենայն մարդիկ կամի զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն»⁷⁰: Ձեր հոգևորականները «վաճառական լինին բանին Աստուծոյ»⁷¹, նրանք թաքցնում են ձեզանից Ավետարանների խորհուրդները, այդ պատճառով բարձրաձայն չեն ընթերցում ինչ գրված է նրանց մեջ, մի բանը կարդում են, մյուսը՝ ոչ, որպեսքի դուք ճշմարտությունը չիմանաք: 140. Գրված է քանզի Ավետարաններում, թե ոմանք «ասիցեն ցիս յաւուրն յայնմիկ, Տէր, Տէր, ո՞չ յանուն քո դես հանաք, եւ յանուն քո զօրութիւնս բազումս արարաք»: Թագավորը (երկնից) պիտի պատասխանի նրանց. «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ թէ ոչ գիտեմ զձեզ»⁷²: Հետագոտի՛ր և տե՛ս, այդպես գրված չէ՞: Այդ ովքե՞ր են, որոնց Տէրը կասի. «Ոչ գիտեմ զձեզ»: Սերգիոսը, լինելով տխմարագույն և տգետ, ապշեց ու լռեց:

141. Ավետարանական ասույթը այսպես պետք է հասկանալ: Մինչև օրս էլ կան մարդիկ, որոնք, թեև քրիստոնյա են և կարծում են, թե բարեպաշտ կյանք են վարում, բայց նրանք սովորություն ունեն հաճախ հմայություններով դներին փախուստի մատնել, հիվանդություններ ու ախտեր բուժել, ինչպես անցյալում Սկևայի

որդիները, այսպես կոչված երդմանեցնողները, որոնց մասին Գործք առաքելոցում գրված է, թե, նրանք դիվահարներին երդմանեցնելով, ասում էին. «Երդմանեցուցանեմ զձեզ ի Յիսուս, զոր Պաւղոսն քարոզէ»⁷³ դուրս եկեք մարդկանց միջից: Դները, Քրիստոսի անունից սարսափահար, փախուստի էին դիմում: 142. Ահա այդպես են վարվում ոմանք այսօր էլ, անգիտանալով, որ հմայություններով կորցնում են իրենց փրկությունը: Հենց նրանք են այդ օրն աղաղակելու «Տէր, Տէր, ո՞չ յանուն քո դես հանաք, եւ յանուն քո զօրութիւնս բազումս արարաք»: Սրանց Տէրը կպատասխանի. «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ թէ ոչ զիտեմ զձեզ»: 143. Կան և ուրիշներ, որոնք թեն վանականի անբասիր կյանք են վարում, բայց անգիտությամբ ու սոգիտությամբ աղանդների մասնակից դարձան, այդ պատճառով էլ նրանք չեն արժանանալու [երկնից] արքայության: Ահա որպէսզի Արդար Դատավորը այդ օրը նրանց և ոչ մի բան պարտական չմնա, այստեղ նրանք բուժման են արժանանում, որպէսզի երբ նրանք աղաղակեն. «Տէր, Տէր, ո՞չ յանուն քո զօրութիւնս բազումս արարաք» որպէս պատասխան լսեն. «Ընկեր, չզրկեմ քեզ, ընկալար անդէն զբարիս քո ի կեանսն քում: Առ զքոյդ եւ երթ»⁷⁴:

144. Սրան և նմաններին անտեղյակ լինելով, Սերգիոսը փնտրում է ավետարաններում և թշվառական կնոջ ասած խոսքերը գրված գտնելով այնտեղ, հարցնում է. «Ասա՛ ինձ, Տէրը ո՞ւմ նկատի ունէր»: Կինը հարցին չպատասխանեց, այլ դարձյալ հարցրեց. «Ո՞ւմ նկատի ունէր Տէրը, երբ ասաց, «զի բազումք յարեւելից եւ յարեւմտից եկեացեն եւ բազմեցին ընդ Աբրահամու եւ ընդ Սահակայ եւ ընդ Յակովբու յարքայութիւն երկնից: Եւ որդիքն արքայութեան ելցեն ի խաւարն արտաքին»⁷⁵: Արդ, ովքե՞ր են «որդիքն արքայութեան»: 145. (Սերգիոսը) չզիտեր, որ պատասխաներ, թե նրանք իսրայելացիներն են, «որոց որդեգրութիւնն եւ պաշտօնն եւ աւետիքն»⁷⁶ (Քրիստոսը իսրայելացիներին «որդիք» է անվանում, չէ՞ որ նա Քանանուհուն ասաց. «Ոչ է բարւոք առնուլ զհաց ուրդոց»⁷⁷: Նրանք վտարվեցին, քանզի խաչեցին նրան): 146. Թշվառ Սերգիոսն ահա սրանց անտեղյակ, ենթադրելով, որ այդ մուլեզին կինը փրկության առաջնորդ է, սկսեց մանրակրկիտ հարցուփորձ անել նրան արդէն ասվածի մասին: Իսկ կորստյան առաջնորդը «որպէս զերեզման բաց»⁷⁸ բերանով սկսեց լուտանքներ թափել

սրբերի հասցեին, ասելով. «Արքայության որդիները» հենց քո սրբերն են, ովքեր փախուստի են մատնում դներին, բուժում մարդկանց ախտերը, նրանց ես դու պաշտում աստվածների պես, լքելով կենդանի և անմահ Տիրոջը, հենց սրանք են այն օրը լսելու Արդար Դատավորի բերանից, թե՛ «Ոչ երբեք գիտեի զձեզ»⁷⁹:

147. Ահա այդպես անցնելով ավետարաններում գրվածների վրայով, և տեսնելով, թե ինչպես (Մերգիտսը) տեղի է տալիս, սկսեց յուրաքանչյուր բառի իմաստն աղավաղել և շատ չանցած նրանից պատրաստեց Սատանայի գործիք, մարդկության դեմ նա սրեց մի սարսափելի նետ, որի նմանը չկա (Մերգիտսի) բոլոր նախորդների մեջ: 148. (Մերգիտսից) առաջ հանդես եկածները, թեև աչքի էին ընկնում իրենց վատթարությամբ, աղանդի գարշահոտ ճահճով, պիղծ ու անառակ գործունեությամբ, Աստծուն ուղղված հայիտյանքներով, այդուհանդերձ, մարդիկ խուսափում էին նրանցից, նրանք բոլորի համար գարշելի էին, այդ իսկ պատճառով նրանցից խաբվողների թիվը չնչին էր: 149. Սակայն այս մեկը թեև հրաժարվեց (նախորդների) խայտառակություններից ու բազմաթիվ անառակություններից, բայց որպես փրկիչ դոգմաներ պահպանեց ամեն տեսակի ամբարշտությունները, նենգորեն մի քանի առաքիլություն իրեն վերագրեց, իրեն բարեպաշտ ձևացրեց և գայլին գառան մորթով ծածկեց: Ուրանալով բարեպաշտության գործությունը, անտեղյակների աչքին փրկության գերագանց առաջնորդ երևաց: Վատթարն առաքիլի է ձևանում, որոմն էլ ջանք է թափում, որպեսզի ցորեն կարծվի: 150. Ահա նման խորամանկություններով մինչև օրս անկայուն մարդկանց խաբում են: Բայց մենք բոլորս թող փրկվենք նրանց վատարվեստ մեքենայություններին ամենամաքուր և ամենասուրբ մեր Տիրուհու, իսկական ու ճշմարիտ Աստվածածնի, միշտ կույս Մարիամի և բոլոր սրբերի աղոթքներով ու միջնորդությամբ: 151. Նրանք թշվառականներին մինչև կատարյալ կորստյան չմատնեն, չեն հայտնում իրենց մեծ խորհուրդը՝ ուրացումն Աստծո:

152. Սատանայի առաջամարտիկ Մերգիտսը, կործանարար կնոջից ուսանելով աղանդը և կարծելով, որ բոլոր մարդիկ, ովքեր դավանում են մեր իսկական քրիստոնյաներիս ճշմարիտ, մաքուր և բարեպաշտ հավատքը, կորստյան են մատնված, սատանայական եռանդով լցված հրապարակ է գալիս, դառնալով մոլորության նոր

քարոզիչ: Իրեն Տյուքիկոս վերանվանելով Պողոս առաքյալի թղթերում հիշատակված Տյուքիկոսի անվամբ, բոլորին հավաստիացնում էր, թե ինքը (Պողոս) առաքյալի աշակերտն է և նրա կողմից է ուղարկվել քարոզելու, սակայն իրականում ոչ բանն Աստծո, այլ ավերիչ մոլորություն: 153. Նա անդուլ անցավ այն բոլոր քաղաքներով ու գյուղերով, որտեղ ութ հարյուր տարի առաջ (Պողոս) առաքյալը ճշմարտության խոսքն էր քարոզել, և շատերին հեռացնելով ուղղափառ հավատքից, Սատանային բերեց, ինչպես այդ մասին նա իր թղթերից մեկում ասում է. «Ես հոգնել եմ Արևելքից Արևմուտք և Հյուսիսից Հարավ, իմ ծնկների վրա Քրիստոսի ավետարանը քարոզելով»:

154. Նա ամբողջ երեսունչորս տարի գլխավորեց՝ ավզուստա Իրենեից⁸⁰ սկսած մինչև Թեոփիլոս⁸¹ կայսրը, հիմքը դնելով այսօրվա ապստամբության, որը կանխագուշակեց թեսալոնիկեցիներին Պողոս առաքյալը⁸² և որով պղծվեց Քրիստոսի եկեղեցու մեծ մասը: Նա ոմանց զրկեց այս ժամանակավոր կյանքից՝ սեփականությունից զրկելով և անժամանակ սպանելով, ուրիշներին, իր պղծությանը հետևած մարդկանց անմասն դարձրեց նաև հավիտենական կյանքին, բազմաթիվ ամուսինների բաժանեց և իր աշակերտներին տվեց պղծեն նրանց մահիճը, բազմահամար մանուկների իր աշակերտների միջոցով անջատելով մայրական կրծքից, մի մասին սպանեց, իսկ մյուսին, ծնողներից զրկելով և իր արյամբ բոլորին փրկած կենդանի Աստծուց անջատելով, հազարացիներին վաճառեց: 155. Ծնողքի միևուճար բազմաթիվ գեղադեմ երիտասարդների և աղջիկների, ծնողքից բաժանելով, բարբարոսներին ստրկության տվեց, բազում եղբայրների և քույրերի, ազգականների ու բարեկամների գժտեցնելով և ունեցվածքից զրկելով, օտար երկիր ուղարկեց, որոնց լացն ու կոծը մինչև երկնականմարն է բարձրացել: Իրենց կուսությունը Քրիստոսին ընծայած բազմաթիվ վանականների և միանձնուհիների իր աշակերտներով պղծեց և մենակյաց կյանքից օտարացնելով՝ Աստծուց էլ օտարացրեց: Բազում քահանաների և ղևտացիների⁸³, անջատելով ուղղափառ հավատքից, զանոններից մարդակեր զազանների վերածեց: Շատերին կապանքների մեջ, բանտերում սպանել տվեց, ուրիշներին էլ հարուստից աղքատ դարձրեց: 156. Եվ այսքան չարիքների պատճառ դարձածն արդյո՞ք կարող է երկրպագվել որ-

պես Մխիթարիչ: Չէ՞ որ նրա աշակերտները նրա անվամբ աղոթելով, ասում են.
«Աղոթքը Սուրբ Հոգու թող ողորմի մեզ»:

157. Սակայն նա ասում է. «Ես այս դժբախտությունների համար մեղք չունեմ, ես բազմիցս կոչ եմ արել նրանց վերջ տալ հռոմայեցիների գերեվարմանը, բայց նրանք չլսեցին ինձ»: Բայց ինչպե՞ս ես դու քեզ անմեղ համարում: Եթե նրանք քեզ չէին լսում, ապա ինչո՞ւ համաձայնվեցիր լինել անհնազանդ մի ժողովրդի հետ, որին ի վիճակի չէիր կառավարել: Ինչո՞ւ մինչև մահ նրանց հետ էիր մնում: Եթե դու նրանց սովորեցնում էիր ընթանալ Քրիստոսի ճանապարհով, ինչո՞ւ չէիր սովորեցնում և հետևյալը, որ Տերն ասաց. «Եւ յորժամ հալածիցեն զձեզ ի քաղաքիս յայսմիկ, փախիճիք յայլ»⁸⁴: 158. Ես պարսավելու եմ քեզ, հենվելով նաև հենց քո ասույթների վրա: Կողոնիայի (ադանդավորներին) գրում էիր այսպես. «Կանխավ գիտենալով ձեր հավատքի չափանիշը, հիշեցնում եմ ձեզ, որ ինչպես որ մյուս եկեղեցիները, հովիվներ և ուսուցիչներ են ստացել,— նկատի ունի Կոստանդինին և մնացածներին,— այդպես և դուք ստացել եք պայծառ ճրագ, լուսավոր աստղ, փրկության առաջնորդ, ըստ գրվածի, «Եթէ ակն քո առատ է, ամենայն մարմինդ լուսաւոր եղիցի»⁸⁵:

159. Ո՛վ երիցս թշվառական, ամեն տեսակի անօրինությամբ լի, եթե դու, ինչպես պնդում ես, Պողոս առաքյալի աշակերտն ես, ինչո՞ւ չես նմանվում ուսուցչին: Նա իրեն բոլորի «փարեղի» էր՝ համարում, «վիժվածք» և «նվաստագույնն առաքյալներից», իսկ դո՞ւ, այսքան վատություններ գործածո և ոչ մի լավ բան չանող, փարիսեցուց ավելի՞ ես մեծամտանում⁸⁶: Դու չե՞ս ընթերցել ասույթն այն մասին, թե «իրեն ներբողողն արժեք չունի, թեկուզև ճշմարիտն ասի»⁸⁷: Դու կատարելապես մթին մտքով ու դատողությամբ ինչպե՞ս կեղծավոր կերպով քեզ լուսավոր աստղ, պայծառ ճրագ, փրկության առաջնորդ ես համարում, դո՛ւ, որ այնքան հոգիներ կորստյան մատնեցիր, ինչպե՞ս քեզ Քրիստոսի եկեղեցու մարմնի աչք կոչեցիր, ո՛վ իսկ ու իսկազար: 160. Դո՛ւ, թշվառակա՛ն, լինելով կույր, ինչպե՞ս ուրիշների համար փրկության առաջնորդ դարձար: Չե՞ս կարդացել, թե «կոյր կոյրի յորժամ առաջնորդէ, երկոքին ի խորխորատ անկանին»⁸⁸: Քո ո՞ր մեկ առաքինությանդ նախանձեն, որ գոռում ես, թե «Ինձ նմանվեք և ինձնից ստացած ավանդությունները պահպանեք»: Ահա քո հավատքի և վարդապետու-

թյան սերմից մեծ ամբարշտություն ծլեց, քո աշակերտները նախքան քեզ ճանաչելը գառներ էին, իսկ այժմ երբ ճանաչեցին քեզ, ավելի ճիշտ՝ երբ նրանք քո կողմից ճանաչվեցին⁸⁹, մարդակեր գազանների վերածվեցին:

161. Մի քիչ հետո նա գրում է. «Ոչ ոք է ոչ մի ձևով⁹⁰ չխաբի ձեզ: Այս ավետիսները⁹¹ ունենալով Աստծուց, արիացե՛ք, քանզի վստահ լինելով ձեր սրտերին, գրում ենք ձեզ, որ բարասանը, բարի հովիվը, Քրիստոսի մարմնի առաջնորդը, Աստծո տան ճրագը ես եմ, «ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի»⁹²: «Ձի թէտէտ եւ մարմնով հեռի եմ, այլ հոգով ընդ ձեզ եմ»⁹³: «Այսուհետեւ ողջ լերուք, հաստատուն կացեք, եւ Աստուած խաղաղութեան եղիցի ընդ ձեզ»⁹⁴: Ո՛վ դու թշնամին ճշմարտության, որդին Մատանայի, ամենայն չարագործության մշակ, ինչպե՛ս հանդգնեցիր այդպիսի բաներ ասել, քեզ Աստծուն հավասար համարել⁹⁵, չէ՞ որ «ամենայն որ բարձրացուցանէ զանձըն՝ խոնարհեսցի»⁹⁶», որ իրեն փառավորողի փառքը ոչինչ է⁹⁷, որ Սուրբ Հոգին հայեցողը քավություն չունի ոչ այս աշխարհում և ոչ ապագա⁹⁸: Դու այս բոլորի համար պատասխանատու ես:

163. Նա շարունակում է. «Ասածիս ավելացնում եմ և հետևյալը. Կորնթոսի եկեղեցին հիմնադրեց Պողոսը, իսկ Մակեդոնիայինը՝ Միլվանոսն ու Տիտոսը: Նա Մակեդոնիա ասելով նկատի ունի Կիբոսսայի ժողովարանը, իսկ Կոստանդինին և Միլեոնին անվանում է Միլվանոս և Տիտոս: Աքայան զարդարեց Տիմոթեոսը: Աքայա ասելով նկատի ունի Մանանադին, իսկ Գեզնեսիոսին Տիմոթեոս է անվանում, իսկական Թիմոթեոսին: Փիլիպեցիների եկեղեցին հովվեց Էպաֆրոդիտոսը: Նկատի ունի ապօրինածին այծարած Հովսեփին, իսկական Աֆրոնիտոսին, իսկ նրա աշակերտներին անվանում փիլիպեցիներ: Լավոդիկեցիների ապա և Կողոսացիների եկեղեցիներում Տյուքիկոսն ուսուցանեց: Կողոսացիք է համարում նա արգաուսցիներին, իսկ լավոդիկեցիներ՝ Կիստիսիոսն ու Բնակվող շներին: Այս երեքի մասին նա ասում է, թե երեքը մեկ են և մեկի՝ Տյուքիկոսի կողմից են հիշվում: 164. Դու տեսնո՞ւմ ես, թե ինչպես է նա իրեն ուսուցիչ կանգնեցնում Նեոի ժողովարաններում, և շատերին խաբելու համար հիմարաբար ու շատ անմտորեն (Պողոս) առաքյալի թղթերում հիշված Քրիստոսի եկեղեցիների անունները դնում, անուններ, որ նրանք ստացել են

բագում տարիներ առաջ: 165. Ասա՛ ինձ, խաբեբա, ճշմարտության մեղադիր, Երուսաղեմից մինչև Բլլիբիկոն և շրջակայքը վարդապետած Պողոսը ինչպե՞ս թե միայն Կորնթացիների եկեղեցին հիմնադրեց: Եվ եթե քո կողմից հիշատակվածները Պողոսի աշակերտներն էին, ինչպե՞ս կարող էին (Պողոսին) աշակերտել, և ո՞րտեղ, եթե ծնվել են նրանից ութ հարյուր տարի անց: Ինչո՞ւ ես մաքառում ճշմարտության դեմ: Ինչպե՞ս չես ամաչում խաբեական խոսքերով և սուտ անուններով այսքան ժողովուրդ խաբելուց: Ինչո՞ւ ես սիրել մարդկային փառքը և ոչ Աստծո՞ջ:

166. Դու կոչ ես անում, որ բոլորը քեզ ընդունեն որպես Քրիստոսի առաքյալ, քանզի ասում ես Լևոն Մոնտանացուն. «Դու գգույշ եղիր, վերջ տուր անսասան հավատքը տրոհելուն: Դու որևէ մեղադրանք ունե՞ս մեր դեմ: Ես որևէ մեկին նեղացրե՞լ եմ, կամ մեծամտացե՞լ եմ: Չես կարող ասել, բայց եթե ասես էլ, քո վկայությունը ճշմարիտ չէ: Բայց ես, քավ լիցի, չեմ ասի քեզ, այլ կոչ եմ անում, այնպես, ինչպես դու ընդունում ես առաքյալներին և մարգարեներին, որոնք չորսն են, ընդունիր և հովիվների ու ուսուցիչների, որպեսզի գազանակեր չլինես»:

167. Մի այլ տեղում ասել ես, «Առաջին պոռնկությունը, որ Ադամից ենք ժառանգել, բարեգործություն է, բայց երկրորդը ավելի մեծ պոռնկություն է, որի մասին (Պողոսն) ասում է. «որ պոռնկին՝ յիւր մարմինն մեղանչե՛»¹⁰⁰: Դրան ավելացնում ես. «Քրիստոսի մարմինը մենք ենք, իսկ նա, ով հեռանում է Քրիստոսի մարմնի ավանդույթներից, այն է՝ իմ, նա մեղանչում է, քանզի դիմում է այլ բան վարդապետողներին և չի լսում առողջ խոսքերին»: 168. Ասա՛, ամբարշտության պաշտպան, ինչպե՞ս թե պոռնկությունը բարեգործություն է, որ անգամ պոռնկացողը արարքը գործելուց հետո դատապարտում է այն, որը բոլոր աստվածաշունչ գրքերը մերժում են: Դու ինչպե՞ս հանդգնեցիր քո սանձարձակ անզգամությամբ ժխտել տերունական ասույթները, որոնք շնություն են համարում մինչև անգամ հայացքը, չէ որ Տերն ասում է, «Ամենայն որ նայի ի կին մարդ առ ի ցանկանալոյ նմա՝ անդէն շնացաւ ընդ նմա»¹⁰¹, ուզեցիր քո ասույթները հիմնավորել հույս դնելով մարդկանց դատարկամտության վրա, քո կողմը ձգելու համար ստրկամիտ և անառակ մարդկանց, ասելով, թե գոյություն չունի այլ պոռնկություն, բայց միայն մեկը՝ քեզա-

նից խուսափելը: Ո՞ւմ կհավատան, ճշմարտության խոսքին, թե քո՝ մոլորեցնողի և ճշմարտության թշնամու:

169. Մենք նրա վայրահաչություններից մի քանիսը միայն քաղեցինք նրան և աշակերտներին դատափետելու համար և այստեղ մեջբերեցինք ցույց տալու համար նրա սրտի չարանենգ գանձարանը, «քանզի ի յաւելուածոյ սրտի խօսի բերան»¹⁰²: 170. Բայց ոչ ոք թող չկարծի, թե Սերգիոսի և Մանիի վարդապետած աղանդները տարբերվում են միմյանցից, ո՛չ, միևնույնն են: Երբ այս Սերգիոսը սկսեց վարդապետել, կամենալով բազում աշակերտներ հավաքել, անջատել նրանց Քրիստոսի եկեղեցուց և իր ետևից տանել, երկիցս և երիցս անգամ ընդդիմացավ Վահանի՝ իր աղտեղի դասընկերոջ ու դավանակցի դեմ, բարեպաշտ ձևանալով՝ սկսեց բոլորին լսելի պարսավել նրան, բայց ոչ հավատքի, այլ նրա անսովոր անօրեն արարքների համար: 171. Վահանն ասում է նրան. «Դու վերջերս հանդես եկար, մեր ուսուցիչներից և ոչ մեկին չես տեսել, հետը չես եղել, իսկ ես տեր էպաֆրոդիտոսի աշակերտն եմ և ուսուցանում եմ այնպես, ինչպես սկզբից ինձ սովորեցրել է: 172. Սերգիոսը խորշանք զգալով նրա քարոզած գարշահոտ ճահճից, երեսն ի վայր նշավակելով նրան, երկուսի բաժանեց աղանդը, (Վահանի) հետ մնացողներին կոչեց վահանյաններ, իսկ Վահանն էլ սերգիոսականներ կոչեց Սերգիոսի աշակերտներին:

173. Սերգիոսի մահից հետո նրա աշակերտները, չկարողանալով տանել բոլորի կողմից վահանյանների պատճառով իրենց հասցեին ուղղված նախատինքն ու անպատվությունը, սկսեցին վահանյաններին կոտորել, որպեսզի իրենցից սրբեն նրանց խայտառակությունը: 174. Մի ումն Թեոդոտոս՝ Սերգիոսի սինեկդեմոսը¹⁰³, ասաց. «Հակառակության և ոչ մի հիմք չկա ձեր և այդ մարդկանց միջև, բոլորս էլ մինչև մեր ուսուցչի հանդես գալը միևնույն հավատքն էինք դավանում»: Դրանով դադարեցրին նրանց կոտորելը:

175. Բարեպաշտ կայսր Միքայել Վանականը¹⁰⁴ և նրանից հետո թագավորած Լևոնը¹⁰⁵, տեսնելով, որ այս աղանդը վարակել է քրիստոնյաների մեծ մասը, հռոմեական պետության բոլոր շրջանները հրաման ուղարկեցին՝ որով այդ պիղծ աղանդի կողմնակիցներին կոտորում էին: 176. Կայսեր հրամանն եկավ և Արմե-

նիակաների (բանակաթեմեր)՝ Նեոկեսարիայի¹⁰⁶ եպիսկոպոս Թովմային և Էքսարքոս Պարակունդակեսին: Ահա կայսեր հրամանի համաձայն՝ աղանդավորներին, որպես դեպի կորուստն առաջնորդողների և մահապատժի արժանիների, կոտորում էին: 177. Դրա վրա Սերգիոսի աշակերտներից աստատներ¹⁰⁷ կոչվողներից ոմանք մատնությամբ ու նենգությամբ սրի քաշեցին Էքսարքոսին, իսկ կինոխորիտները՝ նմանապես մետրոպոլիտ Թովմային, որից հետո աստատները փախան Մելիտենե: 178. Այդուեղի սարակինոսների ամիրան այն ժամանակ Մոնոխերարեսն¹⁰⁸ էր: Ահա աստատները, նրանից ստանալով Արգաուսը¹⁰⁹, հաստատվեցին այնտեղ և ամեն տեղից այնտեղ հավաքվելով, սկսեցին ավարառել Ռոմանիան:

179. Սերգիոսը մի քանի տարի իր աշակերտների հետ մնալով Արդաուսում, Աստծո արդար դատաստանի համաձայն կացնահար եղավ, որպես Աստծո եկեղեցին երկուսի հատած, և նետվեց հուրն հավիտենական: 180. Քանզի Նիկոպոլսի Կաստելլոնից Ցանիոնը (Սերգիոսին) գտնելով Արգաուսից վերև գտնվող լեռան վրա տախտակներ տաշելիս, կացինը ձեռքից խլելով հարվածեց նրան ու սպանեց: 181. Ահա այսպես հեռացավ այս կյանքից վերջին ու ամենամեծ գազանը, աշխարհի արարչագործության վեց հազար երեք հարյուր քառասուներեքերորդ թվականին¹¹⁰:

182. Նրա ամենամտերիմ աշակերտներն էին Միքայելը, Կանակարիսը և Հովհաննես Աորատոսը, երեք ստանուն հոգևորականներ, նախապես հիշատակված Թեոդոտոսը, Վասիլիոսը, Ջոսիմոսը և շատ ուրիշներ: 183. Ահա նրա այս աշակերտները, որոնց նրանք նաև սինեկդեմոս են անվանում, որպես ինչ-որ ստանուն հոգևորականներ, Արդաուսում հավաքված համայն ժողովրդին, իրենց ուսուցիչ Սերգիոսի մահից հետո շարունակեցին ավերել նրա և նախորդ (աղանդապետների) վարդապետություններով: Նրանք նոր ուսուցիչ չհռչակեցին, ինչպես նախկիններն էին անում, այլ բոլորը հավասար էին: Նրանք ունեն և ավելի ստորադաս ստանուն հոգևորականներ, որոնց նոտար են անվանում:

184. Այն ժամանակները հանդես եկած և այդ ավերիչ ժողովրդի առաջնորդը դարձած Կարբեսար¹¹¹, այդ ժողովրդին այնքան բազմացրեց, որ Արդաուսում չէր տեղավորվում, դրա համար նա եկավ, կառուցեց Տիվրիկն ու այնտեղ բնակվեց և՛ ազատվելու

համար իրենց հարևան մելիտենացի հագարացիների գերիշխանությունից, և՛ մարդկանց հետ շփում չունենալով, կատարելապես դևերին նմանվելու: Նա ուզում էր մոտենալ Հայաստանին¹¹² և Ռոմանիային: 185, Նա նպատակ ուներ իրեն ենթարկվողներին հպատակեցնել և օգտագործել գերեվարության համար, իսկ չենթարկվողներին վաճառել սարակինոսներին, ավարառել Ռոմանիայի Պոնտոսում գտնվող սահմանամերձ շրջանները: Բացի այդ, օգտվելով տեղի հարմարավետությունից, Ռոմանիայում մահապատժի սպառնալիքի տակ ապրող այդ աղանդի կողմնակիցների համար պատրաստի ապաստարան էր նախապատրաստում, ապա և Տիվրիկի մոտիկ ապրող անառակ, սանձարձակ ու տխմար մարդկանց իր մոտ էր կանչում, քանզի այդտեղ խայտառակ արարքներ գործելու ազատություն կար: Նրա կենդանությանը հիշյալ ստանուն հոգևորականներից ոմանք կործանեցին իրենց կյանքը, ոմանք էլ մնացին:

186. Նրա մահվանից հետո այդ կործանարար ժողովրդի իշխանությունը ժառանգում է Խրիստիսերիսը¹¹³, նրա եղբորորդին և փեսան: 187. Մենք նրա օրոք գերի իշխանավորների փոխանակության համար եղանք Տիվրիկում, կայսերական առաջադրանքով, ինչ որ կատարեցինք մեր բարեպաշտ, արդար կայսեր Վասիլի, Կոստանդինի և Լեոնի թագավորության երկրորդ տարում: 188. Մենք այնտեղ մնացինք ինն ամիս, երբ դեռ կենդանի էին սինեկեմոս կոչվող պիղծ Վասիլիոսն ու Ջոսիմոսը, և մեր առաջ դրված խնդիրները, ճշգրտորեն հետագոտելով ու աշխատասիրելով, ջանացինք բոլորին հայտնի դարձնել հրամանով մեր սուրբ, ուղղափառ և մեծ կայսրերի, որպես նվաստ ու անարժան ստրուկ, տեղի տալով մեծ երկյուղին: 189. Բայց սրանց մասին բավական է: Հաջորդ ճառերում¹¹⁴ մենք ձեզ կպատմենք նրանց մի քանի ավելի կատարյալ աղանդների մասին, եթե մեզ՝ նվաստներիս Աստված օգնության ձեռք մեկնի, որին՝ Հոր և Որդվո և Հոգվոյն Սրբո, միակ ճշմարիտ Աստծուն, ամենայն տեսանելի և աներևույթ արարչության արարչին, պահպանչին ու Տիրոջ է պիտո փառքը հավիտյան: Ամեն:

ՊԵՏՐՈՍԻ՝ ԱՄԵՆԱՆՎԱՍՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ ՈՒ ՎԱՆԱՀՈՐ [ԵՐԿԸ]

ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՆՈՒՅՆ ՄԱՆԻՔԵՑԻՆԵՐՆ ԵՆ

1. Պավլիկյանները, որ նույն մանիքեցիներն են, մանիքեցիների փոխարեն պավլիկյաններ կոչվեցին ոմն Պողոս Սամոսատցու

Կալիֆնիկե անունով մի մանիքեցի կնոջ որդու անունից: Այդ կինն ունեցավ երկու որդի, հիշյալ Պողոսին և Հովհաննեսին:

2. (Կալիֆնիկեն) մանիքեական աղանդն ուսուցանելով, նրանց Սամուսատից Արմենիակաների (բանակաթեմն) ուղարկեց իրենց աղանդը վարդապետելու: Գալով Ֆանարիայի մի գյուղը, նրանք տարածեցին իրենց աղանդը: Այսուհետև գյուղը վերանվանվեց Էպիսպարիս, իսկ նրանց աշակերտները կոչվեցին պավիլիկյաններ:

3. Այս պավիլիկյանները հիշյալ, ոչ այնքան անվանի Պողոսի վարդապետությունից մի քանի տարի անց մի ուրիշ ուսուցիչ ունեցան, անունը Կոստանդին, որն իրեն Միլվանոս վերանվանեց: (Պավիլիկյանները) հենց սրան են համարում իրենց առաջին աղանդապետը և ոչ Պողոսին:

4. Քանզի նա իր հերետիկոսական գաղափարները ոչ գրավոր, այլ անգիր, բանավոր ավանդությամբ ավանդեց նրանց, Ավետարանն ու (Պողոս) առաքյալի (թղթերը) սակայն գրավոր: Դրանք և՛ գրությամբ, և՛ բովանդակությամբ բառացիորեն համընկնում են մերիններին, միայն աղավաղվել է յուրաքանչյուր գլխի իմաստը՝ ըստ իր գաղափարների: Նա նրանց համար կարգ էլ սահմանեց, թե Ավետարանից ու Առաքյալի (թղթերից) բացի պետք չէ որևէ այլ գիրք ընթերցել:

5. Կոստանդին–Միլվանոսից հետո նրանք ունեցան երկրորդ ուսուցիչ, անունը Միմեոն, որն իրեն վերանվանեց Տիտոս: Երրորդ ուսուցիչը ծագումով հայ էր, անունը Գեգնեսիոս, որն իրեն վերանվանեց Տիմոթեոս, չորրորդը՝ Հովսեփը, որն իրեն վերանվանեց Էպաֆրոդիտոս: Նրանից հետո Զաքարիան, որին, սակայն, որպես վարձկանի, ոչ ճշմարիտ հովվի¹⁵, ոմանք չեն ընդունում: Վեցերորդը աղտեղի Վահանն էր, իսկ յոթերորդը՝ Մերգիոսը, որն իրեն Տյուփիկոս վերանվանեց:

6. Մանիին, Պողոսին ու Հովհաննեսին և ուրիշներին, ով էլ նրանց առաջարկվի, սիրով նզովում են, բայց Կոստանդինին, որ Միլվանոս վերանվանվեց, Միմեոն–Տիտոսին, Գեգնեսիոս–Տիմոթեոսին, Հովսեփ–Էպաֆրոդիտոսին, աղտեղի Վահանին և Մերգիոս–Տյուփիկոսին նրանք համարում են իրենց ուսուցիչները և ոչ մի դեպքում չեն նզովում, այլ պատվում են ինչպես Քրիստոսի առաքյալներին:

7. Ընդունում են վեց եկեղեցի. Մակեդոնիան, այն է՝ Կիրոսսան, Կողոնիայի մի բերդը, ուր ուսուցանեցին Կոստանդին–Սիլվանոսն ու Սիմեոն–Տիտոսը, Աքայան, այն է՝ Մանանադին, Սամոսատի գյուղը, ուր ուսուցանեց Գեզնեսիոս–Տիմոթեոսը, Փիլիպեցվոցը, այդպես են անվանում Հովսեփ–Էպաֆրոդիտոսի և իրենց կողմից վարձկան հովիվ հորջորջված Զաքարիայի աշակերտներին, Լավոդիկեցվոցը, նկատի ունեն արգաուսցիներին, Եփեսացվոցը, այն է՝ մոպսուեստացիներին, և Կողոսացվոցը, նկատի ունեն կինտոքիտներին: Վերջին երեք եկեղեցիներում, ասում են, Սերգիոս–Տյուքիկոսը ուսուցանեց:

8. Պատվում ու հարգում են այս վեց եկեղեցիները և յոթ ուսուցիչներին, իսկ բոլոր մնացածներին, ով էլ իրենց առաջարկվի, և՛ նգովում են, և՛ մերժում:

9. Իրենց առաջին դոգման մանիքեցիներինն է, սրանք էլ նրանց նման երկու սկզբունք են խոստովանում: Ասում են, թե «Հռոմայեցիներից մեզ լոկ մի բան է տարբերում, այն, որ մենք երկնային հորը մի աստված ենք համարում և գտնում, որ նա այս աշխարհում իշխանություն չունի, այլ կունենա այն ապագա (աշխարհում), և մի ուրիշ աստված՝ աշխարհի արարչին, որն ունի այս աշխարհի իշխանությունը: Իսկ հռոմայեցիները, — ասում են նրանք, — միևնույն աստծուն խոստովանում են և որպես երկնային հայր, և՛ որպես համայն աշխարհի արարիչ»: Իրենք իրենց քրիստոնյա են կոչում, իսկ մեզ՝ հռոմայեցի:

10. Իրենց մասին գաղափար չունեցողներին նրանք պատրաստակամությամբ ասում են. «Հավատում ենք Հոր, Որդուն և Սուրբ Հոգուն, Հորը երկնային: Նգովյալ լինի նա, ով այդպես չի խոստովանում»: Նրանք մեծ վարպետությամբ սքողում են իրենց վատությունը, քանզի ասելով «Հորը երկնային», չեն ավելացնում՝ «միակ Աստծուն, ով ստեղծեց երկինքն ու երկիրը և ամեն ինչ, որ նրանցում է»: Դրա համար մանիքեցու հետ խոսքի բռնվող ուղղափառը պետք է նրանից պահանջի արտասանել հավատո հանգանակը, այն է. «Հաւատամ ի մի Աստուած հայր ամենակալ, արարիչն երկնի եւ երկրի, տեսանելեաց եւ ամենայն աներեւութից» և շարունակությունը:

11. Այնուհետև առանց չափ ու սահմանի հայեցում են ամենաարքուհի Աստվածածնին: Իսկ եթե մեր կողմից ստիպվեն խոս-

տովանել նրան, ասում են այլաբանորեն. «Հավատում եմ ամենասրբուհի Աստվածածնին, որի մեջ մտավ և որից դուրս եկավ Տերը»: Նկատի ունեն «Վերին Երուսաղեմը», ուր (Պողոս) առաքյալի ասելով՝ «Կարապետ մեր Յիսուս եմուտ վասն մեր»¹¹⁶: Նրանք չեն ասում «Ճշմարիտ սուրբ Մարիա մ Աստվածածին», ոչ էլ թե «Տերը նրանից մարդեղացավ»:

12. Հայեցում են և մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի պատվական մարմնի և արյան հաղորդության աստվածային խորհուրդը, ասելով, թե «Տերը իր ասույթները տալով առաքյալներին, ասում էր. «Առէք, կերայք եւ արբեք»¹¹⁷, բայց ոչ «հացը և գինին»: «Պետք չէ,— ասում են նրանք,— հաղորդվել հացով և գինով»:

13. Հայեցում են նաև պատվական խաչը, ասելով, թե «Խաչը ինքը Քրիստոսն է, պետք չէ երկրպագել փայտը, քանզի նա անիծյալ գործիք է»¹¹⁸:

14. Մերժում են մարգարեներին և մյուս սրբերին, նաև մեծ առաջին առաքյալ սուրբ Պետրոսին, բոլորից շատ նրան են վատաբանում և նրանից խորշում¹¹⁹ ասելով, թե սրանցից և ոչ մեկը չի պատկանում ընտրյալների թվին:

15. Երբ մեզ հետ են խոսակցության բռնվում, իրենց ժողովարանները այլաբանորեն կաթողիկե եկեղեցի են անվանում, բայց իրենց շրջանում աղոթարան:

16. «Մկրտություն» ասելով հասկանում են Ավետարանի ասույթները, ինչպես որ Տերն է ասում, «Ես եմ ջուրը կենդանի»¹²⁰:

17. Ահա նման և բազում այլ դեպքերում այդպես այլաբանորեն են արտահայտվում՝ երբ բացահայտվեն կամ անել վիճակում գտնվեն: Բայց պետք է նրանց հետ մշտապես խելամիտ և պարզիպարզո բանավիճել, քանզի կեղծիքը նրանց համար միշտ պատրաստ է, իրենց սեփական օրենքն է, հատկապես երբ նեղ դրության մեջ են ընկնում: Նրանցից ինչ էլ պահանջեն կամ ստիպեն որ ասեն, խաբեությամբ կկատարեն, այդ բանի համար իրենց շրջանում անմեղ են համարվում:

18. Քանզի Մանին նրանց հենց այդպես էլ ավանդեց: Նա ասաց. «Ես անգութ չեմ Քրիստոսի նման, որն ասաց. «Ես որ ուրասցի զիս առաջի մարդկանց, ուրացայց եւ ես զնա»¹²¹: Ես ասում եմ. «Ով մարդկանց առջև ինձ ուրանա և կեղծիքի օգնությամբ ապահովի իր փրկությունը, որպես ինձ չուրացողի, սիրով, առանց

պատասխանատվության ընդունում եմ և՛ կոչը, և՛ կեղծիքը, դա համարում եմ
 հոգուտ ինձ արված խոստովանություն»:

19. Նրանք նմանապես մերժում են մեր երեցներին և մնացած հոգևորականներին,
 իրենց հոգևորականներին անվանում են սինեկղեմոսներ և նոտարներ, որոնք և՛
 հանդերձանքով, և՛ կենցաղավարությամբ, և՛ կյանքի մնացած բոլոր պայմաններով
 իրենցից չեն տարբերվում:

20. Նրանք աղավաղված ունեն Ավետարանի և (Պողոս) առաքյալի բոլոր
 ասույթների (իմաստը), դրանք հակասում են մերիններին: Նրանք այնպիսի
 մեկնություն են տալիս դրանց, որ հարմարվեն իրենց գաղափարներին: Ինչպես
 ասվեց, այդ (ասույթները)՝ գրությամբ բառացիորեն նույնն են, ինչ մերինները, բայց
 իմաստն աղավաղած, ինչպես այդ մասին ավելի հստակ ասել եմ իմ
 հանգամանալից շարադրանքի մեջ¹²²:

21. Անհրաժեշտության դեպքում երկրպագում են մեր Ավետարանին, բայց ոչ նրա
 վրա եղած խաչին, այլ Գրքին, ասելով, «Քրիստոսի խոսքերն են, դրանք ենք
 երկրպագում»:

22. Նրանցից ոմանք հիվանդանալու կամ այլ ցավ զգալու դեպքում, խաչն իրենց
 վրա են դնում և երբ ապաքինվեն, ջարդում են այն և կրակը գցում այրելու համար,
 կամ էլ տրորում են:

23. Նրանցից ոմանք իրենց երեխաներին մկրտում են իրենց մոտ գերի ընկած մեր
 երեցների ձեռքով: Ուրիշներն էլ աննկատ մեր ուղղափառ եկեղեցին են մտնում և
 հաղորդվում աստվածային խորհուրդներին, պարզամիտներին է՛լ ավելի խաբելու
 համար:

24. Ահա գործի դնելով այդպիսի խորամանկություն ու կեղծիք, նրանք մասնակից
 են դառնում ամեն տեսակի անառակության ու պղծության, առանց խտրության ու
 վախի խառնակվում են երկու սեռի ներկայացուցիչների հետ: Ասում են, որ
 նրանցից ոմանք միմիայն իրենց ծնողներից են քաշվում:

1. Անունը հայտնի չէ:

2. «Գիրք սաղմոսաց», սաղմոս ՃԽԵ (ՃԽԶ), 8 (այսուհետև՝ սաղմոս):

3. «Պաղոսի առաքելոյ առ Եփեսացիս թուղթ», Դ, 6 (այսուհետև՝ Եփես.):

4. Հմմտ. սաղմոս Զ (ՁԱ), 11:

5. Բուլղարիան քրիստոնեությունն ընդունեց 865 թ., ցար Բորիսի օրոք (852—889), որը քրիստոնյա դառնալուց հետո իր ժամանակակից բյուզանդական կայսեր անունով կոչվեց Միքայել:

6. Բյուզանդական հեղինակները ջանում են ցույց տալ, որ պավլիկյան աղանդը III դարում ծագած և բազում դարեր բյուզանդական հասարակությանը հուզած մանիքեության վերածնունդն է: Դրանով նրանք ոչ միայն աշխատում էին ժողովրդական զանգվածներին հեռացնել նորահայտ աղանդից (կայսրությանն հաջողվել էր դարերի ընթացքում հեղինակագերծել մանիքեությունը), այլև պավլիկյանների դեմ օգտագործել մանիքեցիների դեմ գրված ողջ գրականությունը, նրանց դեմ կիրառել մանիքեցիների դեմ հրապարակված օրենքները:

7. Բյուզանդական աղբյուրներում հռոմայեցի են կոչվում հույները, մեր հասկացողությամբ՝ բյուզանդացիները, իսկ նրանց երկիրը, Բյուզանդական կայսրությունը՝ Ռոմանիա:

8. Նկատի ունի Վասիլ I-ի որդիներ Կոստանդինին և Լևոնին, որոնք հոր կենդանության օրոք, նրա թագավորության սկզբում կայսերակից հոջակվեցին:

9. Նկատի ունի Վասիլ 1-ին (887—886):

10. Այժմ Դիվրիզի՝ Թուրքիայում:

11. Այսինքն՝ Բուլղարիայում:

12. Բառացի՝ նախագահ, այստեղ՝ կրոնապետ, տվյալ դեպքում արքեպիսկոպոս:

13. Այսինքն՝ հոգևորականը:

14. Նկատի ունի Քրիստոսին:

15. Հմմտ. «Աւետարան ըստ Յովհաննու», Ժ, 11 (այսուհետև՝ Հովհ.):

16. Հմմտ. «Մարգարեութիւն Եսայեայ», ԿԲ, 1 (այսուհետև՝ Եսայի):

17. Բ Կորնթ., Բ, 11:

18. Հմմտ. Եսայի, ՄԹ, 5:

19. Կրճատում ենք 18—35 պարբերությունները, որոնք զուտ դավանաբանական, բանավիճային բովանդակություն ունեն, որտեղ հեղինակը Սուրբ Գրոց բազմաթիվ վկայություններով «հաստատում է» Մարիամի աստվածածին և կույս լինելը, խաչի սրբությունը, և այլն:

20. Միջնադարում հույներն իրենց հռոմայեցի (հայերեն՝ հռոմ) էին անվանում, քանզի «հելլեն»-ը կորցրել էր իր նշանակությունը: Միջնադարում «հելլեն» նշանակում էր հեթանոս:

21. Հովհ., Ե, 37:

22. Նկատի ունի պավլիկյանների դեմ գրած իր «ճառերը»:

23. «Թուղթ Պետրոսի երկրորդ», Գ, 14 — 16:

24. Հմմտ. «Աւետարան ըստ Մատթեոսի», ԻԶ, 3 (այսուհետև՝ Մատթեոս):

25. Նկատի ունի պավլիկյանների դեմ գրած իր «ճառերը»:

26. Կրճատում ենք 46—82 պարբերությունները, որոնք կապ չունեն պավլիկյան շարժման պատմության հետ: Պետրոս Միկիլիագին պավլիկյանների աղանդը մանիքեության վերածնունդ համարելով, հիշյալ պարբերություններում տալիս է մանիքեցիների պատմությունը ըստ Կյուրեղ Երուսաղեմացու (*Catech. VI, Migne, Patr. graeca, t. 33, col, 573—601*), Սոկրատ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմության (*Migne, Patr. graeca, t. 67, col, 136—140*), և Եպիփան Կիպրացու (*De menstiris*):

27. Մանիքեության հիմնադիր: Մահապատժի ենթարկվեց պարսից արքա Վարահրան I-ի կողմից 276/277 թթ.:

28. Ֆանարիան գտնվում էր Կողոնիայի և Արմենիակների բանակաթեմի միջև, Իրիս (Եջիլ-Երմակ) և Լյուկոս (Կելկիտ-Ըրմակ) գետերի միջև:

29. Իմա՝ Սատանայի:

30. Պետրոս Միկիլացին կապում է հունարեն *ἐπιπέλω* «ցանել» բայի հետ: Բացառված չէ, որ տեղանվան մեջ Սպերն է թաքնված:

31. «Աւետարան ըստ Ղուկասու», ԺԹ, 27 (այսուհետև՝ Ղուկաս):

32. «Պաւղոսի առաքելոյ առ Հռովմայեցիս թուղթ», Ա, 30 (այսուհետև՝ Հռոմ.)

33. Մատթեոս, ԻԴ, 24:

34. Կոստանդինոս ու Լևոնը Վասիլ I-ի որդիներն էին, որոնք հոր կենդանության ժամանակ կայսերակից օժվեցին, Կոստանդինը 867 թ. նոյեմբերի 5-ի և 868 թ. փետրվարի 12-ի միջև, իսկ Լևոնը՝ 870 թ. հունվարի 6-ին: Վասիլի մահից հետո թագավորեց Լևոնը՝ որպես Լևոն VI (886՝—912): Կոստանդինը վախճանվել էր դեռևս 879 թ.:

35. Պետրոս Միկիլիացին պարզապես հաճոյաբանում է: Չէ՞ որ ինքը Պետրոսը արդեն ցույց էր տվել, որ բյուզանդական կայսրերը պավլիկյաններին հալածում էին դեռևս VII դարից:

36. Բառախաղ՝ *βασις* (հիմք) և *λεία* (հարթ), որով ստացվում է *βασιλεία*: Օգտագործված է դեռևս Բարսեղ Կեսարացու համար:

37. «Օգոստոսը» կայսր բառի հոմանիշն է:

38. Նկատի ունի 46—86-րդ պարբերությունները, որոնց մեծ մասը մանիքեցիներին է վերաբերում:

39. Հերակլ կայսր (610—641):

40. Նկատի ունի Կոստաս II-ին (641 — 668):

41. Անկասկած Մանանադի գավառն է, որտեղ հետագայում տարածվեց թոնդրակեցիների աղանդը: Հմմտ. Արիստակես Լաստիվերոցի, Պատմություն, գլ. ԻԳ:

42. Տե՛ս Բսավրացիների «Էկլոգա» դատաստանագրի 17-րդ տիտղոսի 52-րդ հոդվածը:

43. Վալենտինոսի և նրա գաղափարների մասին խոսում է Կյուրեղ Երուսաղեմացին:

44. Միլվանոսի փոխարեն գրում է Սալուսնուս: Բառախաղ, հունարեն սալոս նշանակում է «հիմար, խելագար», իսկ անուս՝ «անխելք, անմիտ»:

45. Նախապես մտնում էր Առաջին Հայքի մեջ: Այժմ Շապին Գարահիսար՝ Թուրքիայում:

46. Այդպես էին կոչվում կայսեր մերձավոր մարդիկ, պալատականները, որ զբաղված էին գլխավորապես դիվանագիտությամբ ու ներքին անվտանգության հարցերով: Համապատասխանում են նախկին «մագիստրիանոսներին»: Նրանց հիշում է նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ «վասլիկոս» ձևով (տե՛ս «Պատմութիւն Հայոց», էջ 284 — 285):

47. Սաղմոս է, 16, 17:

48. Սորոս հունարեն նշանակում է «կույտ»: Բայց գուցե տեղանվան տակ

թաքնված է հայերեն «Ձոր»-ը, որ բազում տեղանուններին կից է հանդես գալիս:

49. Բառացիորեն վերցրել է «Ֆիզիոլոգոս» կոչված աշխատությունից: J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense complectus sanctorum patrum scriptorumque ecclesiasticorum anecdota hacbenus opera*, t. III, Parisiis, 1855, p. 352. Միջնադարում թարգմանվել է հայերեն «Բարուախոս» վերնագրով (տե՛ս Н. А. Март, *Сборник притч Вардана*, часть III, С.-Петербург, 1894, էջ 129—175):

50. «Պաւղոսի առաքելոյ թուղթ առ Կողոսացիս», Ա, 16—17 (այսուհետև՝ Կողոս):

51. Հուստինիանոս II (685—695, 705 — 711):

52. Պողոս առաքյալի մի աշակերտի անունն է:

53. Բնագրում՝ բառախաղ, «Ատել» և «պղծություն» բառերը հունարենում նույն կերպ են հնչում:

54. Բառախաղ: Տիմոթեոս նշանակում է «աստծո պատիվ», իսկ «Թիմոթեոս»՝ «աստծո ցասում»:

55. «Պաւղոսի առաքելոյ թուղթ առ Եբրայեցիս», Զ, 20 (այսուհետև՝ Եբբ.):

56. Հմմտ. Հովհ.: Դ, 10—11:

57. Տիմոթեոսը պարզապես արտասանել է «Ուրացման բանաձևերը», որ եկեղեցին պարտադրում էր աղանդավորներին արտասանել, երբ նրանք «դարձի» էին գալիս: Այդպիսի «բանաձևեր» պահպանվել են:

58. Նշանակում է «կնիք»: Դրվում էր պաշտոնական, հատկապես պատրիարքական փաստաթղթի տակ: Հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում:

59. Ժանտախտը Բյուզանդական կայսրությունում տարածվել էր 748 թվականին:

60. Աֆրոնիտոս նշանակում է «անմիտ, հիմար»: Բառախաղ է: Ինչպես կտեսնենք, Հովսեփն ստացել էր Պողոս առաքյալի աշակերտ Էպաֆրոդիտոսի անունը:

61. Հովհ., Ժ, 12:

62. Մեր կարծիքով Գրիգոր Մամիկոնյանը (մանրամասն տե՛ս Р. М. Бартиян, *Источники для изучения истории павликианского движения*, Ереван, 1961, էջ 48):

63. Քաղաք Առաջին Գալատիայում:

64. Հմմտ. Մատթեոս, Է, 15:

65. «Պաւղոսի առաքելոյ առ Փիլիպեցիս թուղթ», Գ, 18 (այսուհետև՝ Փիլիպ.):

66. Հմմտ. «Պաւղոսի առաքելոյ առ Տիմոթեոս երկրորդ թուղթ», Դ, 4 (այսուհետև՝ Տիմ.):

67. Եբր., Ժ, 29:

68. Հովհաննու ավետարանում Մխիթարիչ (Պարակլետոս) է կոչվում Սուրբ Հոգին, որին Քրիստոսը խոստանում է իր աշակերտներին (Հովհ., ԺԴ, 16, 26, ԺԵ, 26, ԺԶ, 7):

69. Հռոմ., Բ, 11:

70. Ա Տիմ., Բ, 4:

71. Բ. Կորնթ., Բ, 17:

72. Մատթեոս, ԻԵ, 12, Հմմտ. Ղուկաս, ԵԳ, 25, 27: 776

73. «Գործք առաքելոց», ԺԹ, 13 — 14:

74. Հմմտ. Մատթեոս, Ի, 13 և Ղուկաս, ԺԶ, 25:

75. Մատթեոս, Ը, 11 — 12:

76. Հմմտ. Հռոմ., Թ, 4:

77. Հմմտ. Մատթեոս, ԺԵ, 26: Մարկոս, Է, 27:

78. Հմմտ. Սաղմոս Ե, 10:

79. Մատթեոս, Է, 23:

80. Իրենե կայսրուհի (780 — 802):

81. Թեոփիլոս կայսր (829—842):

82. Հմմտ. Բ Թեսաղ., Բ, 3:

83. Այստեղ նշանակում է «քահանաների սպասավորներ»:

84. Մատթեոս, Ժ, 23:

85. Մատթեոս, Զ, 22:

86. Ղուկաս, ԺԸ, 10 — 13:

87. Հմմտ. Բ Կորնթ., Ժ, 18:

88. Մատթեոս, ԺԵ, 14:

89. Հմմտ. Գաղատ., Դ, 9:

90. Հմմտ. Բ Թեսաղ., Բ, 3:

91. Հմնտ. Բ Կորնթ., Է, 1:

92. Մատթեոս, ԻԸ, 20:

93. Կորնու., Բ, 5:

94. Բ Կորնթ., ԺԳ, 12:

95. Հովհ., Ե, 18:

96. Ղուկաս., ԺԳ, 11, ԺԸ, 14: Հմնտ. Մատթեոս, ԻԳ, 12:

97. Հովհ., Ը, 54:

98. Հմնտ. Մարկոս., Գ, 29 և Մատթեոս, ԻԳ, 12:

99. Հմնտ. Հովհ., ԺԲ, 43:

100. Մատթեոս, Ե, 28:

101. Մատթեոս, Ե, 28:

102. Նույն տեղում, ԺԲ, 34:

103. Նոր Կտակարանում «սինեկղեմոս» են կոչվում Պողոս առաքյալի ուղեկիցները (Գործք առաքելոց, ԺԹ, 29):

104. Միքայել I Ռանդաբե (811 — 813):

105. Լևոն V Հայկազն (813—820):

106. Այժմ Նիքսար՝ Թուրքիայում:

107. Նշանակում է «անկայուն», մի տեղում չմնացող: Բացառված չէ, որ հայերեն «հաստատ, հաստատուն» բառն է, որ վերցված է Պողոս առաքյալի թղթերից.

«Այսուհետեւ ողջ լերուք, հաստատուն կացեք, եւ Աստուած խաղաղութեան եղիցի ընդ ձեզ» (Բ Կորնթ., ԺԳ, 12):

108. Թարգմանաբար նշանակում է «Միաձեռնյան»: Արաբերէն ալ-Ակտայի հունարէն թարգմանությունն է: Խոսքը Մելիտենէի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտայի մասին է, որին Թեփանեսի Շարունակողը կոչում է Ամեր և Ամբրոն: Նա Ամբրոն է կոչվում և բյուզանդական «Դիզենիս Ակրիտաս» էպոսում:

Իր արտացոլումն է գտել նաև քրդական «Ոսկեձեռնյան խան» էպոսում:

Մանրամասն տե՛ս Р. М. Бартикян, *Дигенистика в курдском эпосе о Златоруком хане?*, «Լրաբեր», № 1, 1967:

109. Այժմ Արգուվան՝ Թուրքիայում:

110. Մ. թ. 835 թ.:

111. Մեր կարծիքով Կարապետ անվան փառաբանականն է՝ Կարբիս:

Բյուզանդական էպոսում նա կոչվում է Կարոես:

112. Հայաստան ենք թարգմանում, թեև բնագրում Հոգնակի է՝ Հայաստանները (Հայքերը):

113. Թարգմանաբար նշանակում է «Ոսկեձեռնյան»: Հանդիպում է բյուզանդական էպոսում «Խրիստիերպոս» ձևով:

114. Ինչպես ասել ենք, Պետրոս Միկիլիացին պավլիկյանների դեմ գրել է նաև զուտ դավանաբանական բնույթի ճառեր, որոնք պահպանվել են:

115. Հմմտ. Հովհ., Ժ, 12 — 13:

116. Հմմտ. Եբր., Զ, 20:

117. Հմմտ. Մատթեոս, ԻԱ, 26 — 27:

118. Նկատի ունի Քրիստոսի խաչելությունը, այն, որ Քրիստոսը խաչի վրա մահապատժի ենթարկվեց:

119. «Խորշում» բառից հետո Էսկուրիալի Փ — I—1 ձեռագրում (XI դար) կա հետևյալ հավելումը, «նրան ուրացող անվանելով: Այդ ամենապիղծերը բանի տեղ չեն գնում նրա զոջալն ու արցունքները, ոչ էլ Քրիստոսի, մեր Աստծոն և փրկչի նրա օգտին հարությունից հետո ասված խոսքերը. «Ասացեք ցաշակերտս եւ ցՊետրոս» (Մարկոս, ԺԶ, 7): Այնուհետև. «Միմօն Թօնանու սիրե՞ս զիս. արածեա զոչխարս իմ, արածեա զգառինս իմ» (Հմմտ, Հովհ., ԻԱ, 15 —17), նմանվելով Նավատոսին և նրա

աններողամտությունն ընդունելով: Այդ խայտառակ հավատը դավանողները հանդգնում են հայհոյել Աստծուն և երկնային հորը, ասելով, թե Քրիստոսի՝ մեր Աստծո, մկրտության պահին վանականի սքեմ հագած Սատանան՝ այս աշխարհի իշխանը, երևաց ու ձայնեց. «Ռա է որդին իմ սիրելի» (Մատթեոս, Գ, 17), որ Պետրոս առաքյալը տեսավ վանականի հանդերձանքով ու սքեմով մարդկանց երևացողին: Հենց սրա համար է, որ նրանք ասում են հիշյալ առաքյալին: Սատանայի կողմից իսկապես մթազնվածները ուսուցանում են, որ Աստծո կողմից հրեշտակի միջոցով մարդկանց ցույց տրված և ընձեռված սուրբ սքեմը, որ վանականներս ենք հագնում, Սատանայի կողմից է ցույց տրվել:

120. Հմմտ, Հովհ., Դ, 10:

121. Մատթեոս, Ժ, 33:

122. Նկատի ունի իր «Պատմության» 42—44, 79—81, 95—97, 138 պարբերությունները:

VI

ԱՄՈՐԻՈՆԻ 42 ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ՎԱՐՔԸ

Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ բյուզանդա-արաբական պատերազմների թատերաբեմը դարձավ նաև Թեոփիլոսի ծննդավայր

Ամորիոն քաղաքը, որը 838 թ. սեպտեմբերի 24-ին գրավվեց և կործանվեց խալիֆա Մոտասսեմի կողմից: Դա խալիֆայի պատասխանն էր Թեոփիլոսի կողմից Կոմմագենեի Սոգոպետրա (Ջապետրա) քաղաքի կործանման համար: Ամորիոնում արաբների ձեռքն ընկան բազմաթիվ ռազմագերիներ, այդ թվում և բյուզանդական 42 նշանավոր բարձրաստիճան զինվորականներ և քաղաքական դեմքեր, որոնք տարվելով Բաղդադ, բանտ նետվեցին, իսկ 845 թ. գլխատվեցին: Նրանց թվում էր և Կողոնիայի դուքս Կալլիստոսը, որը արաբների ձեռքն հանձնվեց 838 թ. դեպքերից հետո՝ պավլիկյան պարագլուխ Կարբեասի կողմից: «Ամորիոնի 42 նահատակների վարքը», որից հատվածներ ենք բերում թարգմանաբար, մեր նյութի համար կարևոր է այն տեսակետից, որ ավելի ստույգ է դարձնում Կարբեասի ապստամբության ժամանակը (IX դարի 30-ական թվականների վերջ կամ 40-ական թվականների սկիզբ, այնինչ Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալներով ապստամբությունն ավելի ուշ ժամանակ է ցույց տրված):

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. В.

Васильевский и П. Никитин, Сказания о 42 Аморийских мучениках и церковная служба им. «Записки Императорской Академии наук», серия VIII, т. VII, № 2, -С.-Петербург, 1905.

Էջ Դ. 27

(... Մահվան մահիճում Թեոփիլոսը¹ իր հարազատներին կտակ է թողնում այն մասին, որ Կողոնիա ուղարկված փառավորյալ Կալլիստոսը մնա տեղում և վարի դուքսի պաշտոնը...):

Էջ Դ. 29

«... (Կալլիստոսը Կողոնիայում) տեսնում է, որ որոշ աստիճանավոր անձինք տառապում են մանիքեցիների² աղանդով: Սկզբում նա նրանց հորդորում է, կոչ է անում, խնդրում հեռանալ այդ պիղծ աղանդից՝ նրանց պարզ ցույց տալով անաչառ Աստծո սարսափելի դատաստանը, հավիտենական դժոխքը, անմար հուրը, որ Աստված պատրաստել է Սատանայի և նրա դևերի համար, բոլոր նրանց համար, ովքեր մերժում են Նրա սուրբ հոգով ճշմարիտ և ոչ երևակայական մարդեղացուրը կույսից՝ ի փրկություն և ի վերստին կոչումն մարդկության: Երբ նա տեսավ, որ նրանք

ավելի նախանձախնդրությամբ են պաշտպանում խաբեությունն ու չեն ուղղվում, հրաժարվեց նրանց հետ մտերիմ լինելուց: Դրա համար ահա այդ վատթարներից վատթարները և մոլեգնության անունը կրողները³, այդ բարերարին, իրենց երկրի այդ պիտանի և հեզ առաջնորդին, իշխանին ու սասարին, Աստծո կողմից հանդես եկողին, ո՛վ հիմարություն, թաքուն ու նենգ կերպով մտածեցին թշնամիների ձեռքը հանձնել: Իրենց թշվառական հողում հղացան և արդարի դեմ նենգամտությունը երկնեցին, ինչպես Հուդան անօրեն մատնությունը: Թշնամիների դեմ ունեցած մի ընդհարման ժամանակ նրան հանձնում են իրենց աղանդակից մանիքեցիներին, որոնք իրենց ամբարշտությամբ հրաժարվել էին քրիստոնյաների ավանդույթներից ու երկրից, ենթարկվել էին Հագարից ծագող արյունարբու ցեղերին... Խաղաղության մարդը, բարեպաշտության զորավիգ Կալլիստոսը, համաձայն Աստծո սահմանածի, նույն նենգ եղանակով, ինչ իր Տերը, մատնվում է ամենաթշվառական Կարբեասի իշխանության ներքո գտնվող ապստամբների ձեռքը: Սկզբում նրան և նրա փոքրաթիվ ծառաներին դատապարտում են բանտարկության և երկաթե կապանքների: Նա քաջաբար տարավ այդ փորձությունները և ասում էր. «Եթե Քո անվան համար, Տե՛ր, մահվան ստվերի միջով անգամ ընթանամ, չեմ երկյուղի փորձություններից, քանզի Դու ինձ հետ ես»:

Հագարացիների ցեղապետն⁴ իմանալով նրա մասին, իսկույն կարգադրում է նրան կապանքների մեջ Աստրիք տանել, երանելիի մտերիմներ, Քրիստոսի քաջ մարտիբոսներ Թեոդորոսին, Կոստանդինին, Թեոփիլոսին և Բաստեսին միանալու: Այդ մարդիկ վեց տարի էր, ինչ Ամորիոնի առումից հետո բանտում, կապանքների մեջ, սովից ու գետնին պառկելուց տառապում էին... Ահա քրիստոնյա զորավարներին է միանում Քրիստոսի կամքով Կողոնիայի դուքսի պաշտոնը վարած մարդը...»:

Էջ Ը, 52

«... Քառասուներկու սուրբ մարտիբոսները նահատակվեցին 6353 թվականի մարտի 6-ին, ինդիկտոնի 6-րդ տարին, երբ հռոմայեցիների վրա թագավորում էին Միքայելը, Թեոդորան և Թեկլան...»⁵:

1. Բյուզանդական Թեոփիլոս կայսրը (829 — 842):

2. Իմա՝ պավլիկյանների

3. Բառախաղ, մանիքեցի անունը բխեցնում է հունարեն «մանիա»՝ մոլեգնություն բառից:

4. Իմա՝ խալիֆան:

5. Մ. թ. 845 թ. հիշյալ անձնավորություններն են. Միքայել III կայսրը (842 — 867), նրա մայրը՝ հայագի Թեոդորան (842—856) և Թեոփիլոսի ու Թեոդորայի դուստր Թեկլան:

VII

ՀՈՎՍԵՓ ԳԵՆԵՍԻՈՍ

Կոստանդին VII Օիրանածինի ժամանակակիցն էր և բյուզանդական արքունիքում բարձր դիրք ուներ: Նրա պատմական երկը, որ վերնագրված է

«Թագավորություններ», գրված է 944— 959 թթ. միջև և բաղկացած է չորս գրքից: Այն ընդգրկում է Լևոն V Հայկազնից մինչև Վասիլ I Մակեդոնացի կայսեր մահն ընկած դեպքերի պատմությունը, այն է՝ 813 — 886 թթ.: Օգտագործել է Գեորգ վանականի աշխատությունը, Իգնատիոսի աշխատասիրած Նիկեփոր պատրիարքի կենսագրությունը, Նիկետաս Պափլագոնացու շարադրած Իգնատիոսի կենսագրությունը, Թեոփանեսի Շարունակողի օգտագործած աղբյուրները, ինչպես և բանավոր ավանդություններ ու պատմություններ:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. *Genesii Regum, ex recognitione Caroli Lachmani, Bonnae, 1834.*

Գիրք Բ, էջ 33

«...Նա¹ հազարացիների հետ դաշինք է կնքում՝ նրանց առաջնորդի² գիտությամբ, Անտիոքի պատրիարք Հորի³ ձեռքով կայսերական թագ կապում և հազարացիներից, հնդիկներից, եգիպտացիներից, ասորեստանցիներից, մարերից, աբազգներից, գելսերից, իբերներից, կաբիրներից, ալավներից, հոներից, վանդալներից, գետերից, Մանիի պիղծ աղանդը դավանողներից, լագերից, ալաններից, խալդերից, հայերից և այլ տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներից հսկայական զորք հավաքելով, տիրում է համայն Արևելքին, իսկ

վերջում ողորում թրակիայի շրջանները, փորձում գրոհով տիրանալ
Բյուզանդիոնին...»:

Գիրք Դ, էջ 115

«...Մեր գլխին թափվեցին նաև Տեֆրիկեից եկող փորձանքնե-

րը: Այդտեղի չարագործները օգտվեցին և ցամաքում, և ծովում հազարացիների դեմ մղվող պատերազմում մեր զբաղվածությունից: Մակայն կայսրը Աստծո օգնությամբ և զորավարների հմտությամբ հաղթահարեց այդ ամբարտավաններին...»:

Գիրք Դ, էջ 120 — 126

«... Տեֆրիկեի աղանդավորների՝ Պողոս Մամոսասոցու, Կուբրիկոսի, Մոնտանոսի և այլ տարբեր աղանդապետների հետևորդների դեմ հաղթանակ տարվեց: Սրանք անցյալում շատ էին ամբարտավանացել, բայց հետագայում Աստծո հզոր բազկի և կայսեր⁴ բազում աղոթքների ու հսկումների օգնությամբ հաղթահարվեցին: Կայսրը նրանց վրա արշավեց երկու անգամ: Առաջին անգամ նա համայն շրջանները գերեվարությամբ ու հրկիզմամբ ամայացրեց, այնուհետև որոշ ժամանակ պատերազմ մղեց Տեֆրիկեի դեմ: Անհաջողության մատնվելով, նա վերադարձավ մայրաքաղաք և մտնելով իր իսկ կառուցած Հրեշտակապետաց տաճարը, սրտակոտոր ու հոգեբուխ պաղատեց նրանց, որպեսզի նախքան մեռնելը իրեն արժանացնեն տեսնելու Տեֆրիկեի կործանումը: Դրանից հետո նա բազում զորքերով դարձյալ արշավեց նրանց դեմ, մեծ կորուստներ պատճառելով: Այդ ընթացքում (աղանդավորների) գլխին երկնքից թափվեց ամենասարսափելի որոտ, այդ որոտից Տեֆրիկեի տները երերացին, բնակիչները զարհուրած, ենթադրելով, որ դա աստվածուստ է, իրենց դեմ է ուղղված, մի մասը կայսեր կողմն անցավ՝ ողորմածություն աղերսելով, մյուսն էլ փախուստի դիմեց Ասորիքի խորքերը: Փախուստն այնպիսի ծավալ ստացավ, որ քիչ էր մնացել նրանց քաղաքը մարդաթափ լինի, քաղաք, որին տիրում էր նրա պաշտպան սարսառ Նրիստիսիրը:

Այս ամբարտավանը՝ Կարբեասի և Կայլիստոսի հետ (ինչպես և սրա հայրը⁵), քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց, հասավ մինչև Նիկոմեդիա և Նիկիա, դեռ ավելին, ավարտեց Թրակեսիոն բանակաթեմը, հասավ մինչև Հովհան Աստվածաբանի թեմը, որի տաճարը նրա զինվորները մտցրին իրենց ձիերին և մնացած գումակը՝ լուտանքներ թափելով: Կայսրը, լինելով խաղաղասեր և իսկապես ողորմած, Նրիստիսիրին նամակ է գրում՝ հաշտություն կնքելու կոչով, համաձայն ասույթի. «Շնորհել միմե-

որպէս եւ Աստուած Քրիստոսի շնորհեաց մեզ»⁶, բավարարվել բերածով, ստանալ իրենից ոսկի, արծաթ և հանդերձներ, տալ քրիստոնյաների գերեվարությունն ու կոտորածը: Սակայն լկտին և անհավատը չընդառաջեց խաղաղարար խոսքերին և կայսրին պատասխանեց այսպէս. «Ո՛վ կայսր, եթե կամենում ես մեզ հետ հաշտություն կնքել, հրաժարվի՛ր Արևելքի վրա ունեցած քո իշխանությունից և տիրի՛ր Արևմուտքի վրա, ահա այդ դեպքում կխաղաղվենք քեզ հետ, հակառակ դեպքում կջանանք քեզ գահընկեց էլ անել»: Կայսեր համար պարզ դարձավ, թե ինչ անմիտի հետ գործ ունի, դրա համար լռեց, այլևս նրան պատասխան նամակ չգրեց:

Երկու տարի անց Խրիստիսիրը իր գորքերով դուրս եկավ, հասավ մինչև Անկյուրա քաղաքը, հենց Կոմմատա⁷ և հսկայական ավար ձեռք բերելով՝ վերադարձավ: Միտլերի դոմեստիկոսը⁸ մեկ մղոն հեռավորության վրա նախապատրաստվեց հետապնդելու: Նա երկյուղում էր մոտիկից հետապնդել: Խրիստիսիրը, հասնելով Խարսիանոն⁹ բանակաթեմը, վրան է խփում Ագրանայում, իսկ դոմեստիկոսը՝ Միբորոնում: Նա հրաման տվեց Արմենիականների և Խարսիանոն բանակաթեմերի զորավարներին. «Վերցրե՛ք ձեզ ենթակա զորահրամանատարներին և փորձառու մի քանի հեծյալ, մոտավորապես 12 օրվա պարեն և Խրիստիսիրին հետապնդեցե՛ք մինչև Վաթիոփաքս¹⁰ (վայրը): Եթե նա իր բանակի մի մասը, որին հնարավոր է հաղթահարել, ուղարկի Արմենիականների կամ Խարսիանոն բանակաթեմի (զորքերի) վրա, մեզ տեղյակ պահեցե՛ք, իսկ եթե հեռանա Վաթիոփաքսից, վերադարձե՛ք մեզ մոտ»: Խրիստիսիրը երեկոյան շարժվեց, վրան խփեց ցածրադիր տեղում, իսկ զորավարները բարձրացան լեռան գագաթը և բանակեցին Ջոզոլոնոն կոչվող վայրում: Այն քարքարոտ, դժվարամատչելի, խիտ անտառներով մի վայր է: Հիշյալ զորավարները, երբ հանգստանում էին այնտեղ, զորահրամանատարների միջև տղամարդկանց հատուկ բանավեճ ծագեց, թե ովքեր են ավելի քաջ՝ Արմենիականի բանակաթեմից ծագողները, թե՞ Խարսիանոնի: Երբ խարսիանոնցիք վիճում էին, իրենց քաջարի համարում, չէին ուզում խիզախության դափնիները ուրիշին զիջել, արմենիականները, դիմելով նրանց, ասացին. «Ի՞նչ էք դատարկ վիճում արիության շուրջ: Երկուսս էլ թշնամիների հետ կռվի ենք բռնվելու, հենց այդտեղ էլ

կերևա ով է ավելի քաջ»։ Ջորավարները, լսելով նրանց վեճի մասին, տեսնելով, թե ինչպես այդ վեճը գրգռում է զինվորների եռանդը, ասացին. «Ջանադիր եղե՛ք, ո՛վ զինակիցներ, որպեսզի Աստծո օգնությամբ ջարդ տանք թշնամուն»։ Դրան զինվորները արհաբար պատասխանեցին, «Այո՛, կայսրին տված մեր ամենամեծ երդումով հավաստիացնում ենք ձեզ, որ կովի կրոնվենք նրանց հետ։ Վայրը, որտեղ մենք ամրացել ենք, ամենաանառիկներից է, որտեղից եթե նրանց դեմ կարողանանք որևէ սխրանք գործել, այն մեզ համար մրցանակ կհամարենք, իսկ նրանք մեզ ոչ մի վնաս չեն կարող հասցնել»։ Երկու զորավարները շուրջ վեց հարյուր հոգի առանձնացրին, մնացածներին դրոշներով թողեցին իրենց հրամանատարների վրաններում՝ այսպես կարգադրելով. «Մենք գորքով վագրով կմոտենանք (թշնամուն), երբ մեր վրա շարժվի, մենք կընդունենք մարտը։ Արդ, երբ նրանք հարձակվեն մեր վրա, դուք դիմացից բարձրագույն աղաղակ բարձրացրեք, մեծաթիվ գորքի առկայության պատրանք ստեղծեք, որպեսզի նրանք կարծեն, թե բանակաթեմերի գորքերով սխուլերի դոմեստիկոսն է տեղ հասել»։ Այս խորհուրդը տալով, զորավարները շարժվեցին մոտեցան թշնամիներին և, նախքան արևը ծագելը, թմբկահարությամբ խուժեցին նրանց վրա։ Նրանց մի մասը Խրիստիսիրի հետ...¹¹, իսկ մյուսը գրաստներն էր բեռնաթափում։ Ահա երբ նրանք դրանով էին զբաղված, զորավարները իրենց զորահրամանատարներով նրանց վրա հարձակվեցին և ուժգին «խաչը հաղթեց» գոռալով, մարտականորեն խփեցին թմբուկները։ Անակնկալ հարձակումից սարսափած, նրանք առանց ետ նայելու փախուստի դիմեցին, անգամ չէին էլ նայում, կամ ստուգում, ովքե՞ր են իրենց հալածում։ Չարաչար կոտորվելով Վաթիռիաքսից մինչև Կոստանդնի լեռ կոչվող տեղը երեսուն մղոն տարածության վրա, նրանք հալածական եղան։

Խրիստիսիրը վճռում է մի քանի հոգով փախուստի դիմել։ Նրա ետևից հասնում է գլխարկ հագած Պուլլադեսը¹², այդպիսի նշանավոր անուն ուներ նա։ Անցյալում նա Տեֆրիկեում գերի էր և իր սրամտությամբ Խրիստիսիրի մտերիմն էր դարձել։ (Պուլլադեսը) տեսնելով նրան և ճանաչելով, բարձր գոռաց. «Ահա՛ զորավարները, ահա՛ սխուլերի դոմեստիկոսը»։ Խրիստիսիրը պատասխանեց Պուլլադեսին. «Ո՛վ թշվառական Պուլլադես, ես քեզ որևէ

վատություն արե՞լ եմ: Ընդհակառակը, քեզ շատ լավություններ եմ արել, հեռացի՛ր, ինձ խոչընդոտ մի՛ դարձիր»: Պուլլադեսն ասաց. «Ես գիտեմ, Խրիստիսիր, որ դու ինձ շատ լավություններ ես արել, բայց հույս ունեմ իմ փրկիչ Աստուծով այսօր քեզ փոխհասույց լինելի»: Խրիստիսիրը ձեռնարկելիս հանդիպում է մի փոսի, որի վրայով նրա ձին չէր համարձակվում թռչել և ծառս եղավ: Խրիստիսիրը ուշադրություն չէր դարձնում Պուլլադեսի վրա, նա իր դիմացն էր նայում, որպեսզի փոսի մեջ չգլորվի: Պուլլադեսն աննկատ մոտեցավ և նիզակով խոցեց նրա թևատակին: Նա ստացած վերքից շփոթվեց, այդ պահին ձին գայթեց և նրան իր վրայից ցած գլորեց: Խրիստիսիրի ամենամտերիմ սպասավորը՝ անունը Դիակոնիցես (երջանկահիշատակ Լևոն կայսրը¹³ սրան, երբ նա պավլիկյանների պիղծ աղանդը ուրացավ և բարեպաշտ դարձավ, մենսուրատորի¹⁴ աստիճանը շնորհեց, լատիներեն աստիճանը այդպես է կոչվում), Խրիստիսիրի գլուխը դրեց իր ծնկներին և սկսեց խնամել նրան: Այդ պահին վրա հասան գորավարները, բռնեցին (Խրիստիսիրին) և գլուխը կտրելով, անհապաղ, որպես ընծա աստվածապսակյալ արքա Վասիլիս ուղարկեցին...»:

1. Նկատի ունի Թովմա Գազիրացուն և նրա բարձրացրած ապստամբությունը Միքայել II Թվկատի (820 — 829) դեմ: Գենեսիոսը Թովմային հայազգի է համարում (էջ 8), բայց մի այլ տեղում՝ սկյութ, այսինքն սլավոն:

2. Իմա՝ խալիֆա Մամունի (813—833):

3. Անտիոքի պատրիարք Հոբն աթոռակալել է 813/814 — 844/843 թթ.:

4. Վասիլ I Մակեդոնացին (867—886):

5. Բնագրից պարզ չէ ո՞ւմ հոր մասին է խոսքը՝ Խրիստիսիրի, թե՞ Կալլիստոսի:

6. Եփես., Դ, 32:

7. Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ Բուկելլարների և Անատոլիկոն բանակաթեմերից յոթ շրջան մտան Կապադովկիա բանակաթեմի իրավասության տակ և կազմեցին մեկ տուրմա՝ Կոմմատան:

8. Սպարապետը:

9. Խարսիանոն բանակաթեմի կազմում էին Առաջին Կապադովկիան և Երկրորդ Հայքի հարավային կեսը: X դարում նրա կենտրոնը Կեսարիան էր:

10. Որոշ հետազոտողներ տեղադրում են ժամանակակից Ենի-խանի տեղում, Մերաստիայից հյուսիս-արևմուտք:

11. Այստեղ բնագիրը եղծված է:

12. Հավանաբար, պարսկերեն Փոլադն է (հայերեն՝ պողպատ):

13. Լևոն VI (886—912):

14. Զինվորական աստիճան:

VIII

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ VII ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ

Բյուզանդական կայսր (913—959 թթ.), Վասիլ I Հայկազնի թոռը: Նշանավոր էր հատկապես իր դրական գործունեությամբ: Գրել է բազմաթիվ արժեքավոր երկեր, որոնցից կարևորն են «Կայսրության կառավարման մասին» գործը, իր պապի՝ Վասիլ I-ի կենսագրությունը, որ կազմել է «Թեոփանեսի Շարունակող» պայմանական խորագիրը կրող աշխատության հինգերորդ գիրքը (տե՛ս «Թեոփանեսի Շարունակող» -ի տակ), «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին», «Բյուզանդական կայսրության բանակաթեմերի մասին» աշխատությունները և այլն: Կոստանդին Ծիրանածինը ունեցել է գիտական աշխատողների մի ամբողջ խումբ, որի ջանքերով կազմվել են պատմական, իրավագիտական, երկրագործական, օդերևութաբանական և այլ բովանդակության բազմաթիվ աշխատություններ: Ստորև բերվում է «Բանակաթեմերի մասին» աշխատությունից մի հատված, թարգմանված բնագրի քննական հրատարակությունից. Constantino Porfirogenito De Thematibus. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi (Studi e Testi 160), Citta del Vaticano, 1952.

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ ԿՈՂՈՆԻԱ

Կողոնիան գաղիթափ (վայրում գտնվող) շատ ամուր բերդ է: Այդ քաղաքի անունից էլ ահա շրջանն ստացավ իր հորջորջումը. հույները բարձրադիր և վեր խոյացող վայրերին կոլոնոս էին կոչում: Սա Փոքր Հայքի հողերն է և ծայր առնելով Գրիգոր Մքանչելագործի հայրենիք Նեոկեսարիայում և այսպես կոչված Ճաղատ լեռան մոտ, այն ընդարձակվում է դեպի Արաբրակենացիների քաղաքը՝ հռչակավոր վկա Եվստրատիոսի հայրենիքը, և հասնում է մինչև Նիկոպոլիս և Տեֆրիկե կոչվածը, որը գտնվում էր մանիքեցիների վատահամբավ առաջնորդ Խրիստիսիի և նրանից ավելի ամբարիշտ՝ Կարբեասի իշխանության ներքո, մանիքեցիների, որոնց քրիստոսասեր տեր Վասիլը՝ իմ պապը, մեր կայսրերից բարեբախտն ու ամենաբարեպաշտը գլխովին ոչնչացրեց և դժոխքի

787

տարտարոսներն ուղարկեց: Ահա այսքանը Կողոնիայի մասին: Բնչպես նախապես ասացինք, բանակաթեմը ծագում է Առաջին Հայք նահանգից:

ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ

«Թեոփանեսի Շարունակող» կամ «Թեոփանեսին հաջորդող գրողներ» պայմանական վերնագրով հայտնի է անանուն ժամանակագիրների մի խումբ, որ Կոստանդին VII Ծիրանածինի հրամանով շարունակեցին Թեոփանեսի «ժամանակագրությունը»: Ամբողջ գործը վեց գրքի է բաժանված, որոնցից յուրաքանչյուրը բովանդակում է մեկ կայսրի պատմություն, այն է՝ Լևոն V (813—820), Միքայել II (820 — 829), Թեոփիլոս (829 — 842), Միքայել III (842 — 867), Վասիլ I (867 — 886) և Լևոն VI (886 — 912): Վերջին գրքում շարունակաբար տրվում է Ալեքսանդրի (912—913), Կոստանդին Ծիրանածինի առաջին մենիշխանության (913—920), Ռոմանոս I-ի (920 — 944), Կոստանդին Ծիրանածինի երկրորդ մենիշխանության (944 — 959) և Ռոմանոս II-ի (959—963) պատմությունը: Հինգերորդ գիրքը՝ Վասիլ I-ի կենսագրությունը գրել է անձամբ Կոստանդին Ծիրանածինը, վեցերորդը՝ Թեոդորոս Դաֆնոպատեսը: Վեցերորդը հետագայում է կցվել ամբողջ գործին:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից.
Theophanes Contfhuatus; Chronographin, ex recognilione I. Bekkeri, Bonnae, 1838.

Գիրք Դ, էջ 165—167

«16. Ահա այսպիսի փայլուն հաջողություններ ձեռք բերվեցին Արևմուտքում¹, որոնց համբավը տարածվեց ամենուր: Այդ հաջողություններից թևավորված և կարծես ցանկանալով հաղթական ավելի մեծ հուշարձան կանգնեցնել, նա² փորձ արեց նաև Արևելքի պավլիկյաններին դարձի բերել դեպի բարեպաշտություն, հակառակ դեպքում կոտորել ու ոչնչացնել, մի բան, որ մեր երկիրը բազում փորձանքներով լցրեց: (Կայսրուհին) իշխանավորներից ոմանց ուղարկեց (նրանց անուններն էին Արգիրոսի որդի, Դու-

կասի որդի³ և Սուդալիս⁴), որոնք աղանդավորների մի մասին ցցահան էին անում, սրի քաշում, ուրիշներին էլ ծովահեղձ անում: Կոտորվածների թիվը շուրջ տասը բյուր հոգի էր, նրանց ունեցվածքը գրավվեց և պետական գանձարանը բերվեց ու մոծվեց: Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավարի (նա Թեոդոտոս Մելիսսենոսն էր) մոտ ծառայում էր Կարբեաս անունով մեկը, որ պրոտոմանդատորի⁵ աստիճանն ուներ և դավանում էր ու պաշտում պավլիկյանների հավատքը: Սա, լսելով, որ իր հայրը ցցահան է արվել, այդ բանը գերագույն դժբախտություն համարեց, և գործերը կարգի բերելով, իր հինգ հազար աղանդակիցների հետ փախավ Մելիտենեի այն ժամանակվա ամիրա Ամերի⁶ մոտ, այնտեղից էլ՝ Խալիֆայի, որի կողմից նա փառավոր ընդունելության արժանացավ: Դաշինք կնքելով, նրանք, շատ չանցած, դուրս եկան Հռոմեական կայսրության տարածքը և հսկայական ավար ձեռք բերեցին: (Աղանդավորներն) այնքան բազմացան, որ սկսեցին իրենց համար քաղաքներ կառուցել՝ այսպես կոչված Արդաուսը և Ամարան: Երբ այս անգամ այնտեղ սկսեցին հոսել նույն փորձանքը դավանողների նոր բազմություններ, մի այլ (քաղաքի) կառուցման սկիզբը դրեցին, որը կոչեցին Տեֆրիկե: Այնտեղ հավաքվածներից շատերը, նաև Մելիտենեի (ամիրա) Ամերը, որի անվան տառերը աղավաղելով շատերը Ամբրոն կոչեցին, Տարսոնի (ամիրա) Ալին⁷, վերջապես ինքը, թշվառական Կարբեասը, հարձակումներ գործելով, չէին դադարում անամոթաբար ավերել հռոմայեցիների տարածքը: Սրանցից Ալին, ուղարկվելով Հայաստանի ինչ-որ նահանգը կառավարելու, շուտով այնտեղ իր ողջ բանակի հետ կոտորվում է, իսկ Ամերը իր կառավարչակից Սկլերոսի (նա այդպես էր կոչվում) ախոյանության պատճառով ներքին պատերազմի բռնվելով, արյունաքամ էր լինում, ի վիճակի չէր ուրիշների դեմ մարտնչել: Նրանց վեճը այն աստիճան բորբոքվեց, և այնքան կատաղիորեն էին միմյանց դեմ մաքառում, որ հիսուն հազար հոգուց ավելի կազմող նրանց ռազմական հզորությունից հազիվ տասը հազարը մնաց: Երբ (Ամերը) հաղթահարեց իր հակառակորդին, վերստին հանդգնեց հռոմայեցիների դեմ զենք շարժելու՝ Կարբեասի հետ միասին: Նրանց դեմ դուրս եկավ Պետրոնասը, որն այն ժամանակ դոմեստիկոսի պաշտոնն ուներ: Այդ պաշտոնը Վարդասին էր տրված, բայց քանի որ նա, որպես խնամակալ, զբաղ-

ված էր, այդ պաշտոնի իրական վարումը նա իր եղբոր, Թրակեսիոն բանակաթեմի գորավար Պետրոնասին զիջեց»:

ԳԻՐՔ Դ, էջ 176—177

«23. Վարդասն ամբողջությամբ կլանված էր կայսրության խնամակալի և կառավարչի պարտականություններով: Ամեն ինչից բացի նրան արտակարգ սիրում էին նաև որպես կայսեր ազգականի: Կարծես որպես մրցանակ իր քրոջ դեմ տարած հաղթանակի⁹, նա ստացավ նաև կուրապաղատի պատվաստիճանը և ազնվամազը դեռ նոր բուսնող Միքայելի¹⁰ հետ ամբողջ գորքով պատերազմի գնաց իսմայելացիների¹¹ և արդեն հիշված Ամերի դեմ: Ուրք դնելով թշնամու տարածքը, պաշարում են Մամոսատ¹² կոչվող անառիկագույն քաղաքը: Այստեղ նրանք համոզվեցին, որ գործ ունեն ոչ թե Թեոդորայի, այլ շատ խորամանկ մարդկանց հետ: Պաշարման երրորդ օրն էր, շաբաթվա օրերի առաջինն ու գլխավորը¹³, (հռոմայեցիները) պետք է կատարեին սուրբ հաղորդության խորհրդի արարողությունն ու հաղորդվեին, բայց այդ բանն անում էին առանց առնելու նախազգուշական միջոցները, կամ էլ անփորձ լինելով բանի տեղ չէին դնում քաղաքում պաշարվածներին, ենթադրելով, որ նրանցից և ոչ ոք չի հանդնի ձեռք բարձրացնել հռոմայեցիների կայսեր վրա: Ահա աստվածային խորհրդին հաղորդվելու պահին (թշնամիները) քաղաքի ամեն տեղից զենքերով դուրս թռան: Հնարավոր չէր տեսնել մի հռոմայեցու, որ փախուստի չէր դիմում: Ինքը՝ Միքայելը, հազիվ ձի նստելով, առանց մարտ տալու փախուստի դիմեց և մի կերպ փրկվեց, տեղում թողնելով և զրահները, և սպասարկող անձնակազմը: Ասում են, թե այնտեղ աչքի ընկավ նաև նախապես հիշատակված Կարբեսարը՝ Տեֆրիկեի կառուցողը: Նա կոտորեց ոչ միայն բազում հասարակ զինվորների, նա զերի վերցրեց մեծամեծ գորավարների՝ Ցանգոտուբոս Աբեսալումին, Սիոն պալատի նոսին և այլ, շուրջ հարյուր փոխգորավարների ու տուրմարիների¹⁴: Հիշյալ գորավարները պատերազմից հետո բանտ նետվեցին, նրանց ազգականները նրանց համար, որպես փրկագին, Կարբեսասին բազում դրամ ուղարկեցին: Երբ այդ դրամը Կարբեսասն իր ձեռքը վերցրեց, իսկույն հարցրեց Սիոնին, ինչպիսի վերաբերմունք ունի դեպի սեռական հարցերը, կարողանո՞ւմ է արդյոք: Երբ Սիոնը բացասա-

կան պատասխան տվեց, Կարբեասը նույն հարցով դիմեց Աբեսալումին, որը, տեսնելով նրա վատթարությունն ու ստորությունը, բայց գուցե և իրականում դա այդպես էր, դրական պատասխան տվեց, ասաց, թե կարողանում է: Կարբեասն ասաց նրան. «Դու ազատվում ես կապանքներից» և նրան ազատ արձակեց, իսկ դիմելով Սիռնին ասաց, թե «Աստված չի ուզում, որ դու բանտից ազատվես»: Նրա փրկության համար իրեն տրված գումարը հանձնելով նրան, բանտ նետեց, որտեղ էլ նա ավանդեց իր հեզին...»

Գիրք Ե, 266 — 276, 312 — 313

«37. Ահա կարգի բերելով քաղաքի գործերը և ազատվելով այլ հոգսերից¹⁵, գարնան սկզբին նա զինվեց և գլխավորեց բանակը, ցանկանալով որպես իսկական արքա հարազատ ժողովրդի համար իրեն վտանգների ենթարկել. նա կամովին իր վրա վերցրեց տառապանքների ու չարչարանքների բեռը՝ հպատակ ժողովրդի ապահովության համար: Այն ժամանակները Տեֆրիկեի առաջնորդը, որին Խրիստիիր էին անվանում, իրեն քաջ ու խոհեմ մարդ համարելով, դաժան փորձությունների էր ենթարկում հռոմայեցիների երկիրն ու մարդկանց, ամեն օր գերելարում բազում գյուղացիների և այդ առթիվ անչափ փքվել էր ու գոռոզացել: Ահա այդ փքվածն ու ամբարտավանը չհամարձակվեց բացահայտ դիմադրել իր վրա արշավող քաջ զորքին, դիմադրել խիզախ ու խոհեմ կայսրին: Նա նահանջեց՝ մտադիր լինելով պաշտպանել և ամրացնել իր քաղաքը միայն: Կայսրը ոչ մի խոչընդոտի չհանդիպելով, ասպատակեց, գրավեց, ավերեց ու հրկիզեց Խրիստիիրին ենթակա բոլոր շրջանները և ավանները, ձեռք բերեց անհամար ավար ու գերիներ: Նա հարձակվեց հենց Տեֆրիկե քաղաքի վրա, փորձեց նետաձգությամբ ու ոչ երկարատև պաշարմամբ գրավել այն: Բայց ավելի երկարատև պաշարման մտքից նա հրաժարվեց, որովհետև համոզվեց, որ դժվար է քաղաքը գրավել — պարիսպներն ամուր էին, պաշտպանվող բարբարոսներն անթիվ, ապա նաև առատ պարենով ապահովված: Այդ բոլորից բացի իր մեծաքանակ զորքը կարճ ժամանակվա ընթացքում շրջանն ամբողջությամբ ամայացրել էր և ողջ պարենը գրեթե սպառել: Վասիլը ավերակ դարձրեց Տեֆրիկեի շուրջը գտնվող Աբարա, Սպաթե և մի քանի այլ ամրոցներ և վերցնելով իր ոչ մի կորուստ չկրած ամբողջ զորքն ու ձեռք բերած մե-

ծաքանակ ավարն ու գերիներին, որոնց մասին խոսք եղավ վերևում, վերադարձավ:

38. Իսմայելացիների Տարանտա կոչվող մյուս քաղաքը, Տեֆրիկեի մեծ կոտորածը տեսնելով, կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց խաղաղություն աղերսելով և առաջարկելով դաշնակցել նրա հետ: Ամենահզոր կայսրը ինչքան որ դիմադրություն ցուցաբերողների հանդեպ խիզախություն էր ցուցաբերում, այնքան էլ զիջողականություն՝ ենթարկվողներին: Նա ընդառաջեց դեսպաններին, խաղաղություն խնդրողներին խաղաղություն պարզեց և նրանց այսուհետև թշնամիներից դաշնակից դարձրեց: Այդ բանից հետո շատերը, այդ թվում և Կուրտիկիոս անունով մի հայ, որն այն ժամանակ տիրում էր Լոկանային և շարունակ ասպատակում էր հռոմեական երկրի ծայրագույն շրջանները, դիմեց կայսրին, նրան հանձնեց իր քաղաքը, զենքերը և իր ժողովրդին, հպատակվեց ինքնակալին. նա հիացել էր քաջ, միաժամանակ բարի, հզոր, բայց նույն ժամանակ արդար կայսեր վրա:

39. Քանի դեռ թշնամիներն իրենց ուշադրությունը սևեռել էին կայսեր վրա, սպասելով տեսնել, թե ո՞ր կողմից կհարձակվի նա, որպեսզի այդ վտանգի ենթարկված կողմը պաշտպանեն, կայսրը Չապետրա կոչվող քաղաքի դեմ ընտիր զինվորների մի խումբ է ուղարկում: Վերջիններս փութանակի անցնելով ճանապարհի նեղանցքներով, հարձակվում են քաղաքի վրա և գրոհով վերցնում այն, շատերին տեղում կոտորում, ձեռք բերում բազում գերիների և մեծ ավար, ազատում երկար ժամանակ բանտերում արգելափակված մարդկանց: Այնուհետև նրանք հրի են մատնում ճանապարհին ընկած շրջանները, ավերում Սամոսատը և նույն թափով անցնում Եփրատ գետը. իրենց ոչ ոք չփորձեց դիմադրել, որովհետև կայսրը նրանց պաշարման մեջ էր պահում: Ձեռք բերելով բազում գերիների, նրանք վերադարձան ինքնակալի մոտ, որ դեռ գտնվում էր Ջարնուխ գետի մոտ, այնտեղ, որտեղ Կերամիսիոնն է գտնվում: Թվում էր, թե նա ոչ մի բանի անձնապես չի մասնակցում, բայց ամեն ինչ կատարվում էր նրա գերիմաստուն ղեկավարությամբ:

40. Կայսրն ամբողջ գորքով դուրս է գալիս այնտեղից և շարժվում Մելիտենեի վրա: Ամառ ժամանակ հասնելով Եփրատի ափը, տեսնում է, որ գետը հորդել է ու ծովացել: Նա իր գորքի

համար անարժան համարեց վախկոտաբար նստել, սպասել, որ գետը խաղաղվի և որոշեց կամրջել այն, շտապեց այդ գործը գլուխ բերելու անհրաժեշտ պատրաստություն տեսնել: Ցանկանալով այդ դժվարին գործում ոգևորել զինվորներին, որպեսզի նրանք դյուրությամբ տանեն դժվարությունները, ապա և իրեն կոփելու համար, որպեսզի անակնկալ փորձության հանդիպելու դեպքում չշփոթվի և անփորձ չերևա, զինվորների հետ միասին եռանդով գործի լծվեց և իր ուսերի վրա դեպի կամուրջն էր կրում ամենից ծանր բեռները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես նույն ծանրության բեռը, որ կայսրը իր ուսերի վրա հեշտությամբ էր կրում, երեք զինվոր հազիվ կարողանում էին տանել: Ահա այսպես անցնելով Եփրատը, իսկույն գրավեց Ռապսակիոն կոչվող ամրոցը: Նա Խաղտիքի և Կոդոնիայի բանակաթեմերի զորքերին հատուկ հրաման սովեց ասպատակել Եփրատ և Արսինոս գետերի միջև ընկած շրջանները և այդ զորքերի օգնությամբ բազում ավար ու գերիների ձեռք բերեց, գրավեց Կուրտիկիոսի, Խախոն, Ամեր, Մուրինիքս և Աբդելա ամրոցները: Ինքն անձամբ Մելիտենեի վրա հարձակվեց, որտեղ բարբարոսների և զինվորների հսկայական բազմություն կար, որոնք բարբարոսական աղաղակներով ու գոչուններով քաղաքի առջև նրան դիմադրություն ցույց տվեցին: Կայսրը հենց այնտեղ ցուցաբերեց իր անձնական առաքինությունները. նրա հմտության ու քաջության վրա շատ հիացան ոչ միայն իր զինվորները, այլև թշնամիները: Նա խոհեմորեն ու արիությամբ թշնամիների դեմ մարտի բռնվեց, ձեռնամարտում աչքի ընկավ իր անվեհերությամբ ու համարձակությամբ, վտանգավոր պահին հանդես բերեց պաղարյունություն և քաջարիություն, առաջինն ինքը իր դեմ գտնվողներին փախուստի մատնեց ու գլխովին կոտորեց: Իր զինվորները նույն ձևով յուրաքանչյուրն իր դեմ գտնվողներին կոտորելով, հալածեցին մինչև քաղաքը: Քաղաքի առջև փոված դաշտում փովեցին բազում դիակներ, պարիսպների առջևից հոսող առուն կարմիր ներկվեց, շատերը գերի վերցվեցին, ուրիշները վախից անձնատուր եղան, իսկ մնացածներն էլ փակվեցին քաղաքում և ամենևին չէին մտածում դուրս գալ: Այստեղ կայսրը մտածում էր բաբաններ, ամեն տեսակի պաշարողական մեքենաներ բերել և պաշարողական գործում քաջություն ու կորով ցուցաբերել, բայց տեսավ, որ քաղաքը ամուր պարիսպներով է շրջափակված, պարիսպ-

ների վրա պաշտպանվողների մեծ բազմություն կա և համոզվեց, որ դժվար է գրավել քաղաքը. բացի այդ, նա դասալիքներից տեղեկացավ, որ քաղաքը ապահովված է նաև առատ պարենով, որ չի վախենում երկարատև պաշարումից, դրա վրա ահա նա շարժվեց այնտեղից ու հարձակվեց մանիքեցիների երկրի վրա: Նա կտրատեց այդ երկրի ծառերը, հրկիզեց տները և ամեն ինչ ավերեց, հրի մատնեց և գետնին հավասարեցրեց նրանց Արգաութ¹⁶ կոչվող ամրոցը, սպա նաև Կուտակիոն, Ստեփանոս և Ռախաս կոչվողները, որից հետո իր զինվորներին առատ պարզներ տվեց, յուրաքանչյուր աչքի ընկածին պարզատրեց և մեծ ավարով ու հաղթական դափնիներով թագավորանիստ քաղաքը վերադարձավ: Նա մուտք գործեց Ոսկե դարպասով, ինչպես հնում մեծափառ Հռոմի ինքնակալները հաղթարշավ կազմակերպելիս: Ընդունելով դեմոսի¹⁷ հաղթական կոչերն ու բարեմադրությունները, անհապաղ, հենց ճանապարհից նա գնաց աստվածային իմաստության մեծ տաճարը՝¹⁸ աղոթելու և Աստծուն գոհություն հայտնելու: Նա այնտեղ հաղթական պսակով պսակվեց ժամանակի պատրիարքի¹⁹ կողմից, որից հետո գնաց պալատ:

41. Դարձյալ են կլանում նրան պետական հոգսերը՝ տարբեր ժողովուրդների մոտից ժամանած դեսպանությունների ընդունման հարցերը: Մի փոքր վայելելով իր երեխաների և կնոջ մոտ լինելու հաճույքը և շրջելով քաղաքում գտնվող սուրբ տաճարներն ու աղոթելով, նա նորից է լծվում հանապազօրյա քաղաքական և դատական գործերին՝ ցուցաբերելով իր հպատակների հանդեպ ունեցած խնամքն ու անսահման հոգատարությունը: Նա առանց զլանալու ամեն օր գնում էր սուրբ և աստվածային տաճարը և աղերսում Տիրոջը միջնորդներ վկայակոչելով Միքայել հրեշտակապետին և Եղիա մարգարեին, որ չվախճանվի քանի դեռ չի տեսել Խրիստիսի կործանումը և նրա պիղծ գլխին չի գամել երեք նետ: Ինչ որ կատարվեց հետագայում: Վերոհիշյալ Խրիստիսիը հաջորդ տարին ներխուժեց հռոմայեցիների երկիրը և սկսեց ասպատակել այն: Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը նրա դեմ է ուղարկում սխալերի դամեստիկոսին: Նա իր հետ վերցրեց հռոմեական ողջ զորքը, բայց որովհետև վախենում էր Խրիստիսիի հետ բացահայտ, ճակատ առ ճակատ մարտի բռնվել, հռոմեական զորքերով առայժմ հետևում էր նրան որոշ հեռավորության վրա, մասնակի հարձա-

կումներ գործում նրա վրա և հնարավորություն չէր տալիս Խրիստիաիրին աներկյուղ տարածվել երկրով մեկ: Բարբարոսը մեկ գործի էր անցնում, մեկ հանգիստ մնում, բայց վերջը, քանի որ այդ բանին էր ստիպում նաև ժամանակը, որոշեց իր երկիրը վերադառնալ: Մեծ ավարով նա իր երկիրն էր շտապում, երբ սխուլերի դամեստիկոսը երկու գորավարների կարգադրեց, այն է Խարսիանունի և Արմենիակների բանակաթեմերի, որ յուրաքանչյուրն իր գորամասով հետևեն և հետապնդեն Խրիստիաիրին մինչև Վաթիոհաքս: Եթե նա այնտեղից հռոմեական սահմանների վրա գորք նետի, ապա այդ մասին հայտնեն դամեստիկոսին, իսկ եթե ուղիղ շարժվի և մուտք գործի իր որջը²⁰, թողնեն և իսկույն իր մոտ վերադառնան:

42. Բարբարոսական գորքը երեկոյան մոտ հասավ Վաթիոհաքս և ճամբարեց լեռան ստորոտում, հռոմայեցի գորավարները դիրքեր գրավեցին այդ վայրի բարձունքներում: Այն ժամանակ, երբ վերջիններս մտածում էին իրենց անելիքի շուրջը, երկու բանակաթեմերի զինվորների, տաքսիարքոսների²¹ և լոխագոսների²² միջև վեճ է ծագում առաջնության շուրջը: Խարսիանունցիք իրենց էին վերագրում քաջության մենաշնորհը, իսկ արմենիակները չէին ուզում նրանց զիջել ռազմական արիության առաջնությունը: Վեճը տաքացավ, կրքերը բորբոքվեցին, երբ Արմենիակների գորաբանակի հրամանատարներն ասացին. «Ինչո՞ւ եք իզուր տեղը խոսքով հերոս դառնում, սնապարծորեն դուք ձեզ գովում: Մարդ գործով պիտի ապացուցի իր քաջ լինելը: Թշնամին մոտիկ է և նրա դեմ կռվելիս կերևան քաջերը, մարտում հանդես բերած արիությունից կարելի կլինի որոշել լավագույններին»: Ահա գորավարներն այս խոսքերը լսելուց հետո, ապա նաև տեսնելով գորքի քաջաբար կռվելու պատրաստակամությունը, բացի այդ, համոզված լինելով, որ տեղանքն էլ իրենց համար նպաստավոր է (հարթավայրում ճամբարած թշնամու վրա իրենք բարձրից պիտի հարձակվեին), գորքը բաժանում են երկու մասի, որոշվեց, որ նրա ընտիր մասը շուրջ վեց հարյուր հոգի, գորավարների գլխավորությամբ հարձակվի բարբարոսների գորքի վրա, իսկ հռոմեական գորքի մնացած՝ փոքր մասը բարձունքում մեծաքանակ լինելու պատրանք ստեղծի: Հարմար ժամանակ՝ ազդանշանը տրվելուց հետո, առաջինները պիտի հարձակվեն թշնամիների վրա, իսկ

մնացածները շատ բարձր աղաղակ պիտի բարձրացնեն և հնչեցնեն փողերը, փողերի ձայնին կարձագանքեն լեռները և աղմուկը շշմեցուցիչ կլինի: Ահա այդ (վեց հարյուր հոգին) հագնում են իրենց գրահները և գիշերով գաղտագողի մոտենում թշնամու ճամբարին: Նախքան այգաբացը, երբ արեգակը դեռ լրիվ չէր անցել երկրի ստորին կիսագունդը, մեծ աղմուկ բարձրացնելով և բոլորը միասին «խաչը հաղթե՛ց» գոռալով, հարձակվում են թշնամու վրա: Նրանց հետ միասին աղաղակ են բարձրացնում լեռան վրա գտնվողները և բոլոր մնացածները: Բարբարոսներն անակնկալից շփոթվեցին, ժամանակ չունեցան մարտաշարք կազմելու, հնարավորություն չունեցան իմանալու իրենց վրա հարձակվող զորքի ճշգրիտ թիվը, ի վիճակի չեղան հանպատրաստից փրկության որևէ այլ ելք գտնելու և փախուստի դիմեցին: Նրանց բոլորի մեջ սարսափ գցողն ու կորստյան առաջնորդողը, հիրավի, կայսեր աղոթքներն էին: Հռոմայեցիների մի մասը հարձակման անցավ, մյուս մասը, որ մարտին չմասնակցեց, այն է՝ զորավարները, տագմաները²³ և սխուրիի դոմեստիկոսը կարգադրության համաձայն աղմուկ աղաղակ բարձրացրին, մի բան, որ ավելի մեծ շփոթություն ու սարսափ առաջացրեց թշնամու շարքերում, վերջինս հալածական եղավ մինչև երեսուն մղոն տարածության վրա, որն ամբողջությամբ ծածկվեց անհամար դիակներով:

43. Պատմում են, որ պարծենկոտ ու գոռոզ Խրիստիսիրին, երբ նա իր մի քանի մերձավորների հետ փախուստի էր դիմում, սկսեց հետապնդել Պուլլադես անականով մի հռոմայեցի: Մա Տեֆրիկեում գերի էր, բայց իր սրամտությամբ ու շնորհքով դարձել էր Խրիստիսիրի մտերիմն ու մերձավորը: Ահա բարբարոսը, տեսնելով, թե ինչպիսի ոգևորությամբ ու եռանդով է հալածում իրեն, շուտ եկավ ու ասաց, «Ո՛վ թշվառական Պուլլադես, քեզ ի՞նչ վատություն եմ արել, որ այսպես մոլեգին հալածում ես ինձ, կամենալով սպանել»: Նա կտրուկ պատասխան տվեց, թե՛ «Պատրոն, համոզված եմ, որ Աստված կօգնի ինձ այսօր փոխհատույց լինելու քո բարերարությանը, դրա համար եմ քեզ հալածում»: Խրիստիսիրը հուսաբեկ ու սարսափահար սլանում էր առաջ, իսկ Պուլլադեսը համարձակ, երիտասարդական ավյունով և կորովով հալածում էր նրան, հալածականն հանդիպում է մի խոր փոսի, որի վրայով ձին վախենում է ցատկել և ծառս է լինում: Երբ Խրիստիսիրը մտահոգ—

ված էր այդ խոչընդոտը հաղթահարելու գործով, Պուլլադեսը նիզակի հարված հասցրեց նրա կողին: Նա ցավից գալարվելով ձիուց ցած գլորվեց: Նրա մտերիմներից Դիակոնիցես անունով մեկը, իջնելով իր ձիուց, օգնության դիմեց տապալված տիրոջը. նրա գլուխն իր ծնկներին դնելով, սկսեց ողբալ պատահարը: Այդ միջոցին Պուլլադեսին միացան և ուրիշները, որոնք իրենց ձիերից իջնելով, մահամերձ, դեռևս հոգևարքի մեջ գտնվող Խրիստիսի զուխը կտրեցին, իսկ Դիակոնիցեսին մնացածների հետ գերիների թվին դասեցին: Ահա այդ պիղծ մարդիկ անակնկալորեն պարտության մատնվեցին և քրիստոնեությունն հաղթանակեց: Ավետիսների հետ մեկտեղ անհապաղ կայսրին է ուղարկվում Խրիստիսի զուխը: Այն ժամանակ կայսրը այսպես կոչված Պետրիոնուլ²⁴ էր գտնվում, որտեղ էր և իր դուստրերի վանքը: Երբ Խրիստիսի զուխը բերեցին, կայսրը վերհիշեց իր աղոթքները, իր հոգու աչքերը հառեց (Աստծուն), որ ի կատար է ածում ինդիրքը բոլոր նրանց, ովքեր արտասովալից նրան են դիմում, որից հետո հրամայեց նետ ու աղեղ տան: Ձգելով լարը, նա երեք նետ գամեց՝ նրա թշվառական գանգին և հարվածներից ոչ մեկը չվրիպեց: Ամբարիշտի մահը նա արժանի քավությունը համարեց այն բյուրավոր զոհերի համար, որոնց մահվան պատճառը դարձավ նա իր իշխանության բազում տարիների ընթացքում: Աստծո օգնությամբ ահա այսպիսի վախճան ունեցան Խրիստիսի և Տեֆրիկեի ծաղկած հզորությունը, Աստված, որ ընդառաջ գնաց բարեպաշտ կայսր Վասիլի բազում թախանձանքներին...:

71. Արևմուտքում ահա դարձյալ հզորացան թշնամիները: Մպասվում էր, որ նրանք այս հաջողությունից թևավորված, ավելի առաջ կանցնեն և կծավալեն իրենց արշավանքները: Դրա համար թրակացիներից, մակեդոնացիներից և ընտիր խարսիանոնցիներից ու կապադովկիացիներից բաղկացած զորքով նրանց դեմ է ուղարկվում Լանգոբարդիայի զորքերի հրամանատար կապադովկիացի Ստեփանոսը, որին Մաքսենտիոս էին անվանում: Նա, հասնելով նշված վայրը, փորձեց գրավել սարակինոսների ձեռքում գտնվող Ամանտիա²⁵ քաղաքը: Լինելով դանդաղաշարժ և անփույթ, բայց ավելի ճիշտ վախկոտ ու փափկասուն, նա այդպիսի զորքով չկարողացավ հաջողության հասնել և այդ պատճառով պաշտոնանկ արվեց: Նրան փոխարինում է Նիկեիորը, Փոկաս մականվանյա-

լը²⁶, եռանդուն, արթուն, ֆիզիկական ուժով ու մտավոր կարողություններով օժտված մի համեստ մարդ, որն իր հետ վերցրեց Արևելքի հրամանատարներին ենթարկվող մեծ զորք և այն Դիակոնիցեսին, որ ժամանակին Տեֆրիկեում Խրիստիսիին էր ծառայում՝ Մանիի հավատքը դավանող²⁷ մի մեծ զորամասով...»:

1. Նկատի ունի բուլղարների ցար Բորիսի քրիստոնյա մկրտվելը, քրիստոնեությունը բուլղարների մեջ տարածվելը և այդ առթիվ Բյուզանդիայի և Բուլղարիայի միջև հաշտության կնքումը:

2. Հայագգի կայսրուհի Թեոդորան (842— 856), Թեոփիլոս կայսեր կինը, Միքայել III կայսեր մայրը, կեսար Վարդասի և սպարապետ Պետրոնասի քույրը:

3. Մրանց լրիվ անունները հանդիպում են Կեդրենոսի ժամանակագրության մեջ. Լևոն Արգիրոս և Անդրոնիկոս Դուկաս:

4. Սուդալիսը, ինչպես և Անդրոնիկոս Դուկասը իրենց արտացոլումն են գտել բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսում:

5. Պրոտոմանդատոր («առաջին մանդատոր») — բյուզանդական աստիճան, հրամանատարների կարգադրությունները շտապ կարգով զինվորներին հասցնող սուրհանդակը:

6. Ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտան: Կոչվում էր և Ամբրոն և այդ անունով է հանդես գալիս բյուզանդական էպոսում:

7. Ալին մահմեդականացած հայ էր: Լրիվ անունն է Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանի: Սա էր Աշոտ I Բագրատունուն «իշխանաց իշխանի» տիտղոսը բերողը («Ապա ոստիկան մի ոմն ի Հայս առաքեալ, որ Ալի արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա կացուցանէր»: Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պ ատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 133):

8. Միքայել III-ի մանկահասակության պատճառով փաստական իշխանությունը գտնվում էր կայսեր մորեղբոր՝ Վարդասի ձեռքում:

9. Դրանից առաջ Վարդասը Միքայելի համագործակցությամբ Թեոդորային բանտարկել էր:

10. Միքայել III կայսրը:

11. Իմա՝ արարների:

12. Քաղաք Ասորիքում, Եփրատի աջ ափին, Էմեսայից (այժմ՝ Հոմս) հյուսիս-արևմուտք: Այժմ կոչվում է Շամշատ:

13. Իմա՝ կիրակի:

14. Ջինվորական աստիճան, զորավարից հետո ամենաբարձր աստիճանավորը բանակաթեմում: Նրա հրամանատարության ներքո լինում էին 500 նետաձիգ, 300 վահանակիր և 100 նիզակակիր: Որպես կանոն կրում էր պրոտոսպարի կոչում:

15. Վասիլ I Մակեդոնացին:

16. Պետրոս Սիկիլիացին կոչում է Արգաուս: Ժամանակակից Արգովանն է:

17. Խոսքը Կոստանդնուպոլսի քաղաքացիների մասին է:

18. Ս. Սոֆիայի տաճարը:

19. Պատրիարք Բզնատիոսը, որ իր երկրորդ աթոռակալությունն էր վարում:

20. Նկատի ունի Տեֆրիկե քաղաքը:

21. Մեկ տաքսիս ի (մոտ 130 զինվորի) հրամանատարը:

22. Իմա՝ հարյուրապետների:

23. Բյուզանդական բանակը բաղկացած էր երկու մասից՝ թեմաներից և տազմաներից: Առաջինները ներկայացնում էին նահանգների, բանակաթեմերի զորքերը, իսկ տազմաները այն զորքերն էին, որոնք կետրոնացած էին մայրաքաղաքում և նրան մոտիկ նահանգներում՝ Թրակիայում, Մակեդոնիայում, Բոսփորի ասիական կողմում:

24. Ոսկեղջյուրում գտնվող մի թաղամաս, որտեղ կային պալատ, հասարակաց բաղանիք, բազմաթիվ տաճարներ ու վանքեր, այդ թվում և ս. Եվփեմիայի վանքը, որտեղ միանձնուհի էին դարձել Վասիլի դստերը:

25. Քաղաք և նավահանգիստ հարավային Բոտալիայում:

26. Նշանավոր հայազգի զորավար, պապը Նիկեոս II Փոկաս կայսեր: Որդիները կոչվում էին Վարդաս և Լևոն: Նիկեոս II Փոկասը Վարդասի որդին էր:

27. Այսինքն՝ պավլիկյաններից բաղկացած:

X

«ՎԱՍԻԼ ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ»

Բյուզանդական էպոս, որ ձևավորվել է IX դարի վերջին և X պարի առաջին կեսին պավլիկյան աղանդավորների շառավիղների և բյուզանդական արևելյան բանակաթեմերի արիստոկրատիայի շրջանում: Պահպանվել է եպիկական պոեմի ձևով, որի հեղինակն անհայտ է: Պոեմում փառաբանվում են Վասիլ Դիգենիս

Ակրիտասի («Երկածին սահմանապահի»), ինչպես և նրա ծնողների սխրանքները:
Էպոսի «պավլիկյանական» շերտից պահպանվել են բազմաթիվ երգեր, որոնք
ներբողում են պավլիկյան սպարապետներ Խրիստիսիրին (պոեմում՝
Խրիստիսերպոս, Դիգենիսի հոր կողմից պապը) և Կարբեսսին (պոեմում՝ Կարոես,
Դիգենիսի հոր քեռին): Դիգենիսի հոր պապը կոչված է Ամբրոն, որ պավլիկյանների
դաշնակից Մելիտենեի ամիրա պատմական Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտան է:
Պոեմում իրենց արձագանքն ու արտացոլումն են գտել բազմաթիվ հայ գործիչներ,
Արևմտյան Հայաստանի շրջաններ, հայկական ժողովրդական երգեր (Անգեղյա
Տորթի մասին) և այլն:

իբրև ուրացող և օրինազանց,
 640 մեծ Մարգարեի¹² օրենքը դրժած:
 Ի՞նչ եղավ, որոյակ, որ դու մոռացար,
 մտքից հանեցիր սխրանքը քո հոր¹³:
 Նա բյուր հոռոմներ կոտորեց, գերեց,
 զնդաններ լցրեց քաջ տոպարխներով¹⁴,
 645 Ռոմանիայի թեմեր¹⁵ ավարեց,
 չեղավ ուրացող, չչեղվեց քեզ պես:
 Նրան երբ պատեց գորքը հոռոմոց,
 գորավարները մեծ երդումներով
 կայսրից խոստացան դարձնեն պատրիկ,
 650 անգամ գորավար, թե թուրը զցի:
 Նա Մարգարեի պատգամը պահեց,
 փառքը քամահրեց, գանձերը բոլոր,
 թեև խողխողվեց, թուրը չզցեց:
 Իսկ դու ուրացար առանց պատճառի
 655 օրենք ու հավատք, ազգական ու մայր:
 Իսկ քո տարսոնցի քեռիդ Մուսուրը¹⁶
 արշավեց մինչև Չմյուռնիան ծովափնյա,
 Անկյուրան առավ, քաղաքն Ակինա¹⁷,
 Աֆրիկ¹⁸, Տերենտե¹⁹, Հեպտակոմիա²⁰,
 660 ավեր սփռելով Ասորիք դարձավ»:

.....

«Պարծանքը նրանց²¹ անհիմն էր, անփաստ,
 իսկ ամիրայի՝ ստույգ ու վկայված,
 ամեն ինչ մենակ գործեց, ընդունեք:
 Պապն էր Ամբրոն, Կարոես՝ քեռին,
 1340 սիրով սնեցին արաբներն իրեն,
 երեք հազար քաջ կտրիճ տվեցին,
 ողջ Ասորիքին, Կուֆերին տիրեց,
 ընտիր գորքերով նա Մագովների²²
 հողերը եկավ Ռոմանիայի,
 1345 թալանեց բազում և մեծ շրջաններ,
 այն է Հերակլի և այլ գավառներ,
 նույնպես Խարսիանեն²³, Կապադովկիան,

որտեղ նա գերեց մի հոռու կուսի,

տոհմին պատկանող այն Ռուկասների»:

.....

«Նրանց²⁴ առաջին գորավարն էր
Խոսրովը²⁵, որ ողջ Արևելքն առած,
Բյուզանդիոն եկավ, ուզեց պաշարել:
4300 Ապա մեծ սուլթան Ամբրոնը եկավ,
նախնին Վասիլի²⁶, այն տարսունացին²⁷,
(հենց սա էր հայրը Վասիլի տատի):

Սպաթիա էին կոչում, անվանում
հորը Վասիլի աշխարհ բերողին,
4305 մեծ ամիրային, փառավոր, արի:
Մուսուր էր նրա անունն նախապես²⁸,
բայց մկրտվելով կոչվեց Հովհաննես:
4508 Ահա մեր նշած տարսունցին արի
Ռոմանիայում ավեր էր սփռում:

.....

4513 Մուսուրը հետո, որդին Տարսունցու,
ապա ամիրան Կարոեսը մեծ...»:

1. Այսինքն՝ ապագա աներձագներին:

2. Խրիստիներս — պատմական Խրիստոթիրն է, պավլիկյանների սպարապետը:

3. Սպաթե էր կոչվում պավլիկյանների մի ամբողջ, որ գտնվում էր Տեֆրիկեի մոտ:

4. Ամբրոն — Պատմական Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտան է, Մելիտենեի
ամիրան:

5. Կարոես — պատմական Կարբեասն է, պավլիկյանների սպարապետը:

6. Կուֆեր — ենթադրաբար Կուֆա քաղաքը՝ Եփրատի ձախ ափին, Հարավային
Միջագետքում:

7. Հավանաբար՝ Անգեղ տունը:

8. Ամոր (Ամորիոն) — հայտնի քաղաք Փոյուզիայում, 838 թ. գրավվեց արաբ խալիֆա Մութասիմի կողմից:

9. Իֆեր — Էպոսի այլ տարբերակներում՝ Իկոնիոն: Ըստ Ջ. Մավրոգորդատոյի՝ Ակրոիոնը, Ամորիոնից հյուսիս գտնվող քաղաք:

10. Տատը Ակրիտի — ապագա տատը:

11. Եդեսիայի (Ուռհա) ամիրա Մուսուրի, որ քրիստոնյա դառնալով կոչվեց Հովհաննես:

12. Իմա՝ Մոհամմեդի:

13. Իմա՝ Խրիստիերայի, պատմական Խրիստիիրի:

14. Տոպարիս — բառացի նշանակում է երկրամասի, երկրի իշխան, կառավա-

15. Այսինքն՝ բանակաթեմեր:

16. Վերևում Մուսուրը կոչված է Կարոես:

17. Ակինա — հայկական Ակնը, այժմ՝ Էզին:

18. Ոչ թե Աֆրիկան, այլ պավլիկյանների մայրաքաղաք Տեֆրիկեն (Տիվրիկը):

19. Տերենտե — այժմ՝ Դերենդե: Քաղաք Երկրորդ Հայքում:

20. Հեպտակոմիա — թարգմանաբար նշանակում է «Յոթ գյուղ»: Ենթադրում են, որ Պոնտոսում էր գտնվում:

21. Պարծանքը նրանց — բյուզանդական էպոսում հանդես եկող ապելատների պարագլուխների:

22. Մագուլներ — մեր կարծիքով Անգեղտան գորքերը:

23. Խարսիանե — Չորրորդ Հայքի Խորձյան գավառը:

24. Իմա՝ մուսուլմանների:

25. Խոսրովը — Պարսից արքան:

26. Նախնին Վասիլի — Վասիլ Դիզենիս Ակրիտասի, բյուզանդական էպոսի գլխավոր հերոսի:

27. Տարսոնացին — Ուռհայի ամիրա Մուսուրի պապը:

28. Մուսուր է կոչված մի այլ տեղում նաև Կարոեսը:

XI

ԱՆՆԱ ԿՈՄՆԵՆԱ

Բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս I Կոմնենոսի (1081 — 1118) ավագ դուստրը: Ծնվել է 1083 թ., մահացել 1148-ից հետո: Գրել է «Ալեքսիական» խորագիրը կրող փաստերով հարուստ մի պատմություն, իր հոր կյանքի ու գործունեության ներբողյանը: «Ալեքսիական»-ը բաղկացած է 15 գրքից, սկսվում է 1069 թ. դեպքերով և ավարտվում 1118 թ., Ալեքսիոս I-ի մահով: Դեպքերի ու դեմքերի կատարյալ իմացությունը, փայլուն լեզուն հնարավորություն են տվել հեղինակի աշխատությունը դասելու բյուզանդական լավագույն աղբյուրների թվին:

«Ալեքսիական»-ում խոսք է լինում Թրակիայի պավլիկյանների մասին: Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. Anne Comnene, *Alexiade* (regne de l'empereur Alexis I Comnene, 1081 — 1118), texte établi et traduit par B. Leib, t. I—III, Paris, 1967.

Գիրք Դ, գլուխ 4

«1. Կայսրը¹, իմանալով Ռոբերտի² մասին, անհապաղ նամակ է գրում Բակուրյանին³ և տեղեկացնում նրան [Ռոբերտի] անսանձելի թափի մասին, ինչպես և նրա կողմից Ավլոնի⁴ գրավման... Ինքը՝ կայսրը ինդիկտիոնի չորրորդ տարվա օգոստոս ամսին⁵ փութով շարժվում է Կոստանդնուպոլսից...: Բակուրյանը, ստանալով նամակը, իսկույն փոխգորավար է նշանակում Նիկողայոս Բրանասին, քաջ, պատերազմական գործերում փորձառու մի մարդու: Վերջինս համայն ծանրագեն գորքով և ազնվականներով դուրս է գալիս Օրեստիասից⁶ և շտապում միանալու կայսրին: 2. Կայսրը տեղ հասնելով, ողջ ծանրագեն գորքի համար պատերազմական վիճակ հայտարարեց...: 3. ...ինչպես և երկու հազար ութ հարյուր մանիքեցիների⁷, որոնց հրամանատարներն էին նույն ադանդի հետևորդներ Քսանտասն⁸ ու Կուլեոնը: Բոլորն էլ շատ ռազմունակ, առիթը ներկայանալու դեպքում թշնամիների արյունը խմելու միշտ պատրաստ, բայց և հանդուգն ու անամոթ»:

Գիրք Ե, գլուխ 3

«2. (Կայսրը) այդպիսի կարգադրություն անելով և մեծ դոմեստիկոս Բակուրյանին այնտեղ թողնելով, մայրաքաղաք վերադարձավ, ամեն տեղից օտարազգի գորքեր հավաքեց և տվյալ ժամանակին ու պայմաններին անհրաժեշտ այլ միջոցներ ձեռք առավ: Մանիքեցիներ Քսանտասն ու Կուլեոնը իրենց ենթակա երկու և կես հազարի հասնող զինվորներով, անկանոն կերպով տուն վերադարձան: Կայսրը բազմիցս կոչ արեց նրանց վերադառնալ, բայց նրանք, թեպետև խոստանում էին գնալ, ձգձգում էին: Կայսրը գրավոր նվերներ և պատիվներ խոստացավ նրանց, բայց այդ դեպքում անգամ նրանք չգնացին նրա մոտ»:

Գիրք Զ, գլուխ 2

«1. Ես այստեղ մի փոքր կրնդիատեմ պատմությունը, ասելու համար, թե ինչպես (Ալեքսիոս Կոմնենոսը) հաղթահարեց պավլիկյաներին: Նա չէր ուզում արքունիք վերադառնալ այդ ուրացողներին պարտության չմատնած: Կարծես մի հաղթանակից մի ուրիշին դիմելով, այնպես արեց, որ մանիքեցիների բազմության դեմ տարած (հաղթանակը) եզրափակի իր մեծագործությունների

շրջանակը: Արևմտյան թշնամիների դեմ կանգնեցրած պայծառ հաղթական հուշարձանի վրա պավլիկյաններից այդ սերողները կարծես մի բիծ լինեին: Նա չէր ուզում պատերազմով ու կռվով անել դա, որպեսզի ընդհարման ժամանակ երկու կողմից էլ բազում զոհեր չլինեն: Նա վաղուց գիտեր, թե (պավլիկյանները) ինչ քաջ տղամարդիկ են, թշնամիների դեմ անչափ հանդուգն: Ահա այդ պատճառով նա ջանք էր թափում պարագլուխներին պատժել, իսկ մնացածներին՝ զինվորագրել: 2. Նա դիմեց հետևյալ քայլին: Քաջ զինենալով այդ տղամարդկանց անվախ, պատերազմներում և մարտերում աներեր լինելը, նա վախենում էր, որ հուսահատության դուռը հասնելով, կմտածեն ավելի վատ բան անել: Առայժմ նրանք իրենց հայրենիքում ապրում էին խաղաղ, չէին դիմում ավարառությունների և ասպատակությունների: Ահա նա նրանց նամակ գրեց և, մեծ խոստումներ տալով, Բյուզանդիոն հրավիրեց: (Պավլիկյանները) կելտերի⁹ դեմ (Ալեքսիոսի) տարած հաղթանակին տեղյակ, երկմտանքի մեջ ընկան, արդյո՞ք նամակների բովանդակած խոստումները հավաստի են: Այդուհանդերձ, ակամա շարժվեցին դեպի (կայսրը): 3. Վերջինս, հասնելով Մոսինուպոլիս¹⁰, կանգ առավ, ձևացնելով, թե ինչ-ինչ պատճառներով դադար է առել, բայց իրականում նա նրանց գալստյանն էր սպասում: Երբ նրանք հասան, (կայսրը) ձևացրեց, թե ուզում է ստուգել նրանց և յուրաքանչյուրի անունը գրել: Նա շատ զգույշ և աչալուրջ հրամայեց մանիքեցիների պարագլուխներին տասնյակների բաժանել, խոստանալով շարքայիններին ստուգել հաջորդ տարի: Ահա այդպես, նա գրանցվածներին ասաց դարբասից ներս մտնել: Հետևում կանգնած էին մտնողներին կալանավորելու պատրաստ մարդիկ, որոնք նրանց ձիերն առնելով ու զինաթափ անելով, նետում էին որոշված զնդանները: (Պավլիկյանների պարագլուխները) կատարվածին բացարձակապես անտեղյակ, մեկը մյուսի ետևից գալիս ու մուտք էին գործում, իրենց գլխին գալիքին անիրազեկ: 4. (Ալեքսիոսն) ահա նրանց այդպես ձերբակալեց, ունեցվածքը գրավելով բաժանեց մարտերում ու փորձություններում իր հետ տառապած քաջարի զինվորներին: Ունեցվածքը գրավելու գործը գլխավորող անձնավորությունը (ադանդավորների պարագլուխների) կանանց քջեց տներից ու արգելափակեց միջնաբերդում: Փոքր անց կայսրը ձերբակալված մանիքեցիներին ներման արժա-

նացրեց. ովքեր հանձն առան սուրբ մկրտության արժանանալ, իրենց փափագին հասան: (Կայսրը) բոլոր միջոցներին դիմեց իմանալու համար, թե ովքեր են այդ խելացնորության պարագլուխները, նրանց կղզիներն աքսորեց ու քանտարկեց, իսկ մնացածներին թույլ տվեց գնան ուր ցանկանան: Նրանք իրենց հայրենիքը նախընտրեցին, անհապաղ այնտեղ փութացին, տնօրինելով իրենց կարիքները, ինչպես որ կարողացան»:

Գիրք Զ, գլուխ 4

«2. Երբ կայսրը Նիկեիոյ Բոտանիատեսի կողմից բարձրացավ դոմեստիկոսի աստիճանին¹¹, ծառայության ընդունեց Տրավլոս անունով մի մանիքեցու, դասեց իր ընտանիքի սպասավորների թվին և սուրբ մկրտության արժանացնելով, կայսրուհու աղախիններից մեկի հետ ամուսնացրեց: (Տրավլոսը) չորս քույր ուներ, երբ իմացավ, որ նրանք մյուս (մանիքեցի) կանանց հետ ունեցվածքից զրկվելով բանտ են նետվել, սաստիկ վշտացավ, չէր կարողանում այդ բանի հետ հաշտվել, մտածում էր ինչպես պրծնի կայսեր ծառայությունից: Նրա կինը, իմանալով նրա ծրագիրը և համոզվելով, որ նա որոշել է փախուստի դիմել, այդ մասին հայտնում է մանիքեցիների գործերը վարողին: 5. Դա չլրիպեց Տրավլոսից, նա անհապաղ ում որ կարողացավ հայտնեց գաղտնիքը և երեկոյան նրանց իր մոտ հրավիրեց: Իր ազգականները հավաքվելով նրա մոտ՝ այնտեղից գնացին Բելիատովա: Սա մի ավան է, որը գտնվում է Բելիատովայի ձորի վրա բարձրացող բլրի գագաթին: Այն ամառի գտնելով և համարելով իրենց սեփականությունը, բնակվեցին այնտեղ և այնտեղից ամեն օր արշավանքներ կատարելով, հասնում էին մինչև իրենց քաղաքը՝ Ֆիլիպուպոլիս և մեծ ավար վերցնելով՝ վերադառնում: 4. Տրավլոսը չբավարարվեց դրանով, նա դաշինք կնքեց Պարիստրիոնում¹² բնակվող սկյութների¹³ հետ, իր կողմը քաշեց Գլաբինիցայի, Դրիստրայի և դրանց մոտակա շրջանների առաջնորդներին, ապա և ամուսնացավ անվանի մի սկյութի դստեր հետ, ջանք գործադրեց սկյութների ներխուժումով կատարելապես վշտացնել կայսրին: Կայսրը հանապազօր տեղեկանում էր այդ մասին և ապագայի մասին հոգալով, պատկերացնելով նրանից ծագելիք չարիքը, ջանում նամակներով և խոստումներով նրան իր կողմը թեքել: Այդ բոլորից բացի նա

նրան նաև անձի անձեռնմխելիության և բացարձակ ազատության մասին խրիստովուլով հաստատված¹⁴ վկայագիր ուղարկեց: Բայց խեցգետինն ուղիղ քայլել չգիտե: Նա շարունակում էր անել այն, ինչ նախորդ կամ դրանից առաջվա օրն էր անում՝ սկյութներին իր կողմն էր քաշում և նրանց վայրերից շատերին ուղարկելով, հանդիպածը ավարի էր տալիս...»:

Գիրք Զ, գլուխ 14

«2. Իսկ այն մանիքեցի Տրավլոսը իր կողմնակիցների հետ, ինչպես և Բելիաստովայի բարձունքի վրայի ավանը գրավող աղանդակիցների, որոնց մասին տեղում ավելի մանրամասն ասվեց, տեղեկանալով սկյութների հետ տեղի ունեցած բանակցությունների մասին, վաղուց երկնածր լույս աշխարհ բերեցին՝ գրավեցին քարքարոտ ճանապարհները և կիրճերը, սկյութներին կանչեցին և հռոմայեցիների համայն երկիրն ավարառեցին: Մանիքեցիներն ի բնե անչափ ռազմունակ են և մարդկանց արյունը շան պես խմելու մշտապես պատրաստ...»:

Գիրք ԺԴ, գլուխ 8

«...Իսկ նա¹⁵ դադար առավ Տիլիպուպոլսում: 3 ... (Քաղաքը) անմխիթար վիճակում էր, իմիջիայրոց, նաև այն պատճառով, որ այնտեղ բնակվում էին բազում ամբարիշտներ: Հիշյալ քաղաքը հայերի, այսպես կոչված բոզոմիլների (նրանց մասին, ինչպես և նրանց աղանդի մասին հետագայում, իր տեղում պատմելու ենք), ինչպես և ամենաանաստված պավլիկյանների՝ մանիքեցիների տաշեղների ձեռքում էր: Սրանք, ինչպես անունն է վկայում, Պողոսից և Հովհաննեսից են սերում, Մանիի ամբարշտությունն առնելով, այն անխառն ձևով փոխանցեցին իրենց հետևորդներին: 4. Ես ցանկանում էի կանգ առնել մանիքեցիների գաղափարների վրա և հանգամանորեն շարադրել, միաժամանակ ջանալ քննադատել այդ ամենաանաստված գաղափարները, սակայն զիտենալով, որ մանիքեցիների աղանդը բոլորին ծիծաղելի է, ապա և շտապելով շարունակել սույն պատմությունը, բաց եմ թողնում նրանց գաղափարների քննադատությունը...»:

5. Մանիի և Կալլինիկեի որդիներ Պողոսի և Հովհաննեսի հետևորդներին, էլ ավելի վայրենի գաղափարներ դավանող դա-

ժան և մարտերում աներկյուղ մարդկանց, այն հրաշալի կայսր Հովհաննես Չմշկիկը¹⁶ պատերազմում պարտության մատնելով, Ասիայից՝ Խայրուբներից ու Արմենիականների վայրերից գաղթեցրեց և ստիպեց Ֆիլիպուպոլսի շուրջը բնակվեն: Դրանով նա երկու նպատակի հասավ, նախ նրանց հեռացրեց իրենց բռնատիրած անառիկագույն քաղաքներից ու բերդերից, ապա և, հանձինս նրանց, ապահովագույն պահապաններ կանգնեցրեց բարբարոս սկյութների ներխուժումների դեմ, որոնցից շատ հաճախ տուժում էին Թրակիայի շրջանները: Քանզի նրանք, անցնելով Հեմոսի լեռնանցքներով, ասպատակում էին նրա տակ փոված դաշտերը: 6 ... նրանք ամբողջ գորքով վնասում էին Հռոմեական կայսրությանը, հատկապես ավելի մոտիկ գտնվող քաղաքներին, որոնցից ամենամեծը հնում հռչակված Ֆիլիպուպոլիսն էր: 7. Հովհաննես Չմշկիկը մանիքեցի հակառակորդներին դաշնակիցների վերածելով, ի դեմս նրանց հզոր ռազմական ուժ հակադրեց այդ քոչվոր սկյութներին: Եվ այսուհետև քաղաքները բազում հարձակումներից շունչ քաշեցին: Մանիքեցիները, ի բնե ազատասեր լինելով և անհնազանդ, իրենց ցանկացածն էին անում, ինչ իրենց բնատուր էր: Համայն Ֆիլիպուպոլսի բնակչությունը, փոքր բացառությամբ, մանիքեցիներ էին, որոնք բռնանում էին տեղացի քրիստոնյաների վրա, հափշտակում նրանց ունեցվածքը, քիչ կամ ամեննին ուշադրություն չէին դարձնում կայսեր կարգադրություններին: Նրանց թիվը գնալով աճում էր և Ֆիլիպուպոլսի շուրջը բնակվողները բոլորն էլ հերետիկոսներ էին: Սրանց մեջ հոսում էր և մի այլ գետ, հայոց դառը գետը¹⁷, ինչպես և Հակոբի ամենապղտոր ակունքներից հոսողը¹⁸: Մի խոսքով, ամեն տեսակի չարիքի մի ձոր էր: Թեև նրանք իրենց դոգմաներով հակասում են միմյանց, բայց խռովությունների դեպքում բոլորը համաձայնվում էին մանիքեցիներին: 8. Բայց իմ հայրը, կայսրը¹⁹, սրանց էլ հակադրեց իր ռազմական մեծ փորձը, մի մասին առանց մարտի ձերբակալեց, մյուսին՝ պարտության մատնելով գերեվարեց...:

9. Ինչպես վերևում ասացինք, հիշյալ պատճառով Ֆիլիպուպոլիս գալով (երբ դեռ կոմանները վրա չէին հասել), իմիջիայլոց, կարևոր մի գործ ձեռնարկեց՝ մանիքեցիներին դառն կրոնից դեպի քաղցր վարդապետությունը²⁰ դարձի բերելու: Առավոտից մինչև կեսօր կամ երեկո, լինում էին դեպքեր, երբ մինչև անգամ

գիշերվա երկրորդ և երրորդ պահը, նրանց հրավիրելով, ուսուցանում էր ուղղափառ հավատքը: Նրա հետ էին Նիկիայի եպիսկոպոս Եվստրատիոսը, Սուրբ Գրոց և արտաքին գիտությանց քաջագիտակ մի մարդ: Նա բանավեճերում ավելի ուժեղ էր, քան Ստոայում²¹ կամ Ակադեմիայում²² ժամանակ անցկացնողները: Ներկա էր նաև ինքը՝ Ֆիլիպուպուսի եպիսկոպոսական աթոռին նստողը: Կայսրը բոլոր հարցերում ամենից առաջ դիմում էր իմ կեսար Նիկեփորի օժանդակությանը, որին կոսիել էր Սուրբ Գրոց ուսուցմամբ: Այն ժամանակ բազում մանիքեցիներ առանց վարանելու ամբողջ սրտով դիմեցին քահանաներին, խոստովանեցին իրենց մեղքերը և արժանացան աստվածային մկրտության: Բայց կարելի էր տեսնել նաև շատերին, ովքեր իրենց կրոնն էին պաշտպանում մակաբեացիներից²³ ավելի մեծ նախանձախնդրությամբ, Սուրբ Գրոց վկայություններն օգտագործելով՝ ուզում էին հիմնավորել իրենց խայտառակ վարդապետությունը: Բայց կայսեր մշտական բանախոսություններով ու բազում հորդորներով, սրանցից էլ շատերն արժանացան աստվածային մկրտության: Կայսրը զրուցում էր անդադար, արևածագից մինչև ուշ գիշեր և հաճախ անոթի էր մնում: Դա տեղի էր ունենում ամառ ժամանակ, բաց երկնքի տակ՝ վրանի մեջ»:

Գիրք ԺԴ, գլուխ 9

«1. Երբ մանիքեցիների հետ տարվում էր բանական պայքարը, Բստրոսից²⁴ եկած մեկը հաղորդեց կոմանների [գետն] անցնելու լուրը: Կայսրն առանց հապաղելու, վերցնելով առկա զինվորներին, շտապեց դեպի Դանուբ: Հասնելով Վիդին և չհանդիպելով բարբարոսներին (նրանք կայսեր գալուստն իմանալով, հասցրել էին վերադառնալ դիմացի ափը), ընտրելով քաջարի զինվորների, ուղարկեց հետապնդելու նրանց: (Ջինվորներն) անցնելով Բստրոսը, հետապնդեցին բարբարոսներին երեք օր ու գիշեր և, երբ տեսան, որ կոմանները իրենց նավակներով Դանուբից այն կողմ հոսող գետն են անցել, ձեռնունայն կայսեր մոտ վերադարձան: 2. Կայսրը, ճիշտ է, այն բանի համար, որ զորքերը չհասան բարբարոսներին, տխրեց, բայց մի տեսակ հաղթանակ համարեց այն հանգամանքը, որ կարողացավ սոսկ իր անվան համբավով, փախուստի մատնել, այն, որ բազում մարդկանց մանիքեական աղանդից

դարձի բերեց դեպի մեր հավատքը: Այդպիսով նա կրկնակի հաղթական հուշարձան կանգնեցրեց՝ զենքով ընդդեմ բարբարոսների տարած հաղթանակի համար, և ընդդեմ հերետիկոսների՝ ամենաբարեպաշտ խոսքերով: Վերադառնալով Ֆիլիպուպոլիս և մի փոքր հանգստանալով, նա վերստին դիմեց պայքարի: Նա ամեն օր իր մոտ էր հրավիրում մանիքեցիների աղանդի պարագլուխներ Կուլեոնին, Կուսինոսին և Ֆոլոսին և նրանց դեմ բանական պատերազմ էր մղում: Մրանք մնացած մանիքեցիներից ոչնչով չէին տարբերվում, բայց իրենց չարափառությունը պաշտպանելու, աղամանդյա խոսքերի դեմ հանդես գալու մեջ ուժեղ էին, աստվածային ասույթը ծվատելու և այն վայրիվերո մեկնաբանելու մեջ անչափ հնարամիտ: Տեսնելու բան էր կրկնակի մաքառումը՝ կայսեր համառ պայքարը նրանց փրկության համար և նրանց ճիգը կաղմյան հաղթանակ տանելու²⁵: Տեսնելու բան էր այդ երեքին կանգնած, կարծես վարազի նման սուր ատամներով, կայսեր խոսքերը բզկտելու պատրաստ: Երբ Կուսինոսը որևէ հարցում չէր կարողանում առարկել, մեջ էր ընկնում Կուլեոնը, իսկ երբ Կուլեոնն էր անել վիճակի մեջ ընկնում, Ֆոլոսն էր օգնության հասնում: Մեկը մյուսի ետևից, կարծես հսկայական ալիքներ մեծ ալիքների վրա, նրանք հանդես էին գալիս կայսեր դրությունների և փաստարկների դեմ, բայց կայսրը նրանց հակաճառությունները, որ կարծես սարդոստայն լինեին, ցրիվ էր տալիս, իսկույն փակում պիղծերի բերանները: Սակայն, երբ իրեն բացարձակապես չհաջողվեց նրանց համոզել, այդ մարդկանց ապուշությունից հուսահատված, նրանց մայրաքաղաք ուղարկեց, որպես բնակարան հատկացնելով Մեծ պալատի շուրջ գտնվող սյունաշարքերը: Թեպետև խոսքով կայսրը չկարողացավ որսալ այդ պարագլուխներին, այդուհանդերձ, կատարյալ անհաջողության էլ չմատնվեց: Նա ամեն օր դեպի Աստված դարձի էր բերում մի անգամ հարյուր, մի ուրիշ անգամ հարյուրից ավելի (աղանդավորների), այնպես որ նախկինում որսացված և այժմ (կայսեր) խոսքով որսացվածների թիվը հասավ հազարների ու բյուրերի: 4. Բայց ի՞նչ կարիք կա խոսել մի բանի շուրջ և ժամավաճառ լինել, երբ այդ մասին ողջ աշխարհը գիտե, երբ այդ մասին վկայում են Արևելքն ու Արևմուտքը: Նա ամեն տեսակի աղանդներով վարակված բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը տարբեր ճանապարհներով դարձի բերեց դեպի մեր ուղղափառ

հավատքը, նրանց պարագլուխներին մեծ նվերների արժանացրեց և ընտրյալ զինվորների շարքը դասեց, իսկ բոլոր ռամիկներին, ովքեր որ եզներով (լծված) արորներով հող էին հերկում, երեխաներով ու կանանցով հավաքելով, Ֆիլիպուպուսի մոտ, Եվրոս գետից այն կողմ նրանց համար քաղաք կառուցեց և վերաբնակեցրեց, քաղաքին տալով Ալեքսիուպոլիս կամ Նեոկաստրոն անունը: Այս վերջին անունն էլ գերիշխեց: (Ֆիլիպուպուսի աղանդավորներին) և նորաբնակներին նա մշակելի հողեր նվիրեց, խաղողի այգիներ, տներ և անշարժ գույք, նա տվածը այդպես խախուտ չթողեց, չթողեց նմանվի Ադոնիսի պարտեզներին՝ այսօր ծաղկող, իսկ վաղը՝ քանդվող, նա նվիրածը հաստատեց խրիստովու²⁶ փաստաթղթերով: Նա իր շնորհածը միայն տվյալ սերնդին չհատկացրեց, այլև հաջորդ, հաջորդների հաջորդներին՝ ժառանգելու պայմանով, ամուսինների մահվան դեպքում նրանց կանանց փոխանցվելու իրավունքով: Ահա այդպես էր նա իր շնորհքը սփռում: 5. Այդ մասին ահա այսքան, ավելիի կարիքը չկա: Թող ոչ ոք չկշտամբի (մեզ), որ պատմությունը կողմնակալորեն է շարադրված: Դեռ կենդանի են իմ պատմածի բազմաթիվ վկաները, մենք չենք վախենում, թե մեզ կեղծիքի մեջ կբռնեն: Կայսրը անհրաժեշտ ամեն ինչ անելուց հետո, այնտեղից դուրս գալով, մայրաքաղաք վերադարձավ: Կայսրը դարձյալ նույնպիսի անվերջ պայքարի ու վեճերի բռնվեց Կուլեոնի և Կուսինոսի աշակերտների հետ, Կուլեոնին, որպես, իմ կարծիքով, ավելի խոհեմի և ճշմարտության խոսքին հետևելու ընդունակ մարդու, իր կողմը ձգեց և դարձրեց մեր հոտի շատ հեզ ոչխարը: Բայց գազազած Կուսինոսն ու Ֆոլոսը, թեև կայսեր հաճախակի գրույցներով հարվածներ էին ստանում, ինչպես երկաթը, երկաթի նման էլ մնացին, նրան ընդառաջ չգնացին: Դրա համար որպես բոլոր մանիքեցիներից ամենաստվածանարգների, ուղիղ դեպի խելագարություն ընթացողների, իրենց ամեն անհրաժեշտ բանով առատորեն ապահովելով, Էլեֆանտինե կոչվող բանտում արգելափակեց ու թողեց իրենց վատթարությամբ մեռնեն»:

Գիրք ԺԵ, գլուխ 8

1. «Դրանից հետո, իր թագավորության ... տարում²⁷, հերետիկոսների մի հսկայական ամպ բարձրացավ, աղանդը նոր էր, եկեղեցուն մինչ այդ անձանոթ: Անցյալում հայտնի չարագույն ու

վատթարագույն երկու վարդապետությունների մի խառնուրդը՝ մանիքեցիների այսպես ասած ամբարշտությունը, որին և պավլիկյանների անվանեցինք, և մեսսայանների²⁸ խորշանքը: Դա բոգոմիլների վարդապետությունն է՝ մեսսայանների և մանիքեցիների միացությունը...»:

1. Ալեքսիոս I Կոմնենոսը (1081 — 1118):

2. Նորմանդացի իշխան Ռոբերտ Գիսկարդը: Սա վերջ տվեց բյուզանդական տիրապետությանը Հարավային Իտալիայում և երագում էր նվաճել նաև Բյուզանդիան: 1081 — 1082 թթ. պատերազմներ մղեց Ալեքսիոս Կոմնենոսի դեմ:

3. Հայագգի նշանավոր ռազմական գործիչ Գրիգոր Բակուրյանը, Արևմուտքի դոմեստիկոսը: Նամակն ուղարկված է 1081 թ. օգոստոսին կամ հուլիսի վերջին:

4. Ծովափնյա քաղաք Հյուսիսային Էպիրոսում, այժմ Ալբանիայի սահմաններում:

5. 1081 թվականի:

6. Նկատի ունի Ադրիանուպոլիսն ու շրջակայքը:

7. Իմա՝ պավլիկյանների:

8. Հայերեն՝ Շա՞նթ:

9. Իմա՝ նորմանդացիների:

10. Քաղաք Արևմտյան Թրակիայում, ժամանակակից Կոմոտինիի մոտ:

11. Այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ կայսր էր Նիկեփոր Բոսանիատեսը (1078—1081):

12. Դանուբ գետի շրջանում գտնվող բյուզանդական բանակաթեմ:

13. Իմա՝ սլավոնների:

14. Այսինքն՝ ոսկե կնիք կրող:

15. Ալեքսիոս Կոմնենոսը:

16. Հովհաննես I Չմշկիկ հայազգի կայսրը (969—975): Նրա գաղթեցրած աղանդավորները մեր կարծիքով ոչ թե պավլիկյաններ էին, այլ թոնդրակեցիներ, քանզի Արևելքում պավլիկյանները ոչնչացվել էին դեռևս Վասիլ I կայսեր կողմից:

17. Նկատի ունի միաբնակ հայերին:

18. Խոսքը հակոբիկյանների մասին է:

19. Ալեքսիոս I Կոմնենոսը:

20. Այսինքն՝ դեպի ուղղափառությունը:

21. Նկատի ունի ստոիկյան փիլիսոփաներին:

22. Այն է՝ Աթենքի Ակադեմոս անունով հերոսին ձուլված հասարակական վայրում՝ Ակադեմիայում, որտեղ, որպես կանոն, հաճախում էին Պլատոնի աշակերտները, պերիպատետիկյան (ճեմող, այստեղից էլ՝ ճեմարան) փիլիսոփաները:

23. Իսրայելական զինվորական ընտանիք, որ մեծ նախանձախնդրությամբ պայքարեց Մելնկյանների տիրապետության դեմ մ. թ. ա. II դարում:

24. Իմա՝ Դանուբից:

25. Առած է, որ նշանակում է վնասաբեր հաղթանակ տանել: Սկիզբ է առել Թեբեի թագավոր Էդիպի և նրա մոր Իոկաստեի պիղծ հարաբերությունից ծնված Էտեոկլեսի՝ իր եղբոր Պոլինիկեսի դեմ տարած «հաղթանակի» առթիվ, երբ երկուսն էլ սպանվեցին մենամարտում, իսկ Իոկաստեն էլ նրանց դիակների վրա ինքնասպանություն գործեց: Թեման Սոֆոկլեսի և Եվրիպիդեսի մի շարք ողբերգությունների նյութն է դարձել:

28. Ոսկե կնիք (խրիստովու) կրող փաստաթուղթ:

27. Այստեղ բնագիրը եղծված է. հայտնի չէ, Ալեքսիոս I Կոմնենոսի թագավորության ո՞ր տարվա մասին է խոսքը:

28. Հայկական աղբյուրներում մեսսայանները կոչվում են մծղնյաներ, նրանց աղանդը՝ մծղնեություն:

V—VIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹԸ

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՑԹՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անանիա Շիրակացին VII դարի մատենագիր է, նա համարվում է բնական գիտությունների առաջին ականավոր ներկայացուցիչը հայ իրականության մեջ: Մեզ է հասել գիտնականի ինքնակենսագրականը, որտեղ նա գրում է, թե ինքը ծնվել է Շիրակ գավառի Անի ավանում: Փոքրուց սեր է ցուցաբերել մաթեմատիկական գիտությունների նկատմամբ և դրա մեջ խորանալու նպատակով սովորելու է գնացել հույն ականավոր գիտնական Տյուքիկոսի մոտ, որի դպրոցը գտնվում էր Տրապիզոնում: Ուսումը վերջացնելուց հետո վերադարձել է հայրենիք և զբաղվել ուսուցչությամբ՝ աշխատել է այստեղ արմատավորել մաթեմատիկական գիտությունները:

Մեզ հասել են Շիրակացու գիտական մի շարք աշխատությունները՝ թվաբանության դասագիրքը, տոմարական մի շարք աշխատություններ, «Տիեզերագիտությունը», լուսնի պարբերաշրջանին նվիրված աշխատությունը, «Աշխարհացույցը», չափ ու կշիռներին նվիրված աշխատությունը և այլն: Սրանք գիտությունների պատմության թանկարժեք գոհարներ են:

Շիրակացու աշխատությունների առաջին ժողովածուն հրատարակել է Ք.

Պատկանյանը 1877 թ. Պետերբուրգում՝ «Մնացորդ բանից Անանիայի Շիրակունույ» խորագրով: Շիրակացու երկերի ամբողջական ժողովածուն առանձին հատորով հրատարակել է

Ա. Գ. Աբրահամյանը՝ «Շիրակացու մատենագրությունը» ընդհանուր խորագրով (Երևան, 1944):

Շիրակացու տիեզերական երևույթներին նվիրված աշխատությունն առաջին անգամ հրատարակել է Բանասեր Գ. Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ» ամսագրում՝ 1896 թվականին (էջ 292—296): Վերահրատարակվել է «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» հատորում՝ 1944 թվականին (էջ 318-322):

Շիրակացուց ստորև բերված բոլոր հատվածները, որոնք աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը, տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ՄՍՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 318 — 322

1. Անանիա Շիրակացու խոսքը երկնքի շրջապտույտի մասին՝ թե ինչպես են այն պատկերացնում իմաստունները

Աստծու գործերը մեծամեծ են, ասում է Բարայելի թագավոր Դավիթը, ամեն ինչ նրա կողմից խելամտորեն է հորինված, և դրա ապացույցը աստվածային ստեղծագործություններն են: [Նրանցից] կան այնպիսիները, որոնք տեսանելի են աչքով, և կան որոնք ըմբռնելի են բանականությամբ:

Եվ անհավերին այն երկնքին հույները եթեր են անվանում, քաղդեացիները՝ խտացած կրակ, նրան անվանում են [նաև] բոցեղեն կրակ, որովհետև այն կրակ է առանց նյութականության կազմված պարզ և անխառն օտարաբնույթ տարրերի բաղադրությունից: Նա որևէ մեկից չի ծագել, [առաջացել է] ոչնչից: Ոչ մի գոյացություն չի սկզբնավորվել նրանից և ոչ մի բան նրանից վեր չէ: Լինելով ինքն իր մեջ առանձնացած, անհատնելի էության մասնատման պարզ միասնություն, տանիքի ծածկոցի նման, անվրեպ շրջափակությամբ և բոլորաձև հավասարությամբ տարածվում է գնդաձև երկրի շուրջը: Իր անդադար, անվրեպ և արագ շրջապտույտով ու անտեսանելի նյութականությամբ ըմբռնելի է միայն [բանականությամբ]: Նա կազմված է երկու կիսագնդերից՝ ներքին և վերին, որոնք գտնվում են դեմ առ դեմ՝ երկրագնդի դիրքին համապատասխան:

Եվ նա (երկինքը) իր մեջ պարփակում է այս հսկա աշխարհը

և հողմերի ուժը, քանի որ հարակցությունն է կրակի և հողմի: Նրա շրջապատումով ձևավորվում է իբրև կամար և, անուսր օդով, կարծես ամանի մեջ պարփակվելով, ինչպես ջուրը որևէ խեցեղեն կամ նյութեղեն ամանի մեջ լցված, պահպանվում է հեղուկ վիճակով:

Այսպես և հողմերը չորս կողմը սփռվելուց վերին շրջափակության երկնքի ձև են առել: Բայց նա (երկինքը) իր մեջ ընդգրկում է ինչպես երկիրը, այնպես և ներփակ ջրերը, որոնք ծով են անվանվում: Մրանք առաջացնում են խիտ մշուշը, իսկ սա էլ (անձրևի) ջուրը, իսկ այս տեղի է ունենում հողմի ճնշման տակ: Որովհետև ուժգին կամ թույլ տատանման ժամանակ, նայած տարրերի շարժմանը, ինչպես կենդանի էակի մեջ, եթե ավելանում է հրային մասը, նվազեցնում է խոնավայինը, և եթե մեծանում է խոնավայինը, պակասեցնում է հրայինը, նրա հետ՝ և օդը, որը շնչելիքն է, (այն), ջերմության պակասելով, մահվամբ ոչնչացնում է կենդանությունը: Որովհետև (կենդանության համար) անհրաժեշտ է չորս տարրերի համամասնություն, որն Աստված միախառնել է մի ամբողջության մեջ:

2. Ինչ բան են անձրևները

Մարդկային միտքը հասու չէ թափանցելու աստվածային իմաստության խորքերը, բայց [այն գիտնականները], որոնք ուսմամբ հմտանում են ուսումնասիրության գործում, շնորհիվ երեք միջոցի՝ շրջելու, տեսնելու և լսելու, կամեցան բոլորովին անհասու չթողնել արարածներին: Եվ նրանք պարզել են, որ հսկա ծովը պատում է երկիրը շուրջբոլոր: [Այն] ծավալվելով շատ տեղերում և կողմերում՝ արևելքում, արևմուտքում, հյուսիսում և հարավում, ծոցերի և խորշերի մեջ լցվելով՝ ծովացել է, և որպես անջրպետներ, կղզիներ են մնացել չորս կողմերում, որտեղ գտնվում են բազում երկրներ: Ոմանք նրան (այսինքն՝ զանգվածին — Ա. Ա.) անվանում են Ատլանտիկա, իսկ ուրիշները՝ Օվկիանոս:

Երկրի վրա տեղի ունեցող բոլոր փոփոխությունները լինում են հողմերի շնորհիվ, նրանք են, որ բերում են տեսակ-տեսակ ցավեր, առողջությունը ևս նրանց պատճառով է լինում: Բոլոր երկրներում տեղի է ունենում գոլորշիացում, որը և՛ օգուտ է բերում, և՛ վնաս: Երկու տեսակի (օգտակար և վնասակար) գոլորշի-

ները հաճախ և անընդմեջ երկրից օդ են բարձրանում, որոնք շատ նուրբ են և աչքով անտեսանելի: Թվում է, թե (այդ գոլորշիացումը) մեծ է լինում արևելքում:

Գոլորշիացումներ լինում են նաև գետերի և աղբյուրների ջրերից:

Ինձ թվում է, որ այդ գոլորշիներից մեկը (ձևով) չոր է, ծխանման, և այն առաջանում է [տաք] քամիների հետևանքով: Մյուսը՝ խոնավ է, թանձրամած և գետին է թափվում խոնավության գերհագեցվածության հետևանքով: Նրանից են առաջանում մշուշը և սառնամանիքները, ամպերը և անձրևները, ձյունը և կարկուտը: Իսկ շոգից [առաջանում են] տեսակ-տեսակ հողմեր, որոտ, կայծակ, շանթ, հուր, և սրանց նման բաներ:

3. Մշուշների մասին

Մշուշն առաջանում է ամպերի գորությունից (խտությունից), որովհետև (գոլորշիները) խտանում են՝ վեր են ածվում մշուշի և հորդաբուխ անձրևներից՝ ամուլ և ստերջ ամպերի, որոնք միայն փոքր-ինչ խոնավացնում են գետնի երեսը: Հույները [մշուշը] դիմադարձ են անվանում այն պատճառով, որ այն արգելակողն է արեգակնային ճառագայթների և անձրևների, որ Աստծու կողմից սահմանված է մեր օգտի համար:

4. Որոտման մասին՝ թե ինչ է նա և ինչից է առաջանում

Որոտը լինում է այն ժամանակ, երբ քամիները գտնվելով շարժման մեջ, վերին [կրակի կամարի] հարկադրանքի տակ, ընկնում են ամպերի շրջափակման մեջ և վիթխարի ուժով ճեղքում են այն: Այստեղից էլ առաջանում են ճայթյունը և որոտը: Եվ հողմի ճնշման տակ հուր է ցայտում, որ կոչվում է փայլակ: Բոլոր տեսակի գոյացություններն իրենց մեջ կրակ ունեն, սակայն ամպինը ավելի ուժգին է: Երբ (հողմը) ճեղքում է ամպը, եթե թեթև անձրև է տեղում, այն ժամանակ ներքևի օդը տեղափոխվում է (վերև), իսկ եթե ուժեղ է լինում, կայծակը կարող է խփել հանդիպողին և վնասել, բայց երբ թեթև անձրև է տեղում, օդն արգելակում է (կրակի շարժումը) և երկինքը վնասագերծում: Չմասն

ժամանակ այդ տեղի չի ունենում, որովհետև ամպերը նոսրացած են լինում հյուսիսային քամիներից, ամպերը խտանում են հարավային քամուց:

5. Ձյան մասին

Ձյունը լինում է այն ժամանակ, երբ արեգակը թեքվում է դեպի հարավ, և ուժեղանում է հյուսիսային քամին, օդի թանձր շերտերը խտնվելով իրար, ավելի են խտացնում օդը: Այդ խտնավորությունը գետին է թափվում խտացած (սառած) կտորներով՝ (ցրտության պատճառով) չկարողանալով վերածվել ջրի: Մառը քամին թույլ չի տալիս վերածվելու հեղուկ ջրի: Երբ [ջուրը] առատորեն ներքև է թափվում, կոչվում է տեղատարափ [անձրև], մինչ [ջրի կաթիլները] կարծրացած վիճակում գտնվելիս կոչվում են ձյուն:

6. Կարկտի մասին

Կարկուտն առաջանում է քամիներից, հյուսիսային հողմը թանձր ամպերը վեր է բարձրացնում, ցրտի պատճառով ոլորում, կլորում, գետին թափում, որից և առաջանում է շաչյուն: Պատահում է, որ այդ ուժեղ է լինում, պատահում է՝ թույլ: [Կարկուտը] այլ բանից չէ, բայց եթե երկրի գոլորշուց, որը [բարձրանում է] գետերից, աղբյուրներից կամ ծովերից, ինչպես սահմանել է աստվածային իմաստությունը, որի համար անկարելի ոչինչ չկա. նրա հրամանով է առաջացել ամեն ինչ, որին ոչ ոք ստուգապես հասու լինել չի կարող:

7. Քամիների անունների մասին

Երբ քամիները բարեխառն են լինում, անվանում ենք գով զեփյուռ: Ջեփյուռները սովորաբար մի քանի տեսակ են լինում. այն քամին, որը փչում է խոնավ վայրերից, կոչվում է երկրային [զեփյուռ], այն քամին, որը փչում է հովիտներից, կոչվում է հովտային [զեփյուռ], իսկ այն քամին, որը գետերից, աղբյուրներից և ծովերից է սկիզբ առնում, կոչվում է Հրային [զեփյուռ]:

Արևելյան [քամիները] ձմեռային ժամանակ հաճախ են լինում, իսկ արևմտյանը՝ ամառային ժամանակ: Հարավայինը լինում է (գարնանային և աշնանային) գիշերահավասարների ժամանակ: Բայց պատահում է, որ գարնանը, աշնանը և

ձևաձևը լինում են այլ տեսակի քամիներ ևս: Մրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք փչում են ուղղահայաց և կան այնպիսիները, որոնք փչում են ոլորապտույտ: Երբ քամիները շատ ուժեղ են, կոչում ենք մրրիկ: Մրանք հանկարծակի վերից վար են խուժում և լեռները ծածկում մառախուղով:

8. Փոթորիկ քամու մասին, որին ցնդաբանությունների և առասպելաբանության մեջ մարդիկ վիշապ հանել են անվանում

Փոթորիկ է [կոչվում] այն քամին, որը երկրից է վեր բարձրանում [այնպիսի վայրերից], որտեղ գոյություն ունեն ինչ-որ խորխորատ վիհեր և խոռոչներ: Քամին սրանց միջով, ինչպես խողովակների, որոնք կապված են երկրի [ներքին] երակների հետ, ինչ-որ մի ելք են գտնում, ի մի հավաքված դուրս դեպի վեր վիժում խտացած ամպի նման և առաջացնում սարսափելի դողոյուն, մինչև իսկ մայրի ծառերն իրենց արմատներով դուրս է հանում տեղից և ժայեր է գլորում: Եվ ինչ որ ընկնում է նրա ճանապարհին, ահռելի ոռնոցով բարձրացնում է վեր և [հետո] վար բերում գետին: Ահա այդ է, որ վիշապ հանել են անվանում:

9. Օդի մեջ տեղի ունեցող պես-պես նշանակների մասին

Օդի մեջ տեղի են ունենում բազմաթիվ և բազմատեսակ երևույթներ. նրանցից մեկը կոչվում է շանթ, երկրորդը՝ կայծակ, երրորդը՝ հուր, չորրորդը՝ փայլակ, հինգերորդը՝ հրո սյուն: [Նրանցից մի քանիսը] հանդես են գալիս արևմտյան կողմերում, մյուսները՝ արևելյան, ոմանք՝ հարավային կողմերում, մյուսները՝ հյուսիսային: [Դրանց մեջ է և մեկը], որ կոչվում է հարդագող: Պատահում է, որ օդի խտացման ժամանակ այն ընդունում է սար-

սափելի (հուրհրացող) տեսք, սակայն երբեմն այն թույլ է երևում, իսկ հաճախ ամենևին չի երևում:

Երբ (կայծակն) օդի մեջ ուղղահայաց է իջնում ներքև՝ այդ առաջանում է քամու շփումից: Պատահում է, որ երկարատև է լինում հրի չցրվելու պատճառով: Լինում է նաև, որ ակնթարթորեն դուրս է գալիս և մարում: Բայց պատահում է, որ կայծակը դուրս գալով՝ երկար ճանապարհ է ընթանում և կորչում: Լուսնի շուրջը եղող բակը թանձր օդ է, որը կլանում է նրա ճառագայթները, դրա հետևանքով նրանից դուրս եկած ճառագայթներից լույսի թույլ բոլորակ է ստեղծվում, որը և գուշակում է ամպամածություն:

10. Աղբյուրների բնույթի մասին

Աղբյուրների բնույթը հետևյալն է. ամռան ժամանակ արեգակը բարձրանում է վեր և հյուսիսային օդը մղում դեպի երկնքի ներքին շերտը: [Վերջինս] իր ցրտությունը երկնքից ցած է բերում, որով զովացնում է վեր բխող աղբյուրների ջուրը: Եվ արեգակը հարավ իջնելով՝ երկրի վրա գտնված ժամանակ, տաքացնում է ներքին ջրամբարները: Եվ այսպես հարավային [օդը] ազդում է երկրի միայն ներքին շերտի վրա, որովհետև հյուսիսայինը ազդելով գերիշխում է:

Ճիշտ երկրի ձևով էլ կազմված է նաև մարդու բնույթը. ձմռան ժամանակ մարդու որովայնը տաք է լինում և կերակուրը դյուրամարս է դառնում, իսկ մարմինը դրսից սառն է երևում: Բայց ամռանը մարմինը դրսից տաք է երևում, իսկ ներսից՝ ցուրտ: Այս են ասում իմաստուն բժիշկները. այսպես են ասել Ասկլիպիդեսի և Հիպոկրատեսի ուսման հմուտները:

11. Երկրաշարժի մասին՝ թե ինչ պատճառով է լինում

Երկրաշարժի առաջացնողը հողմերն են. երբ հողմերը մեծ խորության մեջ գետնի տակ են մտնում ու չեն կարողանում երկիրը շարժել, այդ դեպքում միայն դորդյուն են առաջացնում երկրի շուրջը: Սակայն լինում են ուժեղ [հողմեր], որոնք նույնպես չեն կարողանում շարժել երկիրը [նրա շերտի հաստության պատճառ–

ռով], բայց նրանք, երբ դուրս են ժայթքում, խորտակում են շատ քաղաքներ և ավերում շինություններ:

Մակայն այդ հողմերը, երբ դուրս գալու ելք չեն գտնում, սոսկալի դորոյուն են բարձրացնում և շարժում երկիրը: Բայց հողմերը ամբողջ երկիրը շարժել չեն կարող, այլ միայն տեղ-տեղ, ժամանակ առ ժամանակ, այլ և այլ կողմերում ու տարբեր ձևերով երբեմն ուժեղ, երբեմն թույլ:

12. Այն մասին, թե ինչպես է Արիստոտելն ապացուցում, որ տարերքի շարժումն Աստված է

Եթե գոյություն ունի [տարերքի] շարժում, ապա պետք է, որ լինի մի այլ ուժ, որը շարժում է նրան: Եվ եթե կա այդպիսի ուժ, որը շարժում է նրան, խնդրական է, թե այն ինքնաշարժ է, թե՞ [ուրիշ մեկի միջոցով] շարժվող: Եթե մեկն ասի, որ շարժման պատճառը հինգերորդ էությունն է, այդ դեպքում պետք է գտնվի անընդմեջ ու մշտական շրջապտույտի մեջ, ուստի մշտաշարժ է: Ըստ որում, նա իր մշտական շարժունակությունն ստանում է մի այլ՝ հարկադրական ուժից: Եվ եթե գոյություն ունի այդպիսի մի ուժ, որը շարժում է հսկայական մշտաշարժ այդ տարերքը, ապա անհրաժեշտ է, որ այն շարժողն ինքն անշարժ լինի, անհեղհեղուկ, անփոփոխ, և անշարժ լինելը նրա գործությունն է: Եվ եթե կա անհողողող և վնասի ու ազդեցության չենթարկվող [այդպիսի] մի ուժ՝ որ իր մեջ ներքին այդ գործությունն է կրում, ապա նա է Աստված՝ բոլորի արարիչն ու շարժողը:

ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑՈՒ ԿՈՂՄԻՑ

V դարի հեղինակ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատությունը մեզ է հասել եզակի ձեռագրով՝ Գլաձորի համալսարանում կատարած ընդօրինակությամբ: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է Զմյուռնիայում 1762 թ., իսկ հետո եղել են բազմաթիվ վերահրատարակություններ՝ հինգը Վենետիկում, չորսը Կ. Պոլսում, երկուսը Փարիզում և այլն: Թարգմանվել է ֆրանսերեն, գերմաներեն և ռուսերեն լեզուներով: Երկու անգամ թարգմանվել է աշխարհա-

բար: Քրեատոմատիայում բերվում են հատվածներ «Հայ մատենագիրներ»
մատենաշարով 1970 թ. հրատարակված թարգմանությունից, որը կատարել է Ա. Ա.
Աբրահամյանը:

ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՑ

Երկրորդ գիրք

Պարսից կրոնի հերքումը

Ա

Քանի դեռ բնավ ոչինչ գոյություն չունեն, — ասում են, — ո՛չ երկինքը, ո՛չ երկիրը, ո՛չ
էլ մյուս արարածները, որ երկնքում կամ երկրի վրա են, կար մեկը՝ անունով
Զրվան, որը թարգմանվում է բախտ կամ փառք: Հազար տարի գոհ արեց նա,
որպեսզի, թերևս, իրեն մի որդի լինի՝ Որմիզդ անունով, որը ստեղծի երկինքը, եր-
կիրը ու այն ամենը, ինչ որ նրանց մեջ է: Եվ հազար տարի գոհ անելուց հետո սկսեց
մտածել՝ ասելով. «Որևէ օգուտ կա՞, որ այս գոհն անում եմ, կունենա՞մ Որմիզդ
որդի, թե իզուր եմ ջանում»: Եվ մինչ նա այսպես մտածում էր, Որմիզդն ու Արհմը
սաղմնավորվեցին իրենց մոր արգանդում, Որմիզդը՝ այն գոհ մատուցելուց, իսկ
Արհմը՝ երկմտելուց: Ապա Զրվանն իմանալով ասում է՝ «Երկու որդիներ կան
որովայնում. նրանցից ով որ շուտ հասնի ինձ մոտ, նրան թագավոր կդարձնեմ»: Եվ
Որմիզդը, իմանալով հոր մտադրությունը, հայտնեց Արհմին՝ ասելով. «Մեր հայր
Զրվանը մտածեց, թե մեզանից ով շուտ գնա իր մոտ, նրան թագավոր կդարձնի»: Արհմը,
այդ լսելով, ծակեց որովայնը և ելավ կանգնեց հոր առաջ: Նրան տեսնելով
Զրվանը չիմացավ, թե ով է, ուստի հարցրեց՝ «Ո՞վ ես դու»: Իսկ նա պատասխանեց՝
«Ես քո որդին եմ»: Զրվանը նրան ասաց՝ «Իմ որդին անուշահոտ ու լուսավոր է, իսկ
դու խավար ու գարշահոտ ես»: Մինչ նրանք միմյանց հետ այսպես խոսում էին, իր
ժամին Որմիզդը ծնվեց լուսավոր ու անուշահոտ, եկավ կանգնեց Զրվանի առաջ:
Եվ Զրվանը, տեսնելով նրան, իմացավ, թե իր որդի Որմիզդն է, որի համար գոհ էր
անում: Եվ վերցնելով բարսմունքը¹, որ բռնում էր իր ձեռքում ու նրանով

822

գոհ անում, տվեց Որմիզդին և ասաց՝ «Մինչ այժմ ես էի քեզ համար գոհ անում,
այսուհետև դու պիտի անես ինձ համար»: Եվ երբ Զրվանը բարսմունքը տվեց
Որմիզդին ու օրհնեց նրան, Արհմը՝ մոտեցավ Զրվանին ու նրան ասաց՝ «Այնպես

չուխտեցի՞ր, թե քո երկու որդիներից ով որ շուտ հասնի քեզ մոտ, նրան թագավոր կդարձնես»: Իսկ Զրվանը պայմանը չդրժելու համար Արհմնին ասաց «Ա՛յ խաբեքա ու չարագործ, թող քեզ տրվի ինը հազար տարվա թագավորություն, Որմիզդին էլ քեզ վրա արքա նշանակած կլինեմ, իսկ ինը հազար տարուց հետո Որմիզդը թագավորի և ինչ ցանկանա անել անի»: Այն ժամանակ Որմիզդն ու Արհմնը սկսեցին արարածներ ստեղծել: Եվ այն ամենը, ինչ Որմիզդն էր ստեղծում, բարի էր և ուղիղ, իսկ ինչ որ Արհմնն էր ստեղծում, չար էր ու ծուռ:

Այսպիսի անհավատալի և տխմարների մտքով կցմցված ցնդաբանություններին բռնորովին էլ պետք չէր պատասխան տալ, որովհետև բավական էր նրանց անմտությունը ցուցադրել հենց իրենց այն ասածներով, որոնք միմյանց հակամարտ են ու հակասական: Բայց որովհետև այս կերպ քեշի² առաջնորդները մեծարված կերևալին իրենց ենթարկվողներին և խիստ նեղելով՝ խորխորատ կզցեին սրանց, (ուստի) անհրաժեշտ է պատասխանել ու ցույց տալ, որ ոչինչ ավելի չեն ասում, քան Մանին³ (ասաց), որին իրենք մորթազերծ արեցին: Որովհետև նա (Մանին) երկու՝ բարու ու չարի նախասկիզբ է ընդունում և այն էլ ոչ թե հղիությամբ ու ծնունդով, այլ ինքնակա և միմյանց հակառակ, նրանք էլ նույնն են ասում՝ Զրվանի տենչանքով, (բայց) հղիությամբ ու ծնունդով: Եվ եթե երկուսն էլ նույն կրոնն ունեն, մոզերը զանդիկներին ինչո՞ւ են ասում, եթե ոչ նրա համար, որ վարքով են միմյանցից տարբեր, թեպետ ձևականորեն և ոչ իսկությամբ: Սակայն կրոնով երկուսն էլ մեկ են, նրանք երկարամտյաններ են⁵, սրանք՝ նույնպես. նրանք արևապաշտներ են, սրանք՝ արեգակի ծառաներ. նրանք կարծում են թե բոլոր անշունչները շունչ ունեն, սրանք էլ նույն ձևով (նույնն) են հասկանում:

Բայց քանի որ Մանին կամեցավ նրանցից,— և ոչ միայն նրանցից, այլև բոլոր աղանդները (դավանողներից),— բարձր վարք ցույց տալ կեղծավորությամբ, իբր թե միանգամայն զերծ է ցանկասիրական կրքերից, ուստի աղջիկներին ձեռնահարելու մեջ մեղադրվեց և մորթազերծմամբ մեռավ: Այսպիսով պարզ է, որ (մանիքեականներն ու զրվանականները) միայն վարքով են միմյանցից տարբերվում: Թեև նրանք կեղծող են, և սրանք՝ զեղիս ու բացահայտորեն փափկասեր, սակայն կրոնով նույնն են:

Այժմ մենք, թողնելով նրանց (մանիքեականներին), հարցնենք սրանց (մոզերին)՝ Զրվանը, որին ամեն ինչից առաջ են համարում, կատարյալ՞ մեկն էր, թե՞ անկատար: Եթե ասեն, որ կատարյալ էր, կլսեն, թե կատարյալը ումի՞ց կարիք կունենա խնդ-

րելու որդի, որը զար և երկինքն ու երկիրը ստեղծեր, քանի որ եթե կատարյալ լիներ, հենց ինքը կարող էր ստեղծել երկինքն ու երկիրը: Իսկ եթե անկատար էր, պարզ է, որ նրանից վեր կար մեկը, որը կարող էր նրա թերակատարությունը լրացնել: Եվ եթե իրենից վեր մեկը կար, նա պիտի ստեղծեր երկինքն ու երկիրը և այն ամենը, ինչ որ նրանց մեջ են՝ իր բարերարությունն ու գորությունը ցույց տալու համար, և ոչ թե Ջրվանին որդի շնորհեր, որը երկինքն ու երկիրը նրանց մեջ եղող ամեն ինչ ստեղծեր:

«Բայց,— ասում են,— փառքի համար էր գոհ անում»:

Հարցնենք՝ փառքը մեկի կողմից էր շնորհված նրան, թե՞ (ինքը) մշտնջենական լինելու պատճառով էր փառավոր: Եթե փառքը մեկի կողմից էր պարգևված նրան, պետք է կարծել, որ կար մեկը նրանից վեր՝ ավելի հզոր ու ավելի փառավոր, որից փառքը հասավ նրան: Իսկ եթե նրանից վեր մեկը չկար, հազարամյա գոհ անելը իզուր էր. որովհետև փառքը գոյավոր բան չէ, այլ մեկի հաջողությունից է փառք կոչվում, ինչպես որ մեկի անհաջողությունից էլ թշվառությունն է անվանվում: Երկուսն էլ դեպքերի արգասիքն են և ոչ թե հաստատ գոյակներ:

Մի բան ևս: Եթե դեռ ստեղծված չէին արեգակը և լուսինը, որոնցով ժամերն ու օրերը, ամիսներն ու տարիներն են որոշվում, հազար տարին որտեղից էր երևում: Քանի որ մեջտեղում չկային լուսատուները, որոնք օրերի, ամիսների ու տարիների թիվը պիտի ցույց տային, ուրեմն պարզ է, որ անմտությամբ լի են այն շաղակրատանքները:

Դարձյալ՝ եթե չկային երկինքը, երկիրը և ինչ որ նրանց մեջ է, ո՞րտեղ կամ ինչո՞վ էր գոհ անում (Ջրվանը): Երբ չկար երկիրը, ոչ էլ նրանից (բուսնող) տունկերը, բարսմունքը որտեղից էր գտնում՝ իր ձեռքում բռնելու, կամ թե ի՞նչ էր գոհում, քանի որ անասուններ դեռ ստեղծված չէին: Եվ որը ամենից անմիտ բանն է, «Հազար տարի,— ասում են,— գոհ արեց, և հազար տարուց հետո երկմտեց՝ ասելով. «Կլինի՞ ինձ Որմիզող որդի, եթե չլինի, իզուր տեղը պիտի չարչարվեմ»: Եվ դա ցույց է տալիս, որ Ջրվանը տկար, կարիքավոր ու սզետ էր. չարիքների պատճառն էլ նույն ինքն է և ոչ թե Արհմը: Որովհետև եթե նա երկմտած չլիներ, ինչպես ասում են նրանք, չէր լինի Արհմը, որին չարիքների

արարիչ են հռչակում իրենք: Բայց ինքը երկմտեց, որը անհավատալի և լիապես անկարգ բան է:

Քանի որ մեկ աղբյուրից երբեք երկու տեսակ ջուր չի բխում՝ մեկն անուշ, մյուսը՝ դառը, ոչ էլ մեկ ծառից երկու տեսակ պտուղներ (են լինում)՝ մեկը քաղցր, մյուսը՝ դառը, ուստի եթե Ջրվանին ընդունում են քաղցր, չպետք է դառը պտուղը՝ Արհմինին, նրանից (ծնված) համարեն, իսկ եթե դառն են հաշվում, պատշաճ չէ, որ քաղցր պտուղը՝ Որմիգդին, նրանից (սերված) կարծեն: Եվ նրանց համար հարմար է գալիս աստվածային խոսքը, թե՛ «Կամ արե՛ք ծառը քաղցր ու նրա պտուղը քաղցր և կամ արե՛ք ծառը դառը ու նրա պտուղը դառը, որովհետև ծառից է իր պտուղը ճանաչվում»:

Եվ եթե արարածները մնում են յուրաքանչյուրն իրենց հորինվածքում ու երբեք դուրս չեն գալիս իրենց համար դրված սահմաններից, (ասպա) առավել ևս Ջրվանը, եթե որ մշտնջենավոր մեկն էր ու արարածներ ստեղծելու հնարներ էր որոնում՝ թե՛ անձամբ, թե՛ իր որդու կամ մի ուրիշի միջոցով, ինչպես ասում են, պարտավոր էր կարգ ու կանոն ցույց տալ և ոչ թե անկարգություն:

Որովհետև երբեք չտեսանք, որ կովերը էշեր ծնեին, էշերը եզներ, ոչ էլ գայլերը՝ մաքիներ, մաքիները՝ աղվեսներ, առյուծները՝ ձիեր, ձիերը՝ օձեր, սակայն մի ծնունդ կա միայն, որ մարդիկ բնության օրենքներից դուրս հնարեցին՝ ձիերից ու էշերից ջորիներ ծնեցնելը: Նրանք էլ անսերմ ու անծնունդ են, քանի որ ոչ թե աստծուց են ստեղծվել, այլ մարդկանց հնարամտությունից (են առաջ գալիս): Այսպիսով՝ եթե Ջրվանը տավար էր, կարիճ Արհմինին ինչպե՞ս էր ծնում, և եթե գայլ էր, գառ Որմիգդին ինչպես ծնեց. չէ որ մարդկանց մտքի ցնդաբանություններ են (դրանք):

Քանի որ Ջրվանը ևս մարդ է եղել, մի քաջ տղամարդ՝ տիտանների օրոք, և հույները, արիները ու բոլոր հեթանոս ժողովուրդներն էլ սովոր են քաջերին դյուցազուններ համարել, (ուստի) պարսից կրոնը կցմցողը տեսնելով, որ իր երկրի մարդիկ (նույն ձևով) նրան (Ջրվանին) աստված են համարում, (ասում է՝) «Ես պիտի կարծել տամ, որ երկնքի, երկրի ու բոլոր արարածների ստեղծումը նրանից է»:

Խոսքիս ճշմարիտ լինելը նրանից է երևում, որ (կցմցողը) ըստ

մարդկային բարքերի է հարմարեցնում քեշը և հղիության ու ծննդյան հիմունքով է կցմցում իր ուսմունքը: Որովհետև նախ ազդարարում է, թե բարի և չար երկու արարիչները մեկ հոր ծնունդներ են, և ապա մեջտեղ է բերում այն, թե մոր ու քրոջ (հետ ունեցած) սեռական գործողություններով են ստեղծվել լուսաստունները: Եվ դա՝ ոչ թե ուրիշ բանի, այլ մարմնասիրության ու ցանկասիրության պատճառով: Որովհետև տեսնելով, որ արիական ցեղը իզասեր էր, նրա նույն մեղկ բարքին համապատասխան նրա համար կրոն կցմցեց, որպեսզի իրենց աստվածների մասին լսելով, թե անվայել խառնակեցությունների են հետամուտ եղել, իրենք էլ, նրանց նմանվելով, նույն անառակություններն անեն անխտիր, իսկ դրանից հետո է և վեր է մնում աստվածայինը: Որովհետև աստծուն պատշաճ է որդի ունենալ ոչ թե ամուսնությամբ, այլ հավիտենականությամբ, ինչպես որ մտքին (հատուկ է առաջ բերել) խոսքը, աղբյուրին՝ գետը, կրակին՝ տաքությունը, արեգակին՝ լուսավորությունը, ուստի այնպես չէ, ինչպես նրանք են հանդգնում ասել, թե փափագում էր, որ մի որդի ծնվեր իրեն, որին անունը Որմիզդ լիներ:

Օ՛ հիմարություն. դեռ մեջտեղը որդի չկար, և նա չսաղմնավորվածին ու չծնվածին անուն էր դնում: Բոլոր ծնունդներին անուններ են դրվում ծնվելուց հետո, իսկ նա (Զրվանը) ծնվելուց առաջ ինչպե՞ս էր նրան Որմիզդ անունը դնում: Բայց (զուցե ասեն), թե հավատում էր, որ իսկապես իրեն որդի է ծնվելու: Իսկ եթե հավատում էր, ինչո՞ւ երկմտեց և իր երկմտանքով պատճառ դարձավ Արհմնի ծննդյան, որով չարիքներն աշխարհ մտան: Եվ զարմանալին այն է, որ մեկը հազարամյա գոհաբերությամբ հազիվ ծնվեց, իսկ մյուսը հենց նոր երկմտելուց (ծնվեց):

Դարձյալ՝ նա, որ իմացավ, թե որովայնում երկու որդիներ կան, ինչո՞ւ այն էլ չիմացավ, որ մեկը բարի է, իսկ մյուսը՝ չար: Եվ եթե իմացավ, բայց չոչնչացրեց չարին, (ուրեմն) ինքն է չարի պատճառը: Իսկ եթե այն չիմացավ, ինչպե՞ս կարելի է հավատալ, թե մյուսին ճանաչեց: Եվ եթե այն ժամանակ չիմացավ, (իսկ հետո), երբ տեսավ նրան խավարին ու զարշահոտ, արդյոք այդ ժամանակ է՞լ չիմացավ: Մակայն և՛ իմացավ, և՛ տեսավ, և՛ թագավոր դարձրեց խավարայինին. (ուստի) ինքն է չարիքների պատճառը, որովհետև չոչնչացրեց չարին և դեռ թագավորություն էլ

տվեց նրան ինը հազար տարով: Եվ ո՞ւմ վրա թագավորեցրեց նրան (Արհմնին), եթե ոչ Որմիզդի կողմից ստեղծված բարի արարածների վրա, որպեսզի նրանց չարչարի՝ խառնելով նրանց հետ իր չար արարածներին:

«Մակայն,— ասում են,— Որմիզդին էլ թագավորեցրեց նրա վրա»:

Եթե Որմիզդը նրա թագավորը լիներ, ինչպե՞ս թույլ կտար, որ նա (Արհմնը) իր բարի արարածներին չարչարեր: Եթե հայրը որդու արարածներին չխնայեց՝ չարի ձեռքը տալով (նրանց), որդին իր արածների նկատմամբ ինչո՞ւ չպիտի հոգ տանի. անկարողությա՞ն, թե՞ չարակամության պատճառով: Եթե անկարողության պատճառով վտանգից ազատ չի պահում, ապա նա ո՞չ այժմ է թագավորում, ո՞չ էլ հետո, ինչպես ասում են, կարող է հաղթել: Իսկ եթե չարակամության պատճառով է, դուրս է գալիս, որ չարիքների համար պատասխանատու է ոչ միայն հայրը, որ թագավորեցրեց չարին, այլև՝ որդին, որ համախոհ եղավ հորը և քաջալերող՝ չարին:

Դարձյալ՝ թե որ թագավորությունը հանձնեց որդիներին՝ մեկին ինը հազար տարով, մյուսին հավիտենապես, (ապա) ինքը ո՞ր կարգում պիտի մնար: Չե՞ որ երբ դեռ ոչինչ չկար, չկար նաև որևէ բանի թագավոր, որովհետև որևէ բանի արարիչ էլ չկար: Իսկ երբ որդիները ծնվեցին, դարձան արարիչներ՝ մեկը բարիների, մյուսը՝ չարերի: Հենց նրանք էլ թագավորներ եղան՝ մեկը ժամանակավոր, մյուսը հավիտենական: Այսպիսով Զրվանը արարչությունից ու թագավորությունից դատարկ մնաց, և արարիչ չէ, որովհետև ինքը չի ստեղծել, թագավոր էլ չեղավ, որովհետև ո՞ւմ արարածներին պիտի թագավոր լիներ: Ուրեմն պարզ է, որ Զրվանը երբեք գոյություն չի ունեցել և չկա: Որովհետև այն, որ գոյություն ունի, կա՛մ արարիչ է, կա՛մ արարած: Եվ քանի որ սա (Զրվանը) ո՞չ արարիչ է, ո՞չ էլ արարած, (հետևաբար) երբեք էլ աստված չի եղել, չկա ու չի էլ լինի:

Դ

«Մակայն,— ասում են,— երբ Զրվանը իր մեջ մտածեց, թե՝ «Իմ որդիներից ով շուտ հասնի, նրան թագավոր կդարձնեմ», Որմիզդն իմացավ ու այդ միտքը հայտնեց Արհմնին»:

Եթե Որմիգորը հոր միտքը իմացավ, (ապա) ինչո՞ւ չիմացավ չար եղբոր մտադրությունն էլ, թե ծակելու է որովայնն ու դուրս գալու, նա առաջինն է գնալու և ստանալու թագավորությունը, որը ողբերգական էր լինելու իր և իր արարածների համար, որովհետև հենց սկզբում ետ մղելով՝ նա պիտի թուլացներ իրեն, և ապա (ինքը) ինը հազար տարի գոջար ու ցավեր, որ նա ծուռ է նայում իր բարի արարածներին, այլանդակում ու այլակերպում է նրանց: Կամ Ջրվանն էլ, որ իմացավ երկու որդիների սաղմնավորվելը որովայնում, ինչո՞ւ չճանաչեց Արհմին, երբ սա եկավ կանգնեց իր առաջ:

Դարձյալ՝ նա, որ գիտեր թե իր Որմիգո որդին անուշահոտ և լուսավոր էր՝ հենց որովայնում գտնվելու ժամանակից, ինչպե՞ս չիմացավ, որ մյուս որդին գարշահոտ ու խավարին է: Մի՞ թե պարզ չէ, որ նրանց (զրվանական կրոնն ընդունողների — Ա. Ա.) կողմից պատմվում են ոչ թե հավաստի բաներ, այլ կցմցված առասպելներ:

Իվ մյուս՝ ամենից անհավատալի բանն էլ այն է, որ մեկը հազարամյա զոհաբերությամբ հազիվ ծնվեց, իսկ մյուսը երկմտելուց անմիջապես հետո (ծնվեց): Եվ եթե Արհմն որդին այն երկմտելուց ծնվեց, (Ջրվանը) նրան չպիտի կոչեր իր որդին, որովհետև եթե իր որդին լիներ, հար և նման պիտի լիներ իրեն՝ կա՛մ բարի, եթե (ինքը) բարի էր, կամ թե չար, եթե (ինքը) չար էր: Մի՞ թե Ջրվան հայրը միաժամանակ և՛ բարի էր, և՛ չար, ու նրա բարի երակից բարի որդին ծնվեց, չար երակից՝ չարը: Եվ եթե այնպես չէր, ապա նա չարին չէր կոչի իր որդին, ոչ էլ թագավորություն կտար նրան: Իսկ եթե բարի էր ինքը, չարին կոչնչացներ ու թագավորությունը կտար բարուն, որով ինքը մեծանուն կդառնար և իր բարի որդի Որմիգոյին չէր նեղացնի: Մակայն այս բոլորից պարզ է, որ երբեք չի եղել Ջրվանը աստվածների հայր, ոչ էլ թագավորություններ սվող:

1. Բարամունքը ճյուղերի կամ ճիպտոսների կապոց էր, որ մոզերը զոհ անելիս կամ աղոթելիս բռնում էին իրենց ձեռքում:

2. Քեշը պարսկական հին կրոնն էր:

3. Մանին (216-277) հենց իր անունով կոչվող մանիքեական աղանդի հիմնադիրն էր: Այդ աղանդի հիմքն էր կազմում պարսկական հին կրոնը, բայց այն իր մեջ պարունակում էր նաև Առաջավոր Ասիայի կրոնների (քրիստոնեու-

թյուն և այլն) տարրեր: Մանիի ուսմունքը դուալիստական բնույթ ուներ (ման-
րամասն տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հատ. 1-ին, Վաղարշապատ, 1908, էջ 186—190, «Միջնադարյան աղանդների ծագման և
զարգացման պատմությունից», Երևան, 1968, էջ 86, 97—98):

4. «Զանդիկ» — ընդհանրապես նշանակում է «հերետիկոս», տվյալ դեպքում՝
«Մանիի ուսմունքին հետևող, մանիքեական»: Բակտրիերեն «զան» — «ճանաչել»,
«իմանալ» բառից է:

5. Եզնիկը «երկարմատեան» բառը, իբրև տերմին, գործածել է «դուալիստ» իմաստով
(=երկու+արմատ+եան):

ԴԱՎԹԱԿ ՔԵՐԹՈՂԻ ՈՂԲԸ ԻՇԽԱՆ ՋԵՎԱՆՇԵՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Դավթակ Քերթողը VII դարի հայ գրականության ամենաաչքի ընկնող դեմքերից
մեկն է: Նրանից մեզ է հասել հայ պոեզիայում աշխարհիկ թեմայով պահպանված
հնագույն ստեղծագործությունը, որը կրում է «Ողբ մեծ իշխան Ջևանշերի մահվան
առթիվ» խորագիրը: «Ողբը» նվիրված է «Հայոց Արևելից կողմանց» (Հայոց Աղվանք)
իշխան Ջևանշերին (637—670): «Ողբի» ստեղծման առիթ է ծառայել Ջևանշերի
դավադրական սպանությունն իր մերձավորներից մեկի կողմից: Մովսես
Կաղանկատվացին գրում է, որ իշխանի սպանությունը ցնցել էր բոլորին և շատերը
ողբում էին նրա մահը: Իսկ մի ճարտասան՝ Դավթակ անունով, որը հռչակված
քերթող էր և ապրում էր իշխանի պալատում, հատուկ չափածո ողբ է հորինում
իշխանի մահվան առթիվ: Մովսես Կաղանկատվացին իր երկասիրության մեջ
բերել է «Ողբի» ամբողջական տեքստը (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի,
Պատմություն Աղվանից աշխարհի, գլուխ ԼԵ):

Դավթակ Քերթողի «Ողբից» ստորև բերված հատվածները տալիս ենք Ա.
Մնացականյանի թարգմանությամբ:

ՈՂԲ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ՋԵՎԱՆՇԵՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Աստվածային խոսքի արվեստաշունչ ոգի,
Իմաստություն տուր իմ երգին տխրական,

Որ սգալի ձայնով անդադար ողբանք
Մեր դժնաստեսիլ կորուստի վրա:

Բեկումն ինչ մեծ՝ Արևելյան երկրիս՝,
Կործանման աղաղակ՝ աշխարհով մեկ.
Ազգերն ու ցեղերը լսեն թող ձայնս,
Բոլոր արարածները ինձ հետ ողբան թող:

Գլորվեց վեմը հզոր ու կենդանի,
Պարիսպն ամրության փլատակվեց,
Տապալվեց աշտարակը բանավոր,
Եվ ցանկը շինության քանդվեց հիմքից:

Դառնության փոխվեց խաղաղությունը մեր,
Ավազակները դռնբաց խուժեցին ներս,
Քանզի մեծասքանչ տերությունն ընկավ,
Եվ մարեց ճառագայթը մեր պետական:

Եկան անեծքները, ընկան մեզ վրա,
Ինչպես գուշակել էր Եսայի մարգարեն:
Եվ տոնը Սուրբ խաչի երկնային տիրոջ
Մեզ համար դարձրին սուգ ու լացի թույն:

Զնդան կորուստի փորեցին խորունկ,
Եվ հովվին բարի նետեցին այնտեղ.
Մոլության ոգին շնչեց նրանց մեջ
Թաքցնելով ստոր որոգայթը մահու:

Էր առյուծ նա մի՝ նստած անտառում,
Մարսում էր նրանից ոսոխը սսկված.
Տոհմապետ ամեն և իշխան ամեն
Երկյուղով ու սիրով լսում էր նրան:

Ընտրյալի փառքը հասավ ամենուր,
Տարածվեց անհուն աշխարհով ողջ.

Իր հնարագետ հանճարի մասին
Գովերգ հնչեցրին տիեզերքով մեկ:

Թագավորն Հունաց, իշխանն Արաբիո,
Տենչալով խնդրեցին, որ տեսնեին նրան.
Եվ ընդունում էին հարգալից ողջույնով
Եվ փառքով պասկում և պատվում մեծապես:

Ժամանեցին բայց մեզ և գործերը չար,
Մոլորությունն անզիջում բարձրացավ մեր դիմաց,
Բարկացրինք Արաբչին մենք մեր իսկ արարքով,
Եվ մասունեց նա մահվան տերության ավազին...²

1. Խոսքը «Հայոց Արևելից կողմանցն (Հայոց Աղվանք) երկրամասի մասին է:

2. Այս բանաստեղծության տների սկզբնատառերը կազմում են հաչոց այբուբենը (Ա—Ք), քրեստոմատիայում մեջ են բերված միայն առաջին տասը տները (Ա—Ժ):

ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Անանիա Շիրակացու «Խնդրագիրքն» առաջին անգամ հրատարակվել է «Միոն» ամսագրում՝ 1886 թվականին: Վերահրատարակել է բանասեր Գ. Տեր-Մկրտչյանը 1896 թ. «Արարատ» ամսագրում (էջ 143—152): Այնուհետև վերահրատարակվել է Շիրակացու «Մատենագրության» 1944 թ. հրատարակության մեջ:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 227—232

Առաջին խնդիր. — Ես հորիցս այսպես լսեցի. պարսիկների դեմ հայերի մղած պատերազմի ժամանակ¹ մեծ քաջագործություններ են կատարվում Զորակ Կամսարականի կողմից², որպես թե մեկ ամսվա մեջ երեք անգամ հարձակվում է պարսկական զորքերի վրա: Առաջին անգամ նա կոտորում է զորքի կեսը, հետապնդելով՝ երկրորդ հարձակման ժամանակ կոտորում է քառորդ մասը, երրորդ անգամ հարձակվելիս՝ տասնմեկերորդը, իսկ մնացածները, թվով երկու հարյուր ութսուն, փախչում են Նախիջևան:

Արդ՝ մնացածների հաշվով մենք պարտավոր ենք իմանալ, թե կոտորածից առաջ որքա՞ն էր [պարսկական գորքը]:

Երկրորդ խնդիր.— Իմ մերձավոր մարդկանցից մեկը մեկնելով Բահլ³, շահավոր մարգարիտներ ձեռք բերեց⁴: Տուն վերադառնալով և հասնելով Գանձակ⁵, նա մարգարիտների կեսը ծախեց հատը հիսուն դրամով⁶, գալով Նախիջևան՝ վաճառեց քառորդ մասը՝ հատը 70 դրամով, ապա հասնելով Դվին՝ ծախեց տասներկուերորդ մասը՝ հատը 50 դրամով: Երբ նա եկավ մեզ մոտ՝ Շիրակ, նրա մոտ մնացել էր ընդամենը 24 հատ մարգարիտ:

Արդ՝ մնացածի հաշվով իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ մարգարիտ է եղել և քանի դրամ էր մարգարիտների գինը:

Երրորդ խնդիր.— Ես իմ ուսուցչից լսեցի, թե գողերը մտնելով Մարկիանոսի⁷ տրիկլինը (գանձատունը), գողացան այնտեղ եղած գանձի կեսը և չորրորդ մասը: Գանձապահները ներս մտնելով, մնացածը գտան 421 կենդինար⁸ և 3600 դահեկան⁹:

Արդ՝ իմացիր, թե ամբողջ գանձը որքա՞ն էր:

Չորրորդ խնդիր.— Մուրբ Մոֆիայի¹⁰ միաբանների ռճիկը [բաժանվում է այսպես]. հինգերորդ մասը ստանում են սարկավագները, տասներորդ մասը՝ քահանաները, 240 լիտր¹¹ եպիսկոպոսները և 2000 լիտր մնացած միաբանները:

Արդ իմացիր, թե ամբողջ ռճիկը քանի՞ լիտր էր:

Հինգերորդ խնդիր.— Սպաների ռճիկը բաշխվում է այսպես. քառորդ մասը տրվում է պատվավորներին, ութերորդ մասը ավագներին, իսկ 150 կենդինարը՝ մյուս հեծյալներին¹²:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ կենդինար է:

Վեցերորդ խնդիր.— Իմ պարտեզում կար հազար*: Մի հռոմեացի, զբոսնելու նպատակով մտնելով այնտեղ, կերավ այդտեղ եղած հազարի հինգերորդ և տասնհինգերորդ մասը: Գիտենալով այդ մարդու որկրամոլությունը, ես նրան

դուրս արեցի և մտնելով պարտեզ, համրեցի և տեսա, որ պարտեզում կա 110 հատ
հագար:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ հագար է եղել և հռոմեացին քանի՞ սն է կերել:

* Ջամբուղավորների խմբին պատկանող բույս, որը գործ է ածվում իբրև կերակուր
կամ աղցան (տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Բացատրական բառարան, հատ. III, էջ 8):

Յոթերորդ խնդիր.— Ես Մարմետում էի¹³, Կամսարականների ոստանում: Գնալով Ախուրյան¹⁴ կոչվող գետի ափը, տեսա ձկների վտառ, ուռկան զցել տվեցի, բռնեցի այդ ձկների կեսը, քառորդ և յոթերորդ մասը, իսկ որը ուռկանից ազատվեց, ընկավ թարփի մեջ, որի մեջ գտա 45 հաստ:

Արդ՝ իմացիր, թե վտառի մեջ ընդամենը քանի՞ ձուկ կար:

Ութերորդ խնդիր.— Պարսիկների դեմ հայերի ապստամբած ժամանակ, երբ Ջորակ Կամսարականը սպանեց Սուրենին,¹⁵ հայ ազնվականներից մեկը դեսպան ուղարկեց Պարսից թագավորի մոտ՝ այդ գույժը նրան հաղորդելու: [Դեսպանը] գնում էր օրական 50 մղոն: 15 օր հետո, երբ Ջորակ Կամսարականն այդ իմանում է, դեսպանին բռնելու համար նրա ետևից հետապնդողներ է ուղարկում, որոնք անցնում էին օրական 80 մղոն¹⁶ (ճանապարհ):

Արդ՝ իմացիր, թե նրանք քանի՞ օրում կհասնեին դեսպանին:

Իններորդ խնդիր.— Կամսարականները որսի էին դուրս եկել Գենում¹⁷ և որսացել էին շատ երեններ, ինձ որսաբաժին բերել տվեցին մի վարագ: Քանի որ այն վիթխարի էր, ուստի ես կշռեցի: Պարզվեց, որ նրա փորոտիքն ամբողջ քաշի չորրորդ մասն էր, գլուխը տասներորդ մասը, ոտքերը՝ քսաներորդ, ժանիքները իննսուներորդ, իսկ մարմինը քաշում էր 212 լիտր:

Արդ՝ իմացիր, թե ամբողջ վարագը քանի՞ լիտր էր:

Տասներորդ խնդիր.— Մարմետի մոտ՝ Երասխ գետում մի լոքո բռնեցին: Ես կշռեցի այն: Պարզվեց, որ նրա գլուխը կազմում էր ամբողջ քաշի չորրորդ մասը, պոչը վեցերորդ, իսկ մեջքը՝ 140 լիտր:

Արդ՝ իմացիր, թե ամբողջ ձուկը քանի՞ լիտր էր:

Տասնմեկերորդ խնդիր.— Մի վաճառական անցավ երեք քաղաքներով: Առաջին քաղաքում նրանից մաքս վերցրին ունեցածի կեսը և երրորդ մասը, երկրորդ քաղաքում՝ հաշվեցին ինչ որ ուներ, վերցրին մնացածի կեսը և երրորդ մասը, իսկ երրորդ քաղաքում՝ դարձյալ հաշվեցին և վերցրին մնացածի կեսը և երրորդը: Եվ երբ այդ մարդը տուն հասավ, նրա մոտ մնացել էր 11 դահեկան:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ դահեկան ուներ:

Տասներկուերորդ խնդիր.— Մի նավակ էի ուզում սարքել, բայց ունեի ընդամենը երեք դրամ, ուրիշ ոչինչ չունեի: Դիմեցի իմ մերձավորներին. «Տվեք ինձ ամեն մեկդ մի բան, որ կարողանամ սարքել նավակը»: Նրանցից մեկը տվեց նավակի երրորդ մասի [արժեքը], մեկը՝ չորրորդի, մեկը՝ վեցերորդի, մեկը յոթերորդի և մեկն էլ՝ քսանութերորդի: Ես սարքեցի նավակը:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ դահեկան (արժեքի) էր նավակը:

Տասներեքերորդ խնդիր.— Իմ աշակերտներից մեկը Խարա քաղաքից ընտիր խնձորներ է գնում և ցանկանում է ինձ ընծա բերել: Ճանապարհին նրան հանդիպում է կատակողների երեք խումբ: Առաջին խումբը վերցնում է խնձորների կեսը և չորրորդը, երկրորդ խումբը՝ մնացածի կեսը և չորրորդը, երրորդ խումբը՝ նույնպես մնացածի կեսը և չորրորդը: Մնացած խնձորները՝ հինգ հատ, բերում հասցնում է ինձ:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի խնձոր է եղել:

Տասնչորսերորդ խնդիր.— Մի կարասի մեջ գինի կար, որ վարդով էին պատրաստել: Եվ կար նաև երեք խեցե սափոր: Ես հրամայեցի գինին լցնել այդ սափորների մեջ: [Սափորներից] մեկը տարավ ամբողջ գինու երրորդ մասը, մեկը վեցերորդ, իսկ մյուսը տասնչորսերորդ մասը: Մնացած գինին, որ այլ ամանների մեջ լցրին, 54 փաս էր:

Արդ՝ իմացիր, թե քանի՞ փաս էր ամբողջ գինին:

Տասնհինգերորդ խնդիր.— Ես ունեի մի ազնվացեղ ձի: Այդ ձին վաճառելով, ստացած գումարի քառորդով կովեր գնեցի, յոթերորդով այծեր, տասներորդով՝ եզներ, իսկ մնացած 318 դահեկանով գնեցի ոչխարներ:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ դահեկան է անում:

Տասնվեցերորդ խնդիր.— Ես եկեղեցի էի կառուցում: Վարձեցի մի որմնադիր, որը օրական 140 քար էր շարում: Աշխատանքն սկսելուց 39 օր հետո վարձեցի մեկ ուրիշ որմնադիր, որը օրական 218 քար էր շարում: Երբ երկրորդ որմնադիրի շարած քարերի թիվը հավասարվեց առաջինին, եկեղեցու կառուցումը ավարտվեց:

Արդ՝ իմացիր, թե քանի՞ օրում հավասարվեց:

Տասնյոթերորդ խնդիր.— Տորենով լի մի նավ էր գնում: Մի կետ հետապնդեց նրան: Նավորդները վախեցան և ցորենի կեսը իբրև կեր գցեցին նրան: Երկրորդ օրը գցեցին մնացած ցորենի հինգերորդ մասը, երրորդ օրը՝ ութերորդը, չորրորդ օրը՝ յոթերորդը: Նավահանգիստ հասան, մնացել էր ընդամենը 7200 (կայթ)¹⁸ ցորեն:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ (կայթ) էր ցորենը:

Տասնույթերորդ խնդիր.— Ես ունեի մի ապաղար¹⁹, որը ջարդեցի և պատրաստեցի ուրիշ ամաններ: Երրորդ մասից պատրաստեցի մի սան, չորրորդ մասից՝ մի ուրիշ սան, հինգերորդ մասից՝ երկու բաժակ, վեցերորդից՝ երկու սկուտեղ, իսկ 210 դրամից՝ մեկ սկահակ:

Արդ՝ իմացիր, թե ի՞նչ քաշ ունեւ մետաղյա ջրամանը:

Տասնիններորդ խնդիր.— Մի մարդ մտավ երեք եկեղեցի: Առաջին եկեղեցում աստծուց հետևյալը խնդրեց. «Տո՛ւր ինձ այնքան, որքան ես ունեմ, և ես կտամ քեզ քսանհինգ դահեկան»: Այդպես խնդրեց նաև երկրորդում և տվեց քսանհինգ դահեկան, երրորդում՝ նաև երրորդում, և նրա մոտ ոչինչ չմնաց:

Արդ՝ իմացիր, թե սկզբում նա քանի դահեկան ունեւ:

Քսաներորդ խնդիր.— Շիրակի և Արշարունիքի²⁰ տեր Ներսէս Կամսարականի որսատեղին գտնվում էր Արտին լեռան²¹ ստորոտում: Մի գիշեր այնտեղ են մտնում բազմաթիվ ցիռերի երամակներ: Օտռաները որսալու փորձ չունենալով, վազում են Թալին՝ գյուղը և պատմում այս մասին: Կամսարականն իր եղբայրների և ազնվականների հետ շտապում է որսատեղին: Մկսում են կռտորել երեներին: Նրանց կեսը բռնվում է թակարդով, քառորդ մասին նետահար են անում, իսկ մատաղ երեներին, որոնք ամբողջի տասներկուերորդ մասն էին կազմում, բռնում են ողջ-ողջ, իսկ 360 երե սպանվել էր նիզակով:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ հատ էին:

Քսանմեկերորդ խնդիր.— Արշավիրի որդի Ներսէս Կամսարականը, որ այս Ներսէսի անվանակիցն ու նախահայրն էր, բահղլուճների²² դեմ մղած պատերազմում հաղթելով նրանց՝ մեծ թվով գերիներ է վերցնում: Երբ հասնում է

արքունի դուռը, գերիների կեսը նվիրում է Պարսից թագավորին²³, իսկ մնացած
կեսի յոթերորդը՝ նրա որդուն: Ապա նրան հրաժեշտ տալով՝ վերադառ-

նում է իր երկիրը: Ճանապարհին գալով գարիկպետի տունը՝²⁴ նրա կողմից անչափ մեծարվում է ոչ որպես նախարարի, այլ թագավորի պատվասիրությամբ, և սատալիս է նրան մնացած գերիների ութերորդը: Հետո գալիս է սպայապետի մոտ, որին Խորավարան էին կոչում, նրա կողմից ավելի ևս մեծարանքի արժանանալով՝ տալիս է մնացած գերիների տասնչորսերորդ մասը: Ավելի ևս առաջ գալով, հասնում է իր երկիրը: Նրան դիմավորելու է դուրս գալիս իր կրտսեր եղբայրը՝ Հրահատը, որին տալիս է մնացած գերիների տասներեքերորդ մասը: Ապա նրան դիմավորելու են գալիս հայ ազնվականներ, որոնց նվիրում է մնացած գերիների իններորդ մասը: Հասնելով Վաղարշապատ՝ մնացածի տասնվեցերորդ մասը նվիրում է սուրբ եկեղեցիներին: Վերջապես մնացած գերիների քսաներորդ մասը տալիս է իր ավագ եղբորը՝ Սահակին²⁵: Եվ իրեն մնում է 570 գերի: Ընդամենը քանի՞ գերի է եղել:

Քսաներկուերորդ խնդիր.— Եզիպտոսի փարավոնը տոնում էր իր ծննդյան տարեդարձը: Նա սովորություն ուներ այդ օրն իր տասը նախարարներին, ըստ նրանց արժանիքի և տասնյակի աստիճանավորության՝ հարյուր կարաս խնկով համեմած գինի բաժանել:

Արդ՝ բաժանիր այդ գինին տասը նախարարների միջև՝ ըստ տասնյակի աստիճանավորության:

Քսաներեքերորդ խնդիր.— Կար մի շտեմարան, որի մեջ երկու հարյուր կայթ գարի կար: Մկները մտան և ամբողջ գարին կերան: Ես մկներից մեկին բռնեցի և պատժեցի: Նա խոստովանեց և ասաց. «Ինձ ութսուն հատիկ հասավ»:

Արդ՝ իմացիր, ընդամենը քանի՞ գարու հատիկ կար շտեմարանում, և այդ հատիկներն ուտող մկների թիվը քանիսն էր:

Քսանչորսերորդ խնդիր.— Աթենք քաղաքում կար երեք միաչափ ավազաններ, յուրաքանչյուրն ուներ երեք ծորակ: Մի ծորակը, ավելի հորդ լինելով, ավազանները լցնում էր մեկ ժամում, երկրորդը, որ նրանից ավելի թույլ էր, ավազանները լցնում էր երկու ժամում, իսկ երրորդը՝ ամենից թույլ լինելով, լցնում էր երեք ժամում:

Արդ՝ իմացիր, թե երեք ծորակը միասին մեկ ժամի քանի՞ երորդ մասում կլցնեն ավազանները:

Խնդիրների լուծումը

Առաջին խնդրի լուծումը: Կոտորածից առաջ 1760 հեծյալ կար:

Երկրորդ խնդրի լուծումը: Մարգարիտները 144 հատ էին եղել, իսկ մարգարիտների գինը՝ 6720 դրամ:

Երրորդ խնդրի լուծումը: Գանձը 1686 կենդինար է եղել:

Չորրորդ խնդրի լուծումը: Միաբանության ռճիկը 3200 լիտր էր:

Հինգերորդ խնդրի լուծումը: Սպաների ռճիկը 240 կենդինար էր:

Վեցերորդ խնդրի լուծումը: Հագարները եղել են 150 հատ:

Յոթերորդ խնդրի լուծումը: Ընդամենը 420 ձուկ է եղել:

Ութերորդ խնդրի լուծումը: Կհասնեին 25 օրում:

Իններորդ խնդրի լուծումը: Վարազը 360 լիտր է եղել:

Տասներորդ խնդրի լուծումը: Լոքոն 240 լիտր է եղել:

Տասնմեկերորդ խնդրի լուծումը: Վաճառականն ուներ 2376 դահեկան:

Տասներկուերորդ խնդրի լուծումը: Նավակը 42 դրամ արժեր:

Տասներեքերորդ խնդրի լուծումը: 320 խնձոր է եղել:

Տասնչորսերորդ խնդրի լուծումը: Գինին 126 փաս էր:

Տասնհինգերորդ խնդրի լուծումը: Ձիու գինը եղել է 616 դահեկան:

Տասնվեցերորդ խնդրի լուծումը: Որմնադիրը հավասարվեց 70 օրում:

Տասնյոթերորդ խնդրի լուծումը: Նավում 24000 կայք հացահատիկ կար:

Տասնութերորդ խնդրի լուծումը: Մետաղյա ջրամանը եղել է 4200 դրամ:

Տասնիններորդ խնդրի լուծումը: Դահլեկանների թիվը եղել է 21, կես, քառորդ, ութերորդ:

Քսաներորդ խնդրի լուծումը: Ընդամենը 2160 որսի կենդանի է եղել:

Քսանմեկերորդ խնդրի լուծումը: Գերիների թիվն ընդամենը եղել է 2240:

Քսաներկուերորդ խնդրի լուծումը: (Առաջինն ստանում է) մեկ

(կարաս և մեկ կարասի) կեսը, հինգերորդը, տասներորդը (և) հիսունհինգերորդը:

(Երկրորդը ստանում է) երեք (կարաս և մեկ կարասի) կեսը, տասներորդը, քառասուներորդը (և) ութսունութերորդը:

(Երրորդը ստանում է) հինգ (կարաս և մեկ կարասի) երրորդը, տասնհինգերորդը, քառասունչորսերորդը, վաթսուներորդը և վաթսունվեցերորդը:

(Չորրորդն ստանում է) յոթ (կարաս և մեկ կարասի) հինգերորդը, քսաներորդը և քառասունչորսերորդը:

(Հինգերորդը ստանում է) ինը (կարաս և մեկ կարասի) տասնմեկերորդը:

(Վեցերորդը ստանում է) տասը (կարաս և մեկ կարասի) կեսը, հինգերորդը, տասներորդը, քսաներկուերորդը, երեսուներորդը և երեսուներեքերորդը:

(Յոթներորդն ստանում է) տասներկու (կարաս և մեկ կարասի) կեսը, տասներորդը, քսաներկուերորդը, երեսուներորդը, երեսուներեքերորդը և հիսունհինգերորդը:

(Ութերորդն ստանում է) տասնչորս (կարաս և մեկ կարասի) երրորդը, տասներորդը, տասնհինգերորդը և քսաներկուերորդը:

(Բններորդը ստանում է) տասնվեց (կարաս և մեկ կարասի) հինգերորդը, տասներորդը, քսաներկուերորդը և հիսունհինգերորդը:

(Տասներորդը ստանում է) տասնութ (կարաս և մեկ կարասի) տասներկուերորդը, քսաներկուերորդը, երեսուներեքերորդը և քառասունչորսերորդը:

Քսաներեքերորդ խնդրի լուծումը: Շտեմարանում եղել է ընդամենը 82944000 գարու հատիկ, իսկ գարի ուտող մկների թիվը եղել է 1036800:

Քսանչորսերորդ խնդրի լուծումը: Միախառնված ծորակները կլցնեն ավազանները մեկ ժամի քառորդ, վեցերորդ, տասներկուերորդ և քսաներկուերորդ մասում:

1. Այս պատերազմի մասին Շիրակացին հիշատակություն ունի նաև իր ութերորդ հարցումի մեջ: Ղ. Ալիշանի կարծիքով, Շիրակացու ակնարկը VI դարի 70-ական թվականների Սասանյան Պարսկաստանի դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական կռիվներին է վերաբերում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 5):

2. Զորակ Կամսարականը VI դարի 70-ական թվականների հայ ժողովրդի ազատագրական պատերազմի ակտիվ գործիչներից մեկն է:

3. Բահլ քաղաքը գտնվել է Աֆղանստանի Բակտրիա շրջանում:

4. Բնագրում այդ բառը պատահում է «շահվար» ձևով, որը Գ. Տեր-Մկրտչյանի կարծիքով, կարող է գործածված լինել մարգարիտի ինչ-որ տեսակի նշանակությամբ: Հ. Օրբելին «շահվար» բառը թարգմանել է «թագավորական մարգարիտ» ձևով:

5. Հարցման մեջ հիշատակված Գանձակ քաղաքը չպետք է շփոթել ներկայիս Կիրովաբադի հետ, այն Գանձակ Շահաստանն է, որը նույնացվում է Թախտ-ի-Սուլեյմանի հետ, գտնվում է Զինջանից արևմուտք: (Այդ մասին տե՛ս Ք. Պատկանյան, «Армянская география VII века», էջ 63, ծան. N 195):

6. Դրամը կշռաչափ է և տարբեր երկրներում տարբեր ծանրություն է ունեցել, երբայական գրամը 6,8 գրամ է, արաբականը՝ 4,28 գրամ և այլն:

7. Խոսքը բյուզանդական Մարկիանոս կայսրի մասին է, որը գահակալել է 450 — 457 թվականներին: Նա է կառուցել Կոստանդնուպոլսի կայսերական «Ոսկյա մեծ» կոչվող պալատը, ուր և գտնվելիս է եղել կայսերական գանձատունը:

8. Կենդինարը ծանրության չափ է. մեկ կենդինարը հավասար է հարյուր լիտրի, ներկա կշռաչափով այն հավասար է մոտ 32 կիլոգրամ 640 գրամի:

9. Դահեկանը համապատասխանում է դինարին, ներկա կշռաչափով հավասար է 408 գրամի:

10. Նկատի ունի Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Սոֆիայի տաճարը, որն ուներ իր միաբանությունը՝ կազմված սարկավագներից, քահանաներից և եպիսկոպոսներից:

11. Լիտրը ծանրության չափ է, համապատասխանում է հռոմեական ֆունտին: Բյուզանդիայում գործածական լիտրը հավասար է եղել 321 գրամի: Խալիֆայության շրջանում լիտրի քաշը ավելացավ՝ հասնելով մինչև 408 գրամի:

12. Շիրակացու տվյալ հարցումի մեջ «պատվավորներ», «ավագներ» և «հեծյալներ» բառերը զինվորական աստիճանակարգության համար են գործածված:

13. Մարմետ — Արշարունիքի քաղաքներից մեկն էր, գտնվել է Արաքսի ափին՝ այն տեղում, ուր նրան է խառնվում Ախուրյան գետը: Մարմետը հանդիսացել է Կամսարականների ոստանը, այժմ ավերակ է:

14. Ախուրյան — Արաքսի վտակներից մեկն է:

15. Ըստ Ղազար Փարպեցու, պարսիկ մարզպան Սուրենին սպանել է ոչ թե Ջորակ Կամսարականը, ինչպես ներկայացնում է Շիրակացին, այլ՝ Կահան Մամիկոնյանը (տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 128 —130):

16. Մղոնը երկարության չափ է, մեկ մղոնը հավասար է 749 քայլի, իսկ պարսկական մեկ մղոնը հազար քայլ է:

17. Գենը Կամսարական իշխանների որսատեղին էր: Նրա ճիշտ տեղադրությունը հայտնի չէ: Այիշանը Գենը նույնացնում է Գինոս վայրի հետ և տեղադրում Ճակատք գավառի Միրզախան գյուղի մոտ:

18. Կայթը Հայաստանում գործածվող կշռական միավոր է, այն հավասար է 19 կիլոգրամ 584 գրամի:

19. Ապաղար — հայ մատենագրության մեջ հանդիպում է առաջին անգամ: Գ. Տեր-Մկրտչյանը կարծում է, թե պղնձյա խոր ինչ-որ աման է: Հ. Օրբելու կարծիքով՝ մատուցարան:

20. Արշարունիքը կամ Երասխաձորը մինչև VIII դարը Կամսարականների կալվածքն է եղել:

21. Արտին լեռը գտնվում է Թալինից արևմուտք:

22. Բահղլուճներ — Գր. Խալաթյանցի կարծիքով Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդներից են, իսկ իրականում, նրանք Բահլ քաղաքի բնակիչներն են:

23. Շիրակացին նկատի ունի Պարսից Պերոզ թագավորին, որը գահակալել է 459—484 թվականներին:

24. «Գարիկպետ» — տառացի պարսկերեն նշանակում է «պալատի պետ»: Այս բառը հանդիպում է Մեբեոսի մոտ որպես հատուկ անուն:

25. Շիրակացու 21 ընդհանուր մեջ հիշված Սահակ, Ներսես և Հրահատ Կամսարական եղբայրները Արշավիր Կամսարականի որդիներն են, որոնք գործուն մասնակցություն են ունեցել 481 — 484 թթ. Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ազատագրական կռիվներին: (Այդ մասին տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 122, 124, 162 և այլն):

ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԽՐԱԽՃԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Շիրակացու «Խախճանականներ» գրի են առնված խնդիրների շարունակության մեջ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 233-235

Գրում եմ ձեզ համար խրախճանականներ (զվարճալի խնդիրներ — Ա. Ա.), որպեսզի դուք [օգտվեք նրանցից], երբ կերուխումի ժամանակ զվարճանում եք և ցանկանում եք զվարճալի և ծիծաղելի մի բան ասել:

Առաջին խրախճանական. Ասա ընկերոջդ. «Ես կարող եմ իմնալ, թե դու որ ժամին ես ցանկանում ճաշել և քանի նվազ գինի ես ուզում խմել»: Եթե նա ասի քեզ՝ «Իմացի՛ր», ասա նրան. «Մտքումդ պահիր այն ժամի քանակությունը, երբ ցանկանում ես ճաշել: Կրկնիր այն: Ավելցրու նրա վրա ևս հինգ: Հինգը կրկնիր:

Նրա վրա ավելացրու նորից տաս: Մտացած թիվը բազմապատկիր տասով: Նրա վրա ավելցրու խմած գինին՝ քանի նվազում ուզում ես խմել»: Երբ նա կատարի քո ասածները, այն ժամանակ հարցրու նրան՝ թե որքան է հաշված թվերի գումարը: Եվ նա ինչ թիվ որ ասելու լինի, նրանից միշտ դուրս հանիր 350, մնացած թվի մեջ տես, թե քանի հարյուրավոր կա, այն ժամին է շինելու նրա ճաշը, իսկ հարյուրից պակաս մնացած թիվը իմացիր,

որ այդքան նվազ է նա գինի խմելու: Իսկ եթե ընկերդ անհմուտ մեկն է և գինի խմելու նվազը հարյուր լինի, պատասխանիր, որ անհնար է մի ժամում հարյուր նվազ գինի խմել:

Երկրորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ, թե մի անգամ խնջույքի ժամանակ պարսիկ մի զբոսաշրջիկ տեսավ մի խումբ հույն զբոսաշրջիկների, ձայն տվեց նրանց և ասաց. «Եթե մեկը ձեզ ինձ տա, տա էլի ձեր չափ, ձեր կեսի չափ, ձեր քառորդի չափ և մեկն էլ ես ձեզ հետ՝ կլինեինք հարյուր հոգի»: Արդ՝ իմացիր, թե հույն զբոսաշրջիկները քանի հոգի են եղել: Եթե ընկերդ գիտուն մեկն է, շատ շուտ կիմանա, որ 36 հոգի են եղել, իսկ եթե տխմար է, ապա նրա չարչարանքը այդ ոչնչի չիմանալը, քեզ ուրախություն կպատճառի:

Չորրորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ, որ ես կարող եմ իմանալ, թե որքան դրամ կա քսակիդ մեջ: Եթե նա ասի «Իմացի՛ր», ասա դու նրան, թե՝ «Վերցրու դրամիդ քանակությունը, այդչափ էլ ավելացրու վրան, ստացած թիվը կրկնապատկիր, ավելացրու վրան առաջին վերցրած թիվը, ստացածդ գումարը կրկնապատկիր»: Երբ տվածդ հաշվումները կատարած լինի, անկախ նրանից, գույզ թիվ է եղել վերցրածը, թե կենտ, ստացած գումարը, որ նա կասի, բաժանիր տասի վրա և գտած թիվը կլինի քսակում հղած դրամի քանակը:

Հինգերորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ, թե մի հոն հարյուր տարի իր հավապահն է եղել և օրական 100 ձու է կերել: Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը որքա՞ն է: Եթե ընկերդ թվերից գլուխ հանող մեկն է, արագ կարող է ասել, թե 365 բյուր ձու է կերել, իսկ եթե տգետ է, ապա նրա չարչարանքը քեզ ուրախություն կպատճառի:

Վեցերորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ. «Եթե դու վաճառելիս լինես վաթսուն փարչ գինի, ամեն հինգ փարչը երկու դրամով, որքա՞ն դրամ դու կստանաս»: Նա կպատասխանի, թե՝ 24 դրամ: Ասա դու նրան, որ եթե ես նույն գնով վաճառելու լինեմ 60 փարչ գինին մի դրամ ավելի կշահեմ, քան դու: Կանես այսպես, 60-ը կբաժանես երկուսի, ստացած երեսունի ամեն մի երեք փարչը կբաժանես մեկ դրամի, իսկ մյուս երեսունի ամեն երկու փարչը մեկ դրամի, որով լինում է դարձյալ հինգ փարչը՝ երկու դրամի: Եվ այդպես մեկ դրամ ավելի շահելով՝ առաջին վաճառողին կամաչեցնես և կուրախանաս նրա զարմանալով:

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՆ ԹԱՏԵՐԱԽԱՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հովհան Մանդակունին V դարի հայոց դպրության ամենափայլուն դեմքերից է: Ծնվել է Արշամունյաց գավառի Ծախնոտ գյուղում: Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի կրտսերագույն աշակերտներից է: 478—490 թթ. եղել է Հայոց կաթողիկոս, գործուն մասնակցություն է ունեցել 481—484 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմին:

Մանդակունին զբաղվել է նաև թարգմանություններով և մատենագրությամբ: Երկասիրել է բազմաթիվ ճառեր, շարականներ, քարոզներ և այլն: Հեղինակին մնայուն հոչակ է բերել հատկապես նրա ճառերի ժողովածուն, որն, իրավամբ, հայ ճարտասանական արվեստի փայլուն նմուշներից է:

Իր ճառերով նա նպատակ է հետապնդել արմատախիլ անել հայերի շրջանում դեռևս գոյատևող հեթանոսական հնավանդ բարքերն ու սովորույթները և ընդհակառակը՝ դրանց փոխարեն պատվաստել նոր՝ քրիստոնեական բարոյականություն: Ջատագովական վիճամիտությամբ պայքարելով քրիստոնեական ոգուց կատարված ամեն մի շեղման դեմ, պարսավելով ու մերժելով դրանք՝ հեղինակը կամա թե ակամա անդրադառնում է նաև իր ժամանակների հայոց կենցաղին ու բարքերին, դրանով իսկ եզակի, անփոխարինելի տեղեկություններ հաղորդելով V դարի Հայաստանի ներքին կյանքի վերաբերյալ:

Հովհան Մանդակունու թատերախաղերի մասին ստորև բերված ճառը տալիս ենք ըստ Ա. Հնձացյանի թարգմանության, որը կատարված է «Տեառն Յովհաննու Մանդակունույ Հայոց Հայրապետի ճառք» (Վենետիկ, 1836, էջ 123 —129) հրատարակությունից:

ՃԱՌ ԱՆՕՐԵՆ ԴԻՎԱԿԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽԱՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ո՞ր գնամ հանգչեմ և լամ այս ահեղ անօրինությունը՝ որ ճմլում է հոգիս, և կամ ո՞ր թաքնվեմ՝ մեղքիս վշտերից համրացած, և կեղեքվելով ամբողջ զագրելի ու չարալուր այս համբավից, որ տրորում է միշտ սիրտս և դալարեցնում աղիքներս ու որովայնս՝ ողբալով: Եվ մշտապես հալում ու խեղդում են ինձ տրտմություններս, որովհետև ամեն ժամ անառակ պղծություններ եմ լը-

սում և տեսնում անօրեն ամբարշտություններ: Եվ սրտիս բազում թախանձանքներից ոսկորս կպավ հողին, և իմ մարմինը գետնաքարշ եղավ, որովհետև բազում մեղքերի հանդարտության խռովումից չորացա ինչպես խոտ և ինչպես անշունչ պատկեր, և իմ մտքի ապշությունից սխալանքներս անտես առնելով՝ մոռացա, և ձերն եմ քննում հանապազ: Քանի որ չար լուր և զագրելի համբավ հասնելով մեր լսելիքին՝ հնչում են մշտապես, որից սաստիկ ժանտություն է բուրում և նեխման ու փտության աղտեղություն և չարահոտ մի բույր վեր ցուլավով ապականում է սուրբ եկեղեցին, ուր բոլոր արդարների հոգիները ահագնայլ ողբում են անօրինությունը:

Եվ ես՝ լի ամեն տեսակ հանցանքով, այդ եմ սգում ու հառաչում. զի ձեր գարշելի անօրինություններից ամեն ժամ սատանայական թատրերը ցնծում են խայտալով, և Քրիստոսի եկեղեցիները միշտ ողբում են դառնապես: Քանի որ սուրբ եկեղեցու մանուկներին իրեն հպատակեցրեց սատանան, որոնք պղծվեցին ու պղտորվեցին տեսարանների անառակ թատրերում: (Նա), որ միշտ ու հանապազ ուզում է մարդկանց հեռացնել աստծո ողորմությունից և ամենապայծառ անանց բարություններից և տանել բաժնեկից դարձնել իր տանջանքների ահեղ աղետներին: Դրա համար անտեսեցի իմ բազում հանցանքները, ձեր ցավերին եմ լինում վշտակից և ողբում ձեր անձի կործանման աներևույթ վերքը: Որովհետև մերժելով արհամարհեցիք աստծո պատվիրանների խորհուրդները, և ոտնահարելով կոխտեցիք առաքելական եկեղեցու հավատը, և ոչինչ համարեցիք Քրիստոսի արյան և մարմնի սրբությունը, որ մշտապես ընդունում էք ահավոր և սոսկալի սեղանից:

Եվ այժմ լիովին ընկղմված եք դիվական մոլորության մեջ և գերված, գրավված սատանայի խորհուրդներից, շտապում եք ընկնել նրա դառնահամ որոզայթները, գնալ մտնել խաղերի ապականիչ հրապարակները, լսել ականջ խաբող աղտեղի ձայները, և գուսանների զայրացած ու պղծացած անօրեն ու չարալլուկ կատաղություններ, որոնք միշտ հալածում են սուրբ հոգու շնորհները և սատանայի մահաբեր պիղծ խորհուրդը ձեր սրտերում ու մտքերում սերմանում: Որից բռնվելով տոչորում է բոցը տեսակ-տեսակ ախտերով հնազանդյալների մարմիններում, որոնք փշերի ու տատասկների նման վիրավորում են անձերդ, և հավաքելով կուտա-

կում են դժվարակիր բեռներ՝ կորուսյալ ոգիների վրա: Ու իրենց անձանց համար վաստակած այրիչ հուրը և սաստակիչ սուրը՝ ելնում են պղծությունների թատրոններից՝ կարեվեր լինելով. և սաստկապես խոցված գաղտնի նետերից սատանայի, որ չարաչար վիրավորում է ոգիները և փոքր է կարծեցնում մեծամեծ անօրինությունները, որից պետք էր սարսել և դողալ մշտապես, և փախչել, հեռանալ բազում երկյուղով: Որովհետև չար է սովորույթը, չար են և նրա հորդորիչները՝ գինի, գուսան և սատանա և ցոփագնացություններով ու վավաշոտության հափրանքով մոլորված մտքեր, որ կամահոծար և դյուրահավան ընդունում են չար սերմերը սատանայի, մանավանդ թեթևամիտ և վայրենի անհամեստ կանանց ցեղը, արագալուր և հեշտահավան և դյուրապատիւր, որոնք ձանձրույթից անառակացած միշտ աներկյուղ շտապում են թատերավայր, անօրեն խաղեր և սատանայական տեսարաններ դիտելու հրապարակում. ելնելով վերև, դիտավայրում նստում, խորհում, դիտում են իրենց նմաններին՝ չար [գործերի մեջ], որոնք թեպետև անօրեն գործին դեռ մասնակից չեն, բայց խոցող սպանիչ նետերը կրում են սրտերում, որոնցից և հետո պիտի մահանան, ինչպես որսորդների նետերից վիրավոր գազանը, որ թեպետ հիմա թակարդից պրծավ, սակայն նետերը կրելով կմեռնի:

Այդ ինչպե՞ս դադարեցնենք այն ցոլացող բոցի ահեղ տոչորումը կամ երբևէ կարո՞ղ էք գտնել աներևույթ վերքերը բուժելու հնար և կամ ե՞րբ ավերելով կկործանեք թատերական պղծությունների վայրերը, մահաբեր որոգայթը, բազմաչար ժողովը, բոլոր ախտերի արվեստանոցը...

Եվ չեմ կարող ասել չարիքների մյուս տեսակ-տեսակ կերպերը, որ թատերախաղերն են սովորեցնում, ամբարտավանությունը, հայհոյությունը, նենգությունը, չարահնարությունը, չարակնությունը, նախանձը, բամբասանքը, որի պատճառով երկրի վրա կթափվեն աստծո պատուհասները, որ սաստիկ սրտմտությամբ տանջանքի կմատնի: Ահա այս բոլոր անօրինություններն են ձեռք բերում՝ ովքեր մտնում են խաղահրապարակները և իրենց մարմիններում բազմացնում են սատանայի սերմերի չար պտուղը:

Այդ ո՞ր բերանը կարող է ողբալ և լալ այնպիսի աղետյալներին ու պղծվածներին. և կամ ի՞նչ լեզու կարող է պատմել անթիվ աղետները, որ այնտեղ կստանան. և կամ ո՞ր միտքը ցույց կտա

ահեղ տանջանքների բազմությունը՝ որ գեհենի հրի հոսանքում պատրաստվում է նրանց և աստվածամարտ սատանային, որոնք խավարայիններին ախորժանքով ընդունեցին: Եվ այժմ ինչի՞ համար ես մատնվում այդպիսի տանջանքների և կամ ինչ ստացար պիղծ խաղից, մեղկություն և ցոփություն, և թեթևություններ և ոչ մի օգուտ, այլ՝ անթիվ ահեղ աղետների բազմություն: Որովհետև թեպետ անատակներին ցանկալի են լինում պիղծ թատրերը, ուր միշտ ախտերից ցանկություններ են հայլում և ծորում, այլ առողջներին է երևում տաղտկալի պղծությունն ու ամոթալի վավաշոտությունը:

Կանայք անբարոյականների բարք են ձեռք բերում, և այրերը մատակախաղաց ձիերի, որոնք անօրեն զազրախոսությամբ անասուններից էլ վայր են իջնում, և շների փսխածից ավելի աղտեղի փսխում են տաղտկալի խոսքերի գարշությունները, որոնցից նեխության աղտեղություն և զազրելի հոտ է ելնում, որ զզվեցնում է երկյուղած անձանց և ցանկալի է դներին, քանի որ այդպիսի խայտառակվածների մեջ սատանան խռովություն է ձգում: Որովհետև ուր կատակներ ու գուսաններ կան, և խաղ, և լկտի ծաղրանք, այնտեղ դներն են նրանց հետ պար բռնում և զեխացածների մտքերում բազում աղտեղություններ են սերմանում, առավել ևս մոլեգնության են մղում գուսաններին՝ պիղծերին ու սրբության շնորհը հալածողներին, ցանկության հուրը բորբոքողներին, պատվիրանները քամահրողներին, սատանայի խորհուրդների կարապետներին, անօրեններին և աստվածամարտներին, ամեն տեսակ արդարության թշնամիներին: Դրանց պետք էր քարկոծել և աշխարհից հալածել, նրանց զեխացրածներին՝ զբոսարանի խաղարաններում, ուր մտնում են ողջանգամ և ելնում վիրավոր. Քրիստոսից մերկացած և սատանայով զգեստավորված, շնորհների հոգին մերժած և լցված դների պիղծ հոգով: Զի բոլորը, որ հավատով ու երկյուղածությամբ են մոտենում Քրիստոսին, լուսավորվում են սուրբ հոգով, և օրօրի առաքինի գործերով վեր են բարձրանում և գնալով հեռանում սատանայի բոլոր խաբկանքներից: Եվ ովքեր թատերախաղերի պղծությամբ մշտապես հաղորդակից են լինում դներին և խավարանում են վարքով միգասպատվելով մթնում և լցվում սատանայի պիղծ ոգով, և օրըստօրե ծանրանալով անօրինություններով՝ տապալվում են վայր... Եվ սրա համար ավելի ա-

խորժելով են գնում դների հավաքատեղին, փութալով սատանայի կանչին, քան՝ Քրիստոսի սուրբ եկեղեցի: Չէ՞ որ թատրոնները դների հավաքարան են, և բոլոր անառակ և գուսանամուլ հարբեցողները, որ զեխում–ցոփանում են անօրեն–անասովածարար, քանդելով լեզվի սանձերը և բերանի կապն արձակելով ուտում են ու շվայտանում համադամ կերակուրներով, և հոտը մտնելով նրանց բերաններից ժանտություններ է բուրում, և խորհում ու տեսնում են սատանայի բոլոր ցանկությունները և չեն ճանաչում սատանայի նետերը: Խփում և վերքերը հանգստացնում է և չի [թույլ] տալիս իմանալ, որպեսզի ապաշխարությամբ չբուժենք, որովհետև գող է և հայտնի ճանապարհով չի գնում, որ զգուշանանք, այլ՝ գաղտնի, և հետապնդում է և սովորեցնում է մեծամեծ պատվիրանները անամոթաբար արհամարհել, և կարծել է տալիս, թե փոքր են [դրանք], որ չզգուշանանք: Գիտե, որ պատվիրանները արգելում են սոգեղ և դատարկ խոսքերը, բամբասանքն ու հայհոյանքները. և ցոփ գուսանները ավելի շատ են թափում բերաններից բազում խեղկատակություններ և ցնդաբանություններ, գարշելի ու դատարկաբան խոսքեր: Արհամարհանք, ծաղր և հայհոյություն է հոսում նրանցից հանապազ, որովհետև դները փութով հասնում են ծաղրի ու խառնախոսության ժամանակ և բազում ախտեր բերելով ուտեցնում, խմեցնում են նրանց, որ այնտեղ շվայտանում են: Մրա համար պետք է լալ ու ողբալ այդպիսի անառակությունները, մանավանդ խելակորույս կատակները՝ լկտի բազմականների մեջ. դիվահարի նման զեխանում, ծովում, գալարվում, ցատկոտում են և բերանի կեղտով զագրելի դարձնում բոլորին, ոմանց հայհոյում, ոմանց բամբասում, ոմանց թշնամանում և ոմանց ծանակում, ամոթալի խեղություններ կուրացնում է. ոմանց խաբում և պատվով մեծամտացնում, կատաղի շան պես առհասարակ բոլորին խաճոտում է:

Ի՞նչ ես անում, ո՛վ թշվառական, ինչո՞ւ չես ջանում ազատվել այդ չարաչար ամբարշտությունից, ինչո՞ւ չես սթափվում այդ անզգամությունից ուշքի գալու, ինչո՞ւ չես ողորմում կորնչող ոգուդ, ինչո՞ւ չես լալիս ու ողբում անօրինություններն այս, ինչո՞ւ կրակ ես ավելացնում դառն այրումի կրակին, ինչո՞ւ մշտապես ընթանում ես կայծակների ու փշերի վրայով, ինչո՞ւ անընդհատ

գամվում ես մեղաց բեռներին, ինչո՞ւ ես քարավեժ ու դարահոս լինում բարձունքից, ինչի՞ համար ես սուր սրում և խոցվում դրանով, չէ՞ որ ոչ ոք հրով հուր չի հանգցնում և ոչ էլ չարով բարու հանդիպում: Ո՞վ է, որ փուշ տնկում և խաղող է քաղում կամ որոմ ցանում և ցորեն հնձում. և ոչ ոք անառակ վարքով չի [արժանանում] տեսուն Քրիստոսի և չի ժառանգում արքայությունը, այլ դատապարտվում է գեհենի հրին՝ թունավոր որդերի ընկերակցությամբ: Եվ ով այդպիսի անօրեն լկտիությամբ և զինեմով զեխությամբ ապրի, և դիվական թատր ու ծաղրով, գուսաններով զբաղվի թող ամենևին չհուսա փրկվել տանջանքների հրից: Հիշիր ահեղ պատգամը վա՛յ նրանց, որ ծիծաղում են հիմա, որովհետև սգալու և ողբալու են նրանք. վա՛յ, որ գինի են ըմպում խնջույքին և որ օծվում են անուշ յուղերով. վա՛յ ձեզ, մեծահարուստներ, որ այստեղ ստացաք ձեր բարության հատուցումը. որովհետև բազում նեղություններով պետք է մտնել աստծո արքայությունը: Մինչդեռ Քրիստոս այս աշխարհում լալ և սգալ պատվիրեց, դու ծիծաղում ու ցնծում ես և չես զարհուրում ու դողում աստծո ահեղ դատաստանից, որ արդար է քննում բոլոր՝ և կամովին, և ակամա [գործերը], որ ծուլությունից և կամ մոռանալով եք կատարում...